

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR

P.R. SHARMA

EXECUTIVE EDITOR

Rambhai V. Baku

**SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN 2278-4381**

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat
--	--

Executive Editors

Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

Peer Review Committee-

Name	Designation	Subject	Place/college
Dr.devjibhai maru	Assistant Professor	Sociology	Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.
Dr.Mahendrakumar A.Dave	Associate Professor	Sanskrit	Shree Somanath Sanskrit University-Veraval.
Dr.Parvinsinh R.Chauhan	Associate Professor	Hindi	Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya	Assistant Professor	chemistry	R.R.Lalan College-Bhuj.
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh	Associate Professor	History	P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari	Associate Professor	Physical Education	Faculty of Physical Education & Sports science Gujarat Vidyapith, Sadara, Gandhinagar

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, September- 2016, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

ISSN:-2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	આધુનિક જીવનમાં – " મૂલ્ય શિક્ષણ" -જાની પાર્થ એમ.	1-3
2.	બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નેતૃત્વ - વિનોદકુમાર બી.મુંજપરા	4-8
3	जीवन में खेलकूद और स्वास्थ्य का महत्व -प्रो.अमृता गामित	9-11
4.	भाष्यकार पतंजलि काल का युगबोध -प्रा.डॉ. मयूरीबेन ए. भाटिया	12-15
5.	Physical Education & Sports Management -Pro. R.M.Patel	16-19
6.	ગુજરાત વિધાનસભાના સ્ત્રી ધારાસભ્યોની સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિ - પ્રા.ડૉ.હેમા જકાદરા	20-24
7.	ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની જાનપદી નવલકથાઓમાં નિરૂપણરીતિ/ભાષાકર્મ -ડૉ. દિનેશભાઈ કે. ભોયા	25-27

-
8. આધુનિકતાનો ઉન્મેષ પ્રકટ કરતી વીનેશ અંતાણીની વાર્તાઓ
-ડૉ. એમ. બી. ગોહિલ 28-33
-
9. આહારીય ઔષધ સરગવો
-પ્રો. પુષ્પાબેન બી. ગરાસિયા 34-36
-
10. ગીતા ઓર ઇસ્લામ મેં કબીર
-ડૉ. જાકેરા સિદ્દીકી 37-42
-
11. ભાસ કે નાટકો મેં સમાજ વ્યવસ્થા
-Patel Chandubhai Ramjibhai 43-45
-
12. A Research to RFID Technology in Future Modern Academic Libraries
- Dr. Gulamnabi A. Masu 46-49
-
13. ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની જાનપદી નવલકથામાં પરિવેશ
- ડૉ. કુસુમબેન વી. ગાંવિત 50-52
-
14. Increasing Productivity of Surface Mines
- P.Y. Trivedi 53-56
-
15. Trend analysis of Consumer Price Index in India
- Shilpa G. Hadiya 57-61
-
16. શાસ્ત્રસંરક્ષણમ્ એવં સંસ્કૃતભાષાવિકાસ:- ચિન્તનં સમ્ભાવના ચ
- Bhatt Harishchandra Kiritkumar 62-64
-
17. સંઘર્ષ ઓર અકેલેપન કા સુનહરા રૂપહલા રંગ
-ડૉ. વિમ્મી સદારંગાણી 65-74
-

-
- 18. યશપાલ કૃત 'ઢૂઠા સચ' ઉપન્યાસ મેં સામ્પ્રદાયિક વૈમનસ્ય**
- પ્રા.વિપુલ પટેલ પી એચ.ડી. શોધાર્થી **75-76**
-
- 19. બી.એડ. કોલેજોના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા અંગેની સભાનતાનો અભ્યાસ**
- પ્રા. જાનહવી સી. ત્રિવેદી **77-79**
-
- 20. પાટડી સંસ્થાન ઁ ઁક ઁતિહાસીક અધ્યયન**
-પટેલ સતિષકુમાર જયંતિભાઇ **80-86**
-
- 21. દ્વારકા અને સંઘર્ષ**
-પ્રિ. ડૉ. હિતેન્દ્રસિંહ વાય. ખરવાસિયા **87-91**
-
- 22. પુસ્તકાલય ઁટલે આત્માની સવારીનો રથ**
-શિલ્પા બી. પટેલ **92-94**
-
- 23. અલંકારોં મેં અનુપ્રાસ અલંકાર કા મહત્વ**
-પ્રા.કટુવા વિનોદ માલશી **95-97**
-
- 24. સંજીવ રચિત 'જંગલ જહાં શુરુ હોતા હૈં' ઉપન્યાસ કા સમાજશાસ્ત્રીય ચિંતન**
-રીપનકુમાર ઁમ. પટેલ **98-99**
-
- 25. Quantum Nonlocality and Indian Philosophy**
- Dr. Dipak G Adroja **100-104**
-
- 26. RELEVANCE OF SRI AUROBINDO IN THE PRESENT TIMES**
- Dr. Urmila B. Bhalsod **105-108**
-
- 27. STUDY THE USE OF VARIOUS ICT FOR INNOVATIVE PRACTICES IN PRACTICE TEACHING**
-Dr.Mangalbhai B. Vasava **109-112**
-

28. An Attempt to Conceptualize Literature with Special Reference to English Literature**- Dr. Heena Variya****113-117**

29. GENDER DIFFERENCES IN COMMUNICATION**- Ms. MADHVI ACHARYA****118-122**

30. Arundhati Roy Artist Cum Activist Of the modern generation**- Maheswari G. Zala****123-125**

31. A study on HRADI and Market Value of Share of Bharat Petroleum**-Vanarajgar D Aparnathi****126-132**

32. 7 P's of Services Marketing**- Mahesh D. Chawla****133-134**

33. ભારતમાં વસતા લોકોના પ્રજાતિય તત્વો**-ડૉ. જીજ્ઞેશ પંડ્યા****135-138**

34. A RESEARCH PAPER ON LINKAGES OF DISASTER, DAUGHTER AND DEVELOPMENT IN KACHCHH DISTRICT IN LIGHT OF CENSUS 2011**- Dr Kanish Shah****139-143**

35. A STUDY OF ATTITUDES TOWARDS TEACHING OF STUDENT TEACHERS PURSUING B.Ed. THROUGH DISTANCE EDUCATION IN KACHCHH DISTRICT**- Mr. N.S. Karia****144-151**

36. ROLE OF FISCAL POLICY IN ECONOMIC DEVELOPMENT**-Prof. R H Parmar Prof. S K Pambhar****152-161**

37. ગાંધી વિચારધારા ઔર સાહિત્ય**-*અહવા મહંમદરફિક યુસુફખાઈ **ડૉ.રંજનાઅરગડે****162-165**

-
- 38. Gender and Educational Differences in Anxiety**
- Prof. Rita R. Sonawala **166-171**
-
- 39. કેન્દ્રીય બજેટ : ૨૦૧૬-૧૭ નું વિશ્લેષણ**
-પટેલ મનોજકુમાર વિષ્ણુભાઈ **172-178**
-
- 40. The Zoo Story as an Absurd Play**
-Komal.G.Vaniya **179-183**
-
- 41. कोर्टमार्शल दलित विमर्श का दस्तावेज**
-RAJA ASGAR ADAMBHAI **184-185**
-
- 42. ‘Simant Samskars’ of the Scheduled Castes: A sociological study’**
-Arvindkumar S Marden **186-187**
-
- 43. Faculty and Job Satisfaction: A Comparative Study of Government Funded and Non-Funded Colleges**
- *Upadhyay Mrunalini Rajendrakumar ** Dr. M. K. Patel **188-195**
-
- 44. निर्भयभीमव्यायोगस्य समीक्षात्मक मूल्यांकन**
-डॉ.महेन्द्रकुमार: अं दवे **196-198**
-
- 45. एक टुकड़ा जमीन: एक मूल्यांकन**
-डॉ. उत्तम पटेल **199-202**
-
- 46. પુરાણોમાં અષ્ટમૂર્તિ શિવનું સ્વરૂપ**
- ડૉ. મેહુલ ભો. શાહ **203-207**
-
- 47. अभिज्ञानशाकुन्तलोत्तररामचरितयोः करुणरसस्य तुलनात्मक अध्ययनम्**
-भरत गोविन्दभाई जोटवा **208-213**
-

-
48. ઉમાશંકર જોષના એકાંકીમાં ગાંધીયુગના દલિતોની વેદના અને વ્યથાનુદર્શન
-પિ.ડો. કે.એલ.પટેલ 214-215
-

આધુનિક જીવનમાં – " મૂલ્ય શિક્ષણ "

1

* જાની પાર્થ એમ.

* શિક્ષણ સહાયક – શ્રી સરકારી ઉચ્ચતર માધ્યમીક શાળા, મઢડા, તા. શિહોર, જી. ભાવનગર

સારાંશ :-

'મૂલ્ય' એટલે 'કિંમત' આધુનિક સમયમા બધા જ ક્ષેત્રમાં માપદંડ ઉપલબ્ધ બન્યા છે. જીવનના પ્રત્યેક ડગલે માનવ સંકુચિત બન્યો છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગમાં માનવતા અને શિષ્ટાચાર વિસરાય ચુક્યા છે. છતાં વ્યક્તિ સમાજ પાસેથી સારાપણાની આશા રાખે છે. તંદુરસ્ત અને બઢી વગરનો સમાજ એ આપણા સૌનું સ્વપ્ન છે. જે ઘડવાની જવાબદારી શિક્ષકના શિરે છે. મૂલ્ય શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીકાળથી જ ઉચિત- અનુચિત અને સારા-નરસાનો ખ્યાલ પૂરો પાડવાનો છે. જીવનના તમામ તબક્કે મૂલ્યરૂપી એરણ ઉપર ચકાસીને કાર્યને ઓપ આપવાનો છે. મૂલ્ય-સભર જીવન એક ભદ્ર સમાજની રચના કરશે. સૌ કોઈ સ્વાર્થ ત્યજીને એક મેકના પૂર્વાગ્રહ દૂર કરશે. સંસ્કૃતિનું જતન કરવા મૂલ્યોનું સિંચન આવશ્યક બન્યું છે. 'મૂલ્યમિમાંસા' નો ખ્યાલ પૂર્વેથી જ વિદ્યાર્થીને પ્રાપ્ત થયો છે. જેની આધારશીલા ઉપર શિક્ષક પરિશ્રમરૂપી પારસમણીથી વિદ્યાર્થીમાં મૂલ્યોનું સિંચન કરી પારસનું ઘડતર કરશે.

પ્રસ્તાવના:

આદિકાળથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મૂલ્યોનું મહત્વ પ્રગટ થયેલું છે. તંદુરસ્ત સમાજની જ્યારે કલ્પના કરવામાં આવે છે ત્યારે તેના પાયામાં સદગુણ, સદાચાર અને મૂલ્યો પાયામાં જોવા મળે છે. મૂલ્યોનો ઉદ્ભવ માનવસર્જિત છે. શાળાએ સમાજની પ્રતિકૃતિ છે. વિદ્યાર્થી કે જે આવતી કાલનો નાગરીક છે તેમા મૂલ્યોનું ઘડતર શાળા કાળથી જ થાય તે આવકાર્ય છે. આધુનિક સમયમાં વિકાસના નામે જ્યારે દુનિયા હરણફાળ ભરી રહી છે ત્યારે મૂલ્ય શિક્ષણ ઓસરાય ગયું હોય તેમ લાગે છે. યંત્રવાદ અને ભૌતિક સુખ સગવડ પાછળ માણસે આંધળી દોટ મુકી છે ત્યારે મૂલ્ય શિક્ષણ અંગેની સભાનતા અને માવજત વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ત થાય તેવો અભિગમ કેળવણીકાર દ્વારા થાય તેવી સમાજને અપેક્ષા છે. વિદ્યાર્થીને ઘર, પરિવાર, સમાજ, શાળા, ગુરુજન દ્વારા મૂલ્ય વિશે ઉડાણપૂર્વકની સમજ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. મૂલ્યો એ માણસની આંતરીક બાબત સાથે જોડાયેલા છે. વાણી અને વિચારની એકવાક્યતા એ નૈતિક મૂલ્ય છે. મૂલ્ય શિક્ષણ દ્વારા સમાજમાં રહેલા છીછપરાપણાનો ભેદ ઉકેલી શકાય છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં સ્વાર્થ, લાલચ, વિશ્વાસઘાત, પૂર્વાગ્રહ, છળ, અને પૈસા પાછળ દોડનારા માણસે મૂલ્યોને નેવે મુકી દીધા છે.

આજનો સમાજ આવનાર સમયમાં શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ નાગરિકો આપવા ઈચ્છે છે. જેના માટે પ્રથમ બાળકમાં મૂલ્યોનું સિંચન અને પછી સંવર્ધન કરવું જરૂરી છે. મૂલ્ય શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીમાં સારા નરસાનો ભેદ, ભદ્ર સમાજમાં અપેક્ષિત બાબતો, નૈતિક અને ધાર્મિક ઈચ્છિત બાબતો વિશેના શ્રેષ્ઠ વિચારો મૂલ્ય શિક્ષણ દ્વારા પ્રસ્થાપિત કરી શકાય છે. આંતરસુઝ ધરાવતા શિક્ષકો વર્ગ શિક્ષણ દરમિયાન ઈતિહાસ, ભુગોળ, નાગરીકશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને ભાષા જેવા રસાળ વિષયો સાથે અનુબંધિત કરી મૂલ્ય બિંદુએ, નિર્ધારિત કરી શકે. આ બિંદુઓ દ્વારા મૂલ્ય નિર્દેશ થઈ શકે આ પ્રક્રિયા મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ સાથે સંલગ્ન છે, તેને

આપણે સુગ્રથિત સમવાય કહીએ છીએ, અહીં તેના વિનિયોગથી મૂલ્યાનુભવો પુરા પાડવાનો ઉપક્રમ છે. (અંધારીયા આર, ૨૦૦૫)

મૂલ્યનો અર્થ

મૂલ્યનો સાદો અર્થ શબ્દકોષના આધારે કરવામાં આવે તો મૂલ્ય એટલે 'ઉપયોગી' 'મહત્વનું' 'મેળવવાને યોગ્ય.'

" મૂલ્યનો સીધો સાદો અર્થ માનવે વસ્તુને આપેલ અર્થ એવો થાય. અહીં વસ્તુનું મહત્વ નથી તેને આપનાર અર્થનું મહત્વ છે. વળી અર્થ આપનાર માનવ છે, એટલે માનવનો સંદર્ભ વિના મૂલ્યનો વિચાર અશક્ય છે. "

—જોષી કે. જે. (૧૯૭૫)

" મૂલ્ય એટલે વિવેક, જીવન રીતિમાં વણાયેલો વિવેક, મૂલ્ય એટલે કિંમત આકવી, પાત્રતા મુલવવી "

—કાકા સાહેબ કાલેલકર

જીવન જીવવાના ધારાધોરણો, વ્યવહારીક કુશળતા, અન્ય સાથેની સુસંવાહિતતા આ બધુ જ મૂલ્યો સાથે સીધી રીતે જોડાયેલુ છે: સામાન્ય અર્થમાં ' મૂલ્ય' એટલે 'મોલ' અથવા 'કિંમત'.

" મૂલ્ય પસંદગી માટેનું ધોરણ છે. જીવનની દરેક ક્ષણે આપણે પદાર્થો અને વર્તન— વ્યવહારની પસંદગી કરીએ છીએ. નિર્ણયો કરીએ છીએ. ત્યારે પણ પસંદગી કરીએ છીએ. મૂલ્ય આ બધી પસંદગીઓમાં માર્ગદર્શન આપતુ ધોરણ છે. મૂલ્ય પસંદગીનો ખૂલાસો છે. પસંદગીની યોગ્યતા મુલવવાનું ધોરણ મૂલ્ય છે. 'આમ કરવુ જોઈએ ' અને આમ ન કરવુ જોઈએ એવી પ્રતીતિ મૂલ્ય છે. મૂલ્યો આદર્શો છે. " (ડો. જોષી ભ. ૨૦૦૫)

આધુનિક જીવનમાં — " મૂલ્ય શિક્ષણ "

પ્રવર્તમાન સમય વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનો સમય છે. આ યુગમાં શિષ્ટાચાર લુપ્ત થતો જણાય છે. મૂલ્ય શિક્ષણ દ્વારા સમાજ અને સંસ્કૃતિનું આપણે જતન કરી શકવામાં સમર્થ બનશું. ઉચિત— અનુચિતનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીકાળથી જ સ્પષ્ટ કરવામાં જો આવે તો તેનું અનુસરણ આગળ જઈ વિદ્યાર્થી કરશે જેનું શ્રેષ્ઠ પરિણામ સમાજને પ્રાપ્ત થશે. સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક, માનસિક, શારીરિક તમામ ક્ષેત્રોમાં મૂલ્ય શિક્ષણનું પ્રદાન એક ક્રાંતિકારી પગલુ ગણાશે. આજનો વિદ્યાર્થી આવતી કાલનો નાગરીક છે. ભાવિ સમાજને એક ઉત્તમ નાગરીક પૂરો પાડવાની જવાબદારી આજના શિક્ષક ઉપર છે. મૂલ્ય શિક્ષણ દ્વારા સમાજમાં ફેલાયેલી બદીઓ દૂર થશે. સમાજના સળગતા પ્રશ્નો ઉપર લગામ લાગશે. ચોરી, ગુનાખોરી, લુટફાટ, દગ્ગો, ભ્રષ્ટાચાર, આંતકવાદ, વ્યસન, દહેજ જેવી સમાજની લાંછનરૂપ બાબતો અંકુશિત બનશે. માણસમાં રહેલો ઈર્ષાનો ભાવ દુર થશે. માણસ માનવ મટી વિશ્વ માનવ બનશે. એક માન્યતા મુજબ આજનો માનવ જેટલો પોતાના દુઃખથી દુઃખી નથી એટલો તે બીજાના સુખથી દુઃખી થઈ રહ્યો છે.

મૂલ્ય શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીના વસુધૈવ કુટુમ્બકમની ભાવના પ્રબળ બનશે. વાણી, વિચાર અને આચરણમાં એક વાક્યતા સર્જાશે. વિદ્યાર્થીકાળ દરમ્યાન સ્વાયત્તતાના ગુણો ખીલશે. આજના સમયમાં વ્યક્તિ પાસે સમયનો અભાવ રહેલો છે. કારકીર્દિ અને આર્થિક ઉપાર્જનની બળતરામાં માનવ જીવન ફક્ત પસાર કરી રહ્યો છે. તેને જીવવાનું અથવા માણવાનું તો કાલ્પનીક અને પુસ્તકમાં જેમ કોઈ લેખકે કંડારેલી બાબતો હોય તેવું બની ગયેલું છે. વિદ્યાર્થીકાળમાં વોટસઅપ અને ફેસબુકમાં મિત્રો વધ્યા અને શેરીમિત્રો ઘટ્યા છે, સુવિધા વધી છે પરંતુ શાંતી હણાય ગઈ છે. પૈસો વધ્યો છે પણ સુખ ઘટ્યું છે માણસો વધ્યા છે પણ માનવતા ઘટી છે. દવાઓ વધી છે સ્વાસ્થ્ય કથળ્યું છે, બુદ્ધિશક્તિ વધ્યો છે પણ પ્રેમ ઘટ્યો છે. મકાન મોટા છે કુટુંબ નાનું છે, મોઢીદાટ ઘડિયાળો કાંડા ઉપર બાંધેલી છે પણ સ્વજન માટે કે વૃદ્ધ માતાપિતા કે દાદા—દાદી માટે સમય નથી. આજનો માણસ ચંદ્ર સુધી પહોંચી ગયો છે પણ પડોશી કોણ છે તેની માહિતી નથી. યુનિવર્સિટી પાસેથી ખૂબ ડિગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી છે પણ વાસ્તવિક જીવનમાં જીવવા માટેનું સામાન્ય જ્ઞાન તે ધરાવતો નથી. મૂલ્ય શિક્ષણ દ્વારા નૈતિકતાનું સ્તર ઉચું આવશે. સમાજને અને સંસ્કૃતિને એક

આધાર સ્તંભ મળી રહેશે. પૈસા કરતા માનવતાનું મૂલ્ય વધશે. સમાજ દ્વારા ઈચ્છીત એવી તમામ બાબતોનો ગ્રાફ મૂલ્ય ઘડતરથી ઉચો જશે. સમાજના સળગતા પ્રશ્નો લાગણીઓનું દહન અટકશે અને આવનારી પેઢી ફરી એક વખત 'રામરાજ્ય' નો અહેસાસ કરશે. લીબેસ રાઈટર ખલીલ જીબ્રાન દ્વારા 'પીટી ધ નેશન' નામના પોએટીક પ્રોઝમાં સારા સમાજના એક સારા નાગરીક કેવી રીતે બનવું અને કેવા મૂલ્યોનું આચરણ કરવું એ બહુ અસરકારક રીતે સમજાવાયું છે. જેમા તેમણે ધર્મ તરીકે માનવતા ધર્મને ઉત્તમ રીતે બિરદાવ્યો છે. સ્વાવલંબન-પણાની વાત કહી છે. અન્યાય સામે શરૂઆતથી જ લડવાનું કહ્યું છે. દંભ અને આડંબરનો ત્યાગ કરવાની વાત કહી છે. નકારાત્મક લાગણીઓનું દહન કરવાની વાત છે. સ્વદેશી વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવાનું કહ્યું છે નિડર અને નિર્ભય બની અસામાજિક તત્વો સામે લડવાનું કહ્યું છે શ્રેષ્ઠ રાજનેતા, તત્વજ્ઞાની, કલાકાર સમાજને પ્રાપ્ત થાય તેવી હિમાયત કરી છે.

ઉપસંહાર

ટુકમાં કહીએ તો સાંપ્રત સમયમાં મૂલ્ય શિક્ષણ બધા જ શિક્ષણની ટોચ ઉપર રહેલું જણાય છે. મૂલ્ય ઘડતર દ્વારા વ્યક્તિત્વ ઘડતર અનિવાર્ય થયું છે. "હાથીના દેખાડવાના બીજા અને ચાવવાના બીજા " જેવા સિધ્ધાંતોનું છેદન કરવા મૂલ્ય શિક્ષણ એક અમોઘ શસ્ત્ર બની રહેશે. મૂલ્ય શિક્ષણથી આવનારી પેઢીમાં એક નવી વિચારધારા પ્રવૃત્ત કરી શકાશે. પ્રસ્તુત લેખ દ્વારા માનવ મૂલ્યોનું ધોવાણ અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શિક્ષણ માત્ર ઔપચારિક ન બની રહે પણ તેનું ઉપયોજન થાય તે આવશ્યક છે. વિચાર વગરનું કાર્ય અને કાર્ય વગરનો વિચાર એ મૂર્ખતા છે. જેથી માણસ કોઈ પગલું અવિચારી ન ભરે અને સાથોસાથ સૌ આગળ વધે એકમેકને ઓળખે, જીવન કૌશલ્યો પ્રાપ્ત કરે. આમ, મૂલ્ય શિક્ષણ રૂપી સાધનથી શિક્ષક સમાજરૂપી બાગને ખીલવશે.

સંદર્ભસૂચિ

- જોષી કે. જે (૧૯૭૫) 'મૂલ્ય શિક્ષણ'
- અંધારીયા આર.(સ.) (૨૦૦૫) પ્રથમ આવૃત્તિ 'મૂલ્ય શિક્ષણ 'મલ્યાભિમુખ શિક્ષણ' શ્રી ગુ. હ. સંઘવી શિક્ષણ મહા વિદ્યાલય, ભાવનગર પાના નં. ૧૩૫, ૧૪૫.
- શ્રદ્ધા કુપળ 'મૂલ્ય શિક્ષણ', મે, ૨૦૦૫, વર્ષ-૧, અંક-૮, પાના નં. ૩૮.

બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નેતૃત્વ

વિનોદકુમાર બી. મુંજપરા

2

M.A. GSLET ઇતિહાસ, Ph.D. (Continue)

પ્રસ્તાવના:-

ઇ.સ.૧૯૧૫નું વર્ષ ભારતના ઇતિહાસમાં નવો વળાંક લાવે છે. ગાંધીજીનું દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારતમાં આગમન અંગ્રેજોના શાસન માટે પડકારરૂપ બની ગયું હતું. ગાંધીજીએ સમગ્ર ભારતમાંથી અંગ્રેજોને જડમુળમાંથી કાઢી નાખવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો. તે માટે તેમણે સત્યાગ્રહ અને અહિંસાના અચુક શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કર્યો હતો. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહોનું નેતૃત્વ કરવા યોગ્ય વ્યક્તિની જરૂરીયાત હતી જે ગાંધીજીને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સંતોષી હતી. દરેક સત્યાગ્રહમાં સાથ-સહકાર આપવાનું કાર્ય વલ્લભભાઈ પટેલે કર્યું હતું. તેમાં બારડોલી સત્યાગ્રહનો પણ સમાવેશ થાય છે. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઇતિહાસમાં ઇ.સ.૧૯૨૮ના બારડોલીના મહેસૂલ વધારા સામેના સત્યાગ્રહની લડતનું અનોખું સ્થાન છે. આ લડતના પડઘા ગુજરાત પુરતા મર્યાદીત ન રહેતા ભારત, ઇંગ્લેન્ડ અને સમગ્ર વિશ્વના અન્ય દેશોમાં પડ્યા હતા. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ અને અહિંસાના તત્ત્વજ્ઞાનનો આ સરળ પ્રયોગ હતો. આ પ્રયોગને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સફળ સાબિત કરી બતાવ્યો.

બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નેતૃત્વ:-

સરકારની મહેસૂલનીતિ ખેડૂતો માટે અન્યાયકારી હતી. બારડોલી તાલુકામાં મહેસૂલની છેલ્લી જમાબંધી ઇ.સ.૧૮૯૬માં થઈ હતી અને દર ૩૦ વર્ષે તેમાં પરિસ્થિતિના ફેરફાર પ્રમાણે વધારો કે ઘટાડો કરવામાં આવતો હતો. ઇ.સ.૧૯૨૬માં સરકારના નિયમ પ્રમાણે ગુજરાતના કેટલાક તાલુકાઓમાં જમીન મહેસૂલની ફેર આંકણી થઈ. જેમાં સરકારી અમલદારોએ સરકારને ખુશ કરવા બારડોલી તાલુકાનું ૩૦% જેટલું મહેસૂલ વધારી દીધું હતું. મૂળ મહેસૂલ રૂ.૫,૧૪,૭૬૨ હતું તેના સ્થાને રૂ.૬,૭૨,૨૭૩ કરવાની ભલામણ થઈ હતી.

આ મહેસૂલ વધારો સરકારી અમલદારોએ ગામડાઓની વાસ્તવિક સ્થળ તપાસ કર્યા વગર દફતરમાં બેસી આડેઘડ કર્યો હતો. મહાદેવભાઈ દેસાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો "આમ સરકાર આગળ બે ઢંગઘડા વિનાના રીપોર્ટો જઈને પડ્યા". સરકારે આ મહેસૂલ વધારા માટે કારણો રજૂ કર્યા હતા જેમાં તાલુકાના રસ્તા, રેલ્વે, ખેતીની સમૃદ્ધિ, કપાસના ભાવમાં વધારો, જમીનની કિંમતમાં વધારો વગેરેને જવાબદાર ગણ્યા હતા. પ્રજા ઇચ્છતિ હતી કે આખી ફેર આંકણી રદ થાય.

સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૭માં બારડોલીના જેન અપાસરામાં શિવદાસાનીના પ્રમુખપદે બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતોની જંગી સભા મળી જેમાં જિલ્લાના ધારાસભ્યો મહેસૂલ બાબતમાં કંઈજ કરી શકે તેમ ન હોય વલ્લભભાઈ પટેલની આગેવાની લેવાનું નક્કી થયું. બારડોલી સત્યાગ્રહની આગેવાની સંભાળવા ગાંધીજીએ વલ્લભભાઈને કહ્યું બારડોલી તાલુકાના સમસ્ત પ્રજાજનો અને ખેડૂતો લડત માટે તૈયાર હોય અને તેના જોખમો ઉઠાવવા ખુશ હોય તો લડતની આગેવાની લેવા હું તૈયાર છું. તેમ સરદારે કહ્યું હતું.

સરદાર પોતાના ભાષણોમાં વારંવાર કહેતા "મારી સાથે બનાવટ નહીં ચાલે ! જોખમ વિનાના કામમાં હું હાથ નાખતો નથી જેઓ જોખમ ઉઠાવવા તૈયાર હોય એમની પડખે હું ઉભો રહીશ. તમે હારશો તો સૌનું ભવિષ્ય બગડશે". આમ સરદારે બારડોલીની લડત શરૂ કરતા પહેલા લોકોને શારીરિક અને માનસિક રીતે તૈયાર કર્યા હતા. સરદારે લડત શરૂ કરતા પહેલા લોકોને લડત દરમિયાન આવી પડનારા જોખમોનો શાંતિપૂર્વક વિચાર કરવા સાત દિવસની મુદત આપી અને પછી લડતની શરૂઆત કરી હતી.

મહેસૂલનો પ્રથમ હપ્તો ભરવાની શરૂઆત પમી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ ના રોજ થવાની હતી. આથી ૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ ના દિવસે તાલુકાના તમામ ખેડૂતોની પ્રથમ પરિષદ બારડોલી ખાતે વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે યોજાઈ હતી. જેમાં સત્યાગ્રહની લડતની સર્વસંમતિ મળતા ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ ના દિવસે વલ્લભભાઈએ મુંબઈના ગવર્નરને પત્ર લખી ખેડૂતોને અન્યાય મહેસૂલ રદ કરી તટસ્થ તપાસ કરવા પંચ નિમવાની દરખાસ્ત કરી હતી. સરકાર તરફથી સંતોષકારક પ્રત્યુત્તર ન મળતા ખેડૂતોની બીજી પરિષદ મળી જેમાં ઐતિહાસિક ઠરાવ થયો હતો.

બારડોલી તાલુકાના ખાતેદારોની આ પરિષદ ઠરાવ કરે છે કે અમારા તાલુકામાં લેવાતા મહેસૂલમાં સરકારે જે વધારો લેવાનો જાહેર કર્યો છે તે અયોગ્ય, અન્યાયી અને જુલ્મી છે એમ અમારું માનવું છે. જ્યાં સુધી સરકાર ચાલુ મહેસૂલને પુરેપુરા મહેસૂલ તરીકે લેવા અગર તો નિષ્પક્ષ પંચ મારફત આ આંકણી કરી તપાસવા તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી સરકારને મહેસૂલ મુદ્દલ ન ભરવું અને તેમ કરતા સરકાર જપ્તી, ખાલસા વગેરે જે કાંઈ ઉપાયો લે તેથી પડતા કષ્ટો સહન કરવા.

જો વધારા વિનાનું ચાલુ મહેસૂલને સરકાર પુરેપુરા મહેસૂલ તરીકે લેવા તૈયાર થાય તો તે માટે મહેસૂલ તુરંત જ ભરી દેવું.

તેમાં સરકારી જુલ્મી, જપ્તી કે એવા દમન સામે નહીં જુકવાનો તથા છેવટ સુધી અહિંસક રીતે લડી લેવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો તથા સરકાર જો મુળ મહેસૂલ સ્વિકારે તો તે ભરી દેવાનું અને તે ન સ્વિકારે તો વધારો તેમજ મહેસૂલ નહીં ભરવાનું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

સરદાર પટેલની વ્યવસ્થાશક્તિ ખૂબ જ સરળ અને સશક્ત હતી. લડતની વ્યૂહરચના અને તંત્રરચના તેમણે કરી હતી. બારડોલમાં ચાર છાવણીઓ તો હતી જ તેમાં બારડોલી, સરભોણ, મઢી અને વેડછીનો સમાવેશ થતો હતો. અહીં સ્વયંસેવકોની છાવણીઓ શરૂ કરવામાં આવી હતી જેના અગ્રણીઓ તરીકે કલ્યાણજીભાઈ, જુગતરામભાઈ, ખુશાલભાઈ, કેશવભાઈ, ડૉ.ત્રિભોવનદાસ, ડૉ.ચંદ્રભાઈ દેસાઈ, મોહનલાલ પંડ્યા, રવિશંકર મહારાજ, દરબાર ગોપાળદાસ અને તેમના પત્નિ ભક્તિબા, ચીમનલાલ ચીનાઈ, કુલચંદ શાહ તથા તેમના પત્નિ શારદાબેન, ડૉ.સુમંત મહેતા અને તેમના પત્નિ શારદાબેન, ડૉ.ચંપકલાલ ધીયા તથા તેમના પત્નિ ગુણવંતીબેન, મણીલાલ કોઠારી, કુંવરજીભાઈ દયાળજીભાઈ, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, સ્વામી આનંદ, અબ્બાસ તૈયબજી, ઇમામસાહેબ બાવાસાહેબ, મીઠુબહેન પીટીટ, કું.મણીબેન પટેલ વગેરે મુખ્ય હતા.

આ તમામ સત્યાગ્રહીઓએ જુદી જુદી જવાબદારીઓ સંભાળી લીધી હતી. આંદોલનની ખબરો આપવા જુગતરામ દવેની દેખરેખ હેઠળ પ્રકાશન ખાતું ખોલવામાં આવ્યું હતું જેમાં "સત્યાગ્રહ પત્રિકા" નિકળતી હતી. જેમાં રોજરોજના ખબર, વલ્લભભાઈ પ્રવચનો, વર્તમાનપત્રોને મોકલવાના સમાચારો જેવી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હતી. સ્વામી આનંદે વલ્લભભાઈના મંત્રી તરીકેનું કામ સ્વેચ્છાએ ઉપાડી લીધું હતું. ખેડૂતોમાંથી કેટલાય સ્વયંસેવકો ઉભા થયા હતા જેમણે પોતપોતાના ગામોની સેવા, ખબરો લાવવી લઈ જવી, સંદેશાઓ પહેંચતા કરવા અને અન્ય બીજા કામોમાં જોડાઈ ગયા હતા. સંપૂર્ણ તાલુકામાં ૧૩ છાવણીઓ કાર્યરત હતી અને દરેક છાવણીના ચોક્કસ ગામો નિશ્ચિત કરાયા હતા. સ્વયંસેવકોએ રાત-દિવસ એક કરીને કામ કર્યું હતું. તેમાં ૨૦૦ સૈનિકો હતા. જેમાં ૩૦ સ્થાનિક, બારડોલી આશ્રમના ૩૦ અને ૧૪૦ સૈનિકો બહારથી આવ્યા હતા.

સત્યાગ્રહ દરમિયાન બહેનોએ પણ અદ્ભુત સહનશીલતા દાખવી હતી. સોના મુલની જમીનો ખાલસા, વિવાદીત ઢોરોની હરરાજી, દિવસો સુધી ઢોરઢાંખર સાથે ઘરની અંદર પુરાઈ રહીને બહેનોએ સાહસ અને ધૈર્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પુરૂ પાડ્યું હતું.

સરકારે પઠાણોની મદદ લઈને ઘરમાં ઘુંસી જઈ બારણા તોડી, વાડો ચીરીને ભેંસો ઉઠાવી હતી, સરકારે વાણીયા, રાણીપરજ વગેરે પર દબાણ લાવી મહેસૂલ ભરાવવા ઘણાં પ્રયાસો કર્યા પરંતુ સરકારની નિષ્ફળતા મળી જે સરદાર પટેલની સફળતા દર્શાવે છે. આ આંદોલનને "ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા" સિવાયના દેશભરના છાંપાઓએ જનતાની માંગણી ન્યાયી ગણી હતી. સુરતની જિલ્લા પરિષદમાં પ્રમુખ સ્થાને રહેલા હૈદરાબાદના જયરામદાસે સુચવ્યા પ્રમાણે ૧૨મી જુનનો દિવસ 'બારડોલી દિન' તરીકે ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

આ લડતમાં રહેલા સક્રિય કાર્યકરોની સરકારે ધરપકડ કરી હતી. કુલ ૧૬ ધારાસભ્યોએ રાજીનામા આપ્યા હતા. ૧૨૨ પટેલોમાંથી ૮૪ જણાએ અને ૪૫ તલાટીઓમાંથી ૧૯ જણાએ રાજીનામા આપ્યા હતા. આમ સરકારી

કર્મચારીઓએ પણ સત્યાગ્રહમાં સરકારનો વિરોધ કરીને સરદાર પટેલને સાથ આપ્યો હતો. જે તેમનું સફળ નેતૃત્વ દર્શાવે છે.

સરદાર પટેલના અડગ નિર્ણય સામે સરકારને અંતે જુકવું પડ્યું હતું. સરકારનું માન રહે તેવી યોજના ઘડવામાં આવી. વધારાનું મહેસૂલ ભરાઈ જાય તો સરકારે તપાસ કરવાની તૈયારી દર્શાવી. સરદાર પટેલે તો જુના મહેસૂલ ભરવાનું સુચવ્યું હતું. છેવટે વાટાઘાટો થઈ અને જુનું મહેસૂલ ભરવાનું, કેદીઓને છોડી મુકવાનું, જપ્ત કરેલી જમીન પરત કરવાનું, પટેલ-તલાટીઓને નોકરી પર પાછા લાવવાનું સ્વિકારાયું. દંડની ચોથાભાગની રકમ પાછી આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. મહેસૂલ વધારા બાબત તપાસ કરી સરકારને અહેવાલ મોકલવા તટસ્થ પંચની નિમણૂક થઈ જેણે બારડોલી અને ૮૪ તાલુકામાં કુલ રૂ.૧,૮૭,૪૯૨ નો મહેસૂલ વધારો કર્યો હતો. તે તપાસ સમિતિએ ઘટાડીને રૂ.૪૮,૭૪૮ નો કર્યો હતો. આ બાબત દર્શાવે છે કે સરદાર વલ્લભભાઈના નેતૃત્વ તળે બારડોલી સત્યાગ્રહનો જવલંત વિજય થયો હતો.

સમાપન:-

બારડોલી સત્યાગ્રહે માત્ર ગુજરાતના લોકોમાં જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ભારતના લોકોની રાષ્ટ્રીય ચેતનામાં નવો પ્રાણ પુર્યો હતો. આ સત્યાગ્રહમાં અંગ્રેજ સરકારના શત્રુની તાકાત સામે સરદાર પટેલે અહિંસા અને સત્યાગ્રહનું અચુક શસ્ત્ર ઉઠાવ્યું હતું જે અંગ્રેજોની સત્તા સામે બ્રહ્માસ્ત્ર પુરવાર થયું હતું. બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ૮૮,૦૦૦ લોકોનું સફળ નેતૃત્વ કરીને અન્યાયી, જુલ્મી સરકાર સામે ધર્મયુધ્ધ જીત્યું હતું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને આ સત્યાગ્રહ દરમિયાન સરદારનું બિરુદ બારડોલીની પ્રજા દ્વારા મળ્યું હતું. બારડોલી પ્રજા પર અંગ્રેજોરૂપી આવેલ આફતનો સામનો કરીને સરદાર પટેલે સંકટમાંથી મુક્ત અપાવી હતી. આમ તે બારડોલી સત્યાગ્રહના મુક્તિદાતા બન્યા હતા.

સંદર્ભ:-

- (૧) હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને પ્રવિણચંદ્ર પરિખ, ગુ.રા.સાં.ઇ., ગ્રંથ-૯, ભો.જે.વિદ્યાભવન, અમદાવાદ-૧૯૮૭.
- (૨) મહાદેવભાઈ દેસાઈ, બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, નવજીવન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ-૧૯૯૧.
- (૩) નારાયણ દેસાઈ, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની વસંત(૧૯૧૭-૧૯૩૧ના સત્યાગ્રહો), નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઇન્ડિયા, નવી દિલ્હી-૧૯૯૭.
- (૪) શિવપ્રસાદ રાજગોર, અર્વાચીન ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ-૧૯૯૮.

- (પ) વાસન્તી મુનશી, ગુજરાતમાં જાગૃતિની લહેરો-નવચેતનાથી સ્વાતંત્ર્ય સિધ્ધી, પ્રકાશન વિભાગ, ભારત સરકાર, નવી દિલ્હી-૨૦૦૦.
- (ડ) શાંતીલાલ દેસાઈ, રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ગુજરાત, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ-૧૯૯૯.
- (૭) વિષ્ણુ પ્રભાકર, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઇન્ડિયા, નવી દિલ્હી-૨૦૦૪.
- (૮) ગુજરાત રાજ્ય સર્વસંગ્રહ, સુરત જિલ્લો, ગુજરાત સરકાર, ગાંધીનગર-૧૯૯૪.

जीवन में खेलकूद और स्वास्थ्य का महत्व

प्रो.अमृता गामित पी.टी.आई

मुक्तजीवन महिला कोलेज भुज.

प्रस्तावना-

भगवतगीता में भगवान श्रीकृष्ण ने कहा है कि जिन व्यक्तियों का आहार, विचार, विहार नियमित होता है जिनके कार्यों में दिव्यता, मन में पवित्रता होती है, जिनकी नींद और जागरण नियमित है वही सही अर्थों में मनुष्य है। तथा इस प्रकार की शक्ति ही सच्चा स्वस्थ मनुष्य कहलाता है। इसलिए शारीरिक द्रष्टि से स्वस्थ उत्साही शक्तिमान, साहसी, संतुलित मन तथा सशक्त विचारवाला नागरिक किसी भी देश की सबसे बड़ी सम्पत्ति होती है। हमारे वेदों में भी कहा गया है कि दुर्बल और अस्वस्थ मनुष्य खुद की आत्मा को भी खुश नहीं कर सकता है। इसलिए कहा गया है कि हमें खुश रहना है तो खुद को स्वस्थ करना या रखना ही होगा।

स्वास्थ्य से सम्बन्धी वाक्या याद आता है कि एक बार साठ वर्ष के एक वृद्ध व्यक्ति से उसके १२ साल के पौत्र ने प्रश्न किया कि दादाजी आप इतनी उम्र होने पर भी इतना काम कैसे कर लेते हो? और मैं तो थोड़ा सा काम करने में ही थक जाता हूँ और आप सुबह से शाम तक एक दम तरो ताज़ा इसका कारण क्या है। दादाजी ने पौत्र को एक ही वाक्य में जवाब दिया। LOVE ME जब तुम जीवन में खुद से प्रेम करना सीख लोगे तब समझ में आ जायेगा और तभी तुम्हारा जीवन जादू जैसा लगेगा क्योंकि जितना समय हम जिन्दगी को देंगे और स्वस्थ मानव को प्रकृति की तरफ से मिली अनमोल भेंट है। तथा पूर्व जन्म के पुण्यों और अच्छे कर्मों के कारण ही भगवान ने हमें मनुष्य शरीर के रूप में जन्म दिया है। इसलिए मनुष्य शरीर को स्वस्थ, निरोगी रखने का कार्य हमारा है।

लेकिन आज के जीवन में देखे तो यह सूत्र धिसकर धिसे कपड़े की तरह हो गया है फिर भी जीवन सोने की मोहर जैसा है। ये बाद में समझते हैं फिर भी अनजान बने रहते हैं क्योंकि खेल के प्रति किसी की रुचि नहीं है और इसके अभाव में शरीर श्राप रूपी हो जाता है। इसलिए शरीर को सुंदर और संतुलित बनाने के लिए व्यायाम जरूरी है, शक्तिशाली बनने के लिए नियमित व्यायाम करते रहना चाहिए, जो शरीर कमजोर होता है वह कार्य नहीं कर सकता। अतः शरीर के अंगों को ताकतवान बनाने के लिए व्यायाम जरूरी है। लम्बा जीवन जीने के लिए निरोगी रहने के लिए दिमाग तेज दौड़ाने के लिए भी योग्य व्यायाम अनिवार्य होता है।

वैज्ञानिक भी यहीं कहते हैं कि वृद्धावस्था को दूर करने के लिए योग्य व्यायाम जरूरी है। किसी भी देश का भविष्य इस बात से जान सकते हैं कि उस देश में कितने स्वस्थ, कार्य सक्षम व्यक्ति हैं। शारीरिक स्वास्थ्य के बिना सोना, चाँदी, सम्पत्ति सब व्यर्थ है, क्योंकि स्वस्थ शरीर के अभाव में व्यक्ति जीवन के रोमांच से वंचित रह जाता है तथा रोगी, आलसी व्यक्ति के लिए खुद का जीवन ही बोज रूप बन जाता है। पुराणों में भी शरीर को मंदिर और जीव को शिव कहा गया है। इसलिए अगर हमने शारीरिक स्वास्थ्य को खोकर कोई सम्पत्ति प्राप्त भी कर ली तो उसका कोई फायदा नहीं है। क्योंकि खोई हुई भौतिक सम्पत्ति को हम फिर से प्राप्त कर सकते हैं परन्तु स्वास्थ्य को फिर से प्राप्त करना मुश्किल होता है।

यजुर्वेद में एक मंत्र में भगवान से प्रार्थना की गई है कि हे ! परमात्मा हम हमेशा वसन्त देखे, हम वसन्त जिये, सो वसन्त तक सुने ,सो वसन्त तक आत्म निर्भर रहे और सौ से भी अधिक वर्षों तक जीवन का आनन्द ले । परन्तु आज हम शरीर स्वास्थ्य को निरंतर खोते जा रहे हैं । इसे प्राप्त करने के लिए हमें उचित व्यायाम की तरफ ध्यान देना होगा ,क्योंकि व्यायाम सात्विक भोजन,नशामुक्ति,प्राणायाम,ध्यान,योगासन आदि भारतीय संस्कृति की अनमोल भेंट है । जिस तरह से योग के द्वारा शरीर स्वस्थ,तंदुरस्त सुडोल बनता है ,उसी तरह ध्यान से मन प्रफुल्लित ,स्थिर,उर्जावान बनता है । इसलिए उत्साही मन जब स्वस्थ शरीर से मिलता है तो विश्व का कोई भी कार्य असंभव नहीं रहता । इसलिए हमें उचित खेलकूद व्यायाम की तरफ ध्यान देना होगा,क्योंकि खेल और स्वास्थ्य एक दुसरे के पूरक है । व्यायाम के साथ व्यक्तिगत खेल,द्वन्द्व स्पर्धा,सामूहिक खेल,जलक्रीडा,योग,ध्यान आदि सभी बातें जुड़ी हुई हैं और ये सभी बातें हमारे स्वास्थ्य के साथ जुड़ी हुई हैं अथवा ये एक दुसरे के पूरक हैं ।

आज भौतिकवाद में हम डूब गये हैं कि हमारे धर में सभी सुख -सुविधाएँ मौजूद होने के बाद हम अपसेट रहते हैं । अपसेट रहने का कारण कि हमें संतोष नहीं मिलता है । हमारा आहार पूरक नहीं है और जब बचपन से हमारे अंदर संतोषवृत्ति नहीं रही । अगर हर एक विध्यालय,कोलेजों में खेल को प्राथमिकता दी जाये तो हम अपसेट शब्द को ही तिलांजली दे देंगे ।

कहा गया है कि पहला सुख खुद का शरीर मतलब हमें अपने शरीर की और मन को शुद्ध स्वच्छ रखना चाहिए ,जब मन ,तन निरोगी होगा तभी हम सुखी हो सकेगे और हम सुखी तो सभी बातें सुखी । खेलकूद व्यायाम के लिए कोई वय सीमा नहीं होती । इसलिए स्वास्थ्य के लिए वैज्ञानिक,विद्वान् ,तत्त्वचिंतक आदि ने भी कहा है की HEALTH IS WELTH इसलिए हमारे कई ऋषीमुनियों ने कहा है कि शरीर से मनुष्य जन्म तो लेता है परन्तु मनुष्य शरीर में निरोगी शरीर बहुत दुर्लभ है । लेकिन अगर हम नियमित रूप से योग या कोई खेल में भाग ले तो हमारा शरीर हमेशा निरोगी रह सकता है क्योंकि स्वास्थ्य और खेलकूद एक दुसरें से जुड़े हुए हैं ।

आज हम ऐसे युग में जीवन बिता रहे हैं जहाँ भौतिकता की प्राथमिकता है ,जहाँ तकनीकी बहुत प्रगति कर रही है । इसलिए मनुष्य इस प्रगति में भाग ले रहा है ,लेकिन मनुष्य भौतिक सुख या बाहरी सुख का विकास तो कर रहा है परन्तु आंतरिक स्वास्थ्य विकास रुक गया है ।

शहरीकरण की ओर आकर्षित समाज स्वास्थ की भी चिंता करने लगा है । क्योंकि आधुनिक समाज में विचित्र प्रकार के रोग उत्पन्न हो रहे हैं ,जिनसे पूरी दुनिया परेशान है । इसलिए कुछ जागृत व्यक्ति योग,व्यायाम,खेलों की तरफ मुड़ गये हैं तथा अपना रहे हैं । जैसे अभिनेत्री शिल्पा शेट्टी ,बिपासा वासु आदि बाबा रामदेव के पतंजली योग शिबिर में देखने मिलती हैं । ये अभिनेत्रियाँ योग और रोग के प्रति लोगों को जगा रही हैं । हमारे वर्तमान प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी ने तो योग को इतना महत्व दिया कि योग दिवस को आज हम मनाते हैं । बहुत सारे डॉक्टर अभ्यास और संशोधन के द्वारा प्रकृति चिकित्सा ,आतुर्वेद,नेचराथेपी आदि की तरफ जाने लगे हैं । लेकिन चिकित्सा पद्धति से ज्यादा बेहतर जीवन जीने की कला है । अगर हम पहले से ही उचित व्यायाम खेल खेले तो कोई बीमारी हमारे पास आ ही नहीं सकती ।

श्री कृष्ण ने गीता में कहा है कि परम सत्य की पहचान मनुष्य व्यक्तित्व विकास के द्वारा ही कर सकता है । इसलिए खेलकूद मतलब आत्मा और परमात्मा का मिलन । मनुष्य व्यक्तित्व 100 % संकलित

अवस्था को योग्य साधन में साध्य करता है और उसके द्वारा चेतना का सम्पूर्ण विकास करता है । इसलिए मनुष्य को अंतर चेतना को जगाकर तन मन का स्वास्थ्य के लिए खेल-कूद अनिवार्य है । इसलिए खेल कूद के हर प्रकार के अभ्यास ज्ञान मुहावरों को सत्व की तरह में जोड़ लेने की जरूरत है ।

मनुष्य आसपास के वातावरण या परिस्थितियों का सामना करने के लिए कश्मकस में से निकलने का प्रयास करता है । जिसके कारण मनुष्य का चेतनातन्त्र ,देहिकक्रिया अस्वस्थ हो जाती है और व्यक्ति में संघर्ष आ जाता है । व्यक्ति की खाने पाने की वस्तुओं की पसंदगी ,खानाना बनाने की पद्धति,कितना और कब खाने की सूज ,पानी पाने की समज,बैठने की समज ,चलने की पद्धति ,शरीर श्रम आदि के द्वारा शरीर संतुलन बनता है और यहीं तंदुरस्ती की चाबी है । ये ऋषीमुनियों की जीवन शैलियाँ प्राचीन पम्परा हमारे लिए अनमोल भेंट है । उन्होंने कठोर साधना करके मुक्ति मार्ग बताया और इस मुक्ति के लिए स्वास्थ्य और खेलकूद नाम दिया । इसे भारतीय संस्कृति की अमूल्य विरासत कहा जाता है ।

एक संशोधन के मुताबिक हार्वर्ड स्कूल ऑफ पब्लिक हेल्थ के डॉ.क्रिसू के एक अध्ययन में भाग लेने वाली महिलाओं पर अभ्यास करके तारण निकला गया कि ईन महिलाओं का स्वास्थ्य बेहतर था । जो महिलाएँ हफ्ते में धंटों - मिनिट जोगिंग करती थी उनकी तुलना में जिन महिलाओं ने तिन धंटे तक जोगिंग की या फिर तेज गति चली उनको हृदय रोग और केन्सर की चिंता नहीं होती और अच्छी तरह जीवन जीती है ।

व्यायाम और आहार जिस तरह स्वस्थ रहने के लिए जरूरी है उसी तरह वृद्धावस्था की प्रक्रिया को भी धीमी बनाता है । आज भी जितना काम गाँव में रहनेवाले व्यक्ति कर सकते हैं उतना शहर में रहनेवाले नहीं कर सकते । इस तरह ग्रामीण महिला अपने सिर पर एक साथ तिन मटका लेकर आराम से चल सकती हैं । वहीं शहर की कोई भी महिला एक बाल्टी लेकर थोड़ी दूर भी नहीं चल सकती ऐसा क्यों ?

अन्त में अपने पास सबकुछ हो और स्वास्थ्य ही नहीं हो तो सब बेकार है । इसलिए स्वस्थ रहने के लिए हमें अपने शरीर से प्रेम करना पड़ेगा,हमारी जीवनशैली को बदलना पड़ेगा और नियमित रूप से खेलकूद ,व्यायाम को अपनाना पड़ेगा । अगर हम ये सब कर लेगे तो जरूर स्वस्थ रहेगे ।

“ भाष्यकार पतंजलि काल का युगबोध ”

4

प्रा.डो. मयूरीबेन ए. भाटिया

संस्कृत विभागाध्यक्ष

श्री रंगनवचेतन महिला आर्ट्स कोलेज, वालिया.

काल के गर्भ में निहित मानवीय जीवन के उच्चतम मूल्यों की खोज तत्कालिन साहित्य के समन्दर में रत्नगर्भ स्वरूप में छूपी रहती है। भाष्यकार पतंजलि के समय में चारों संहिताएँ पुराण, इतिहास, ब्राह्मण और सूत्रग्रंथों का परिणमन हो चुका था। रामायण-महाभारत एवं आख्यान ग्रंथों का भी प्रणयन हो चुका था। अतः संस्कृत के शब्दकोषों ने विशाल कद को धारण कर लिया था। उस समय अपभ्रंश शब्दों को साहित्य में सम्मिलित करने के कारण स्वस्वरूप उन्हें जनसामान्य की मान्यता प्राप्त हो चुकी थी। फलतः संस्कृत के भ्रंश का भय फैलने लगा। ऐसी स्थिति में पतंजलिने भाष्य का परिमार्जन करना आवश्यक समझा। उन्होंने आर्यावर्त में रहने वाले ब्राह्मणों के लिए षड्ङो सहित वेदों के अध्ययन आवश्यक स्थापित किया। उसमें भी व्याकरण अनिवार्य बनाया। वेदरक्षा व्याकरण के ज्ञान के बिना सम्भव नहीं है अतः समर्थ भाष्यकार पतंजलिने व्याकरण एवं भाषा के माध्यम से वेदरक्षा का युगबोध कार्य सम्पन्न किया। प्रस्तुत संशोधन पत्र में इस युगकार्य के प्रतिबिम्ब की ओर अंगुलिनिर्देश किया गया है।

तट्टिय चेतना के प्राणस्वरूप तत्त्व भाषा भी है जिसके प्रभाव में राष्ट्रभक्ति पनपती रहती है। इनके वाहकों में अनन्य स्थान पतंजलि मुनि का है। क्योंकि उन्होंने ही राष्ट्र के बल, वचन और मन इन तीनों को शुद्ध करने के उद्देश्य से अपनी लेखनी का प्रयोग किया है। भारत के कुछ महत्त्वपूर्ण ग्रंथों की शृंखला में अन्यतम स्थान पतंजलि के पदशास्त्रीय ग्रंथ महाभाष्य का है। व्याकरण के इस ग्रंथ में तत्कालिन भारत के विकास का रेखाचित्र भी अंकित होता रहा है। पतंजलि व्याकरण शास्त्र के आचार्य थे उन्होंने प्रतिदिन पढाये हुए पाठ को आह्निक नाम दिया है। इस ग्रंथ की रचना में उन्होंने राष्ट्र की सांस्कृतिक-सामाजिक स्थिति का भी आकलन यदा-तथा स्थान पर किया है। उस वक्त संस्कृतने समग्र राष्ट्र के शिष्ट समाज को एक सांस्कृतिक सूत्र में बाँधे रखा था। फिर भी भाषा शुद्धता की दृष्टिसे उस काल की आवश्यकता थी की व्याकरण शास्त्र का प्रचलन जन समाज में प्रतिष्ठित रहे। जैसे कि रामायण में व्याकरण के अध्ययन का मुख्य उद्देश्य अपशब्दों के प्रयोग से बचते हुए संस्कृत भाषा का शुद्ध प्रयोग होना चाहिए।¹

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।

बहुव्याहरतोऽनेन न किञ्चिदपभाषितम् ।।

रामायण से उद्धोषित भाषा का यह संदर्भ न केवल रामायण या पतंजलि के महाभाष्य तक के युग को आबद्ध करता है किन्तु प्रवर्तमान भाषाकीय परिस्थिति को भी उतना ही असरकर्ता है। उस युगबोध के प्रभव की भूमिका कैसी रही होगी जिसमें महाभाष्य का सृजन हुआ ?

डो। वेलवलकरने लिखा है ^२ कि भाषाविज्ञान का सामान्य सिद्धान्त है कि जब एक भाषा दूसरी भाषा के संपर्क में आती है, तब व्याकरण को सहसा उत्तेजना मिलती है। इसी प्रकार अनिवार्य परिस्थितियों के कारण जब एक भाषा से बहुत सी बोलियाँ बन जाती हैं, तब भी व्याकरण का महत्त्व बढ़ता है। विजेता और विजित का पारस्परिक प्रभाव, जलवायु की स्थिति में अन्तर, व्यक्तियों का एक देश से दूसरे देश का स्थानान्तरण और उस अवधि में अपनी अभिव्यक्त शैली और संकेत पद्धति में सुधार, ये बातें भाषा में परिवर्तन उत्पन्न करती हैं, जिससे व्याकरण गंभीर रूप से प्रभावित और समृद्ध होता है। यदि यह सिद्धान्त ठीक है, तो संस्कृत के विभिन्न प्राकृतों में विकसित होने तथा व्याकरण की समृद्धि के इस युग में उपयुक्त बातों में से एक न एक अवश्य विद्यमान रही होगी।

पतंजलि के काल के भाषाकीय साक्ष्य की परिस्थितियाँ तत्कालिन राजकीय-सामाजिक-सांस्कृतिक स्थितिओं पर निर्भर हैं। अतः सर्वप्रथम उनका प्रचलन देखे तो – महाभाष्य में रामायण महाभारत के उद्धरणों, पात्रों और प्रसंगों की चर्चा है, कंसवध एवं बलिबन्ध जनकथा एवं नाट्य विषय बन चुके थे। वासुदेव, प्रजापति एवं सर्प पूजनीय थे। जातको की भी रचना हो चुकी थी। ३:३:२५ सूत्र के भाष्य में पतंजलिने जो 'बहूनामप्यचितानामकापेयमनुतिष्ठति' ये दो श्लोक उद्धृत किये हैं, वे आदिकुपस्थान जातक के पालि श्लोकों से मिलते जुलते हैं। ^३ जातक का द्वितीय श्लोक बोधिसत्त्व के प्रबोधन के रूप में वानर द्वारा छले गये मनुष्यों के लिए है। महाभाष्य और जातक दोनों के श्लोकों में दो वक्ता हैं। भाष्य में वानर की बुद्धि और जातक में पवित्रता का खंडन है। दोनों में उप-स्था-धातु का प्रयोग है। दोनों में भेद सिर्फ इतना है कि महाभाष्य में वानर बहुत है और जातक में एक। स्तः रामायण-महाभारत एवं जातककथाओं बौधायन, वशिष्ठ धर्मशास्त्र, आपस्तम्ब आदि के उल्लेख की महाभाष्य के पूर्ववर्ती विद्यमानता सिद्ध करती है। राजनीतिक स्थिति की ओर दृष्टिपात करे तो पतंजलिने पुष्यमित्र सभा एवं चंद्रगुप्त सभा का उल्लेख किया है। ^४ पतंजलिने पुष्यमित्र द्वारा किसी ऐसे विशाल यज्ञ के किये जाने का उल्लेख किया है जिसमें अनेक पुरोहित थे। पतंजलि भी इस यज्ञ में आचार्य थे। शृंग राजाओं के द्वारा अश्वमेध यज्ञ किये गए। एक विदिशा में और एक अयोध्या में। बाणभट्टने हर्षचरित में दर्शाया है कि पुष्यमित्र मौर्य सम्राट् बृहद्रथ का सेनापति था। एक बार जब बृहद्रथ सेनापति के साथ सैन्य का निरीक्षण कर रहा था, तब सेनापतिने सेना को अपने पक्ष में साधकर सहसा बृहद्रथ का वध कर दाला। ^५ इसमें प्रमुख आचार्य पतंजलि थे। जिसका उल्लेख महाभाष्य में किया गया है 'इह पुष्यमित्रं याजयामः'। पुष्यमित्र इतिहास का वह पात्र है जिसने मौर्य सम्राट् बृहद्रथ का वध कर मगध के सिंहासन पर आरूढ़ हुआ था। वह भारतीय इतिहास की अभूतपूर्व धटना थी क्योंकि वह ब्राह्मण सेनानी वैदिक संस्कृति के समय इतिहास में ब्राह्मण के राज्यारोहण का सर्व प्रथम उदाहरण था। शायद इसका कारण चिरकाल से चला आने वाला वैदिक और बौद्ध धर्मों का विरोध था, जिसमें मौर्योंने बौद्धों का पक्ष लिया था। अतः ब्राह्मण सेनानी द्वारा मौर्य वंश के सम्राट् का वध किया गया। परिणाम स्वरूप पुनः वैदिक मंत्रों की ध्वनियाँ गूँजने लगी यज्ञयागादी क्रियाएँ जागृत हो उठी। वर्ण-धर्म, आश्रमधर्म पुनः स्थापित हुए। वैदिक परंपरा एवं साहित्य संगीत पुनः प्रतिष्ठित हुए। पुष्यमित्रने स्वयं महायाग किया था। उस समय किसी यवनने साकेत और मध्यमिका पर एक साथ आक्रमण किया था। पुष्यमित्रने यवनो के पराजय पश्चात् महायज्ञ किया था। जिसमें पतंजलि आचार्य थे। शुद्राणामनिरवसितानाम सूत्र के भाष्य में यवनों की पराजय का उल्लेख प्राप्त होता है। यहाँ हमें डॉ. वेलवेकर के कथन का सारतम्य प्राप्त होता है। इन राजकीय-सांस्कृतिक परिवर्तनों का प्रभाव भाषा की शिष्टता पर भी पड़ा था। पतंजलि के काल में वैदिक संस्कृति एवं वैदिक साहित्य के पुनरुत्थान के प्रयत्न प्रारंभ हुए थे। उस वक्त प्राकृत भाषाएँ विकसित हो रही थी और जन सामान्य समाज में संस्कृत का प्रचार पसार थम गया था। पाणिनी के काल में संस्कृत सुशिक्षित शिष्ट समाज की भाषा थी, और शूद्र उस समय प्राकृत

भाषा का व्यवहार में प्रयोग करते थे।^६ आगे चलकर स्त्रियों से संस्कृत का व्यवहार शिथिल हो गया। और पतंजलि के समय तक आते आते वैश्य और क्षत्रियों में भी संस्कृत का प्रचार कम हो चला। परन्तु इतना आश्वासन था कि इस समय तक क्षत्रिय और वैश्य संस्कृत पूर्णतया समझते थे। दैनिक व्यवहार की भाषा पूर्णतया संस्कृत न थी, परन्तु ब्राह्मण वर्ण में संस्कृत व्यवहार की भाषा थी। और इसमें भी शिथिलता दिखाई देती थी क्योंकि ब्राह्मणों का ध्यान व्याकरण शुद्धता से विमुख होने लगा था। वे यह सोचते थे कि लौकिक शब्दों का ज्ञान लोक से और वैदिक शब्दों का वेद से ही ज्ञान हो जाता है, फिर व्याकरण सीखने की क्या आवश्यकता है ? अतः वे व्याकरण की शुद्धता से पराङ्मुख होने लगे। प्राचीन काल में उपनयनादि संस्कार पश्चात् सर्वप्रथम व्याकरण की शिक्षा दी जाती थी। वर्णों के उच्चारण स्थान, नाद आदि का सम्यक् ज्ञान दीया जाता था और बाद में वैदिक शब्दों के उपदेश दिये जाते थे। पतंजलि के समय में यह परिस्थिति विपरित हो गई, यहाँ ब्राह्मण बालक भी व्याकरण के ज्ञान को निरर्थक मानकर उसकी उपेक्षा करने लगा था। संस्कृत भाषा देशभर के शिष्ट समाज को एक सांस्कृतिक सूत्र में बाँध के रखती थी किन्तु प्राकृत भाषाएँ भी साहित्य सम्मानित हो चुकी थी। संस्कृत के प्राच्य और उदीच्य स्वरूप में अन्तर बढ़ने लगा था। पतंजलि के समय में यह भेद और बढ़ गया था। उदाहरण के तौर पे देखे तो इस काल में जाने के अर्थ में सुराष्ट्र में एम्म धातुका मगध में रंह धातु का और आर्य जनपदों में गम् धातु का प्रयोग होता था।^७

ऐसे अनेक शब्दों का प्रचलन लुप्त हो गये थे। और उनके स्थान में तत्सदृश दूसरे शब्द व्यवहार में आ गये थे। अन्य प्राकृत भाषाओं के मेल के कारण शब्दों के प्रयोग का विषय व्यापक हो चुका था। पतंजलि के समय में चारों संहिताएँ, इतिहास-पुराणादि, ब्राह्मणग्रंथ एवं सूत्रग्रंथ बन चुके थे। आख्यान साहित्य ने भी प्रसिद्धि प्राप्त कर ली थी। परिणाम यह हुआ कि संस्कृत का शब्दकोष बृहद हो चुका था। ऐसे अनेक शब्द जिनकी सिद्धि अष्टाध्यायी से नहीं होती वे संस्कृत में संमिलित हो चुके थे। तो दूसरी और साहित्य द्वारा गृहित हो जाने के कारण अपभ्रंश शब्दों को स्थान स्थिरता एवं विरुद्ध जन मान्यता प्राप्त हो चुकी थी। ऐसे अपभ्रंश शब्द संस्कृत की शुद्धता पर भ्रंशत्व का भय जाग उठा था। प्रचलन में अल्प शब्द संस्कृत के और अधिक शब्द अपभ्रंश के संमानित होने लगे। एक एक संस्कृत शब्द के विभिन्न नजपद भेद से अनेक अपभ्रंश रूप प्राप्त हो जाते थे। जैसे कि एक ही शब्द गो अन्य जनपदीय भाषा में गोणी, गोता, गावी और गोपतलिका के स्वरूप में प्राप्त होते थे। भाषा में अशुद्ध शब्दों के प्रयोग के कारण संस्कृत का गरिमा मंडल शनैः शनैः अपना अस्तित्व खोने लगा था।

ऊस समय ज्ञान का जैसे सूर्योदय हुआ ऐसी पतंजलि ने भाषा के परिमार्जन का युगकार्य संपन्न किया ।

संदर्भ सूचि

- १) रामायण। किष्किन्धा काण्ड. ३.२९.
- २) डो। श्वेलवलकरः सिस्टम्स ओफ संस्कृत ग्रामर पृ. २,३.
- ३) सब्बेसु किर भूतेसु सन्ति सीलसमाहिता.
पस्स साखाभिगं जम्मं आदिच्च मुपतिट्ठति.
मास्से सीलं विजान्यथ अतंजाथ पसंमथ.
अग्गिद्वतंच ऊहंति तेन भिन्ने कमण्डल् . जातेक सं. १७५

- ४) पातंजल महाभाष्यः १.१.६८
- ५) सेनापतिरनार्यो मौर्य बृहद्रथ पिबेष्ट पुष्यमित्र : स्वामिन् . हर्षचरित.
- ६) 'अशुद्रस्त्र्यसूयकेषु' तथा भो राजन्यविशां च . ८-२-८३. अष्टाध्यायी.
- ७) हम्मतिः सुराष्ट्रेषु, संहतिः प्राच्यमध्येषु, गमिमेव त्वार्याः प्रयुज्जते. आ-९, पृ-२१ .

Physical Education & Sports Management

5

Pro. R.M.Patel
Mahila Arts College,
Motipura, Himmatnagar

Sports are understood more by Experience than by ask making any empirical Analysis of the activity. An understanding of sports win assist in the formation of policy Development: essential for "Management Consideration " the stress on game has implication for management of sports activities in educational institution proper training and competent coaching are two ingredients of Sports management from a management perspective planning is done on the concept of organizing, Directing and controlling of sport activities. In this onerous task of sports Activities In educational instion proper training and competent coaching are to ingre diants of sports management from a management prespective planning is done on the concept of organizing and directing controlling of sports activities. In this onerous tsk of sport management

- (a) Pursuit of Excellence.
- (b) Focus on the individual.
- (c) Importance of activities.
- (d) Proper training.
- (e) Competent coaching.
- (f) Record And
- (g) Standardization.

The joy of sports 9Michal novak-19760 include certain are as which, deserve proper Management-Such Sport.

- (a) Women and sport
- (b) Sportin relation to politics and morality.
- (c) Regionalization And Sport
- (d) Media and Sports
- (e) Money and Sport

There can be a Splendid mode related to'Sports managements' considering the above factors.

In other words the practical bases of sports are to be linked to the practical management of sports. (Edwin Carly-1978)

(B) Venture of Management:

Sport are to be experienced. The best any to knom about management is to get involved in it. Management analyzed by considering the functional activities that constitute the management sport. 9vander Wage-1974)

The following are the community know function of management.

1. Planning
2. Organizing

3. Staffing
4. Directing
5. Controlling
6. Evaluating
7. Communicating
8. Decision making
9. Budgeting

(1) TO PLAN

Mens to decide on the course of action Goals to be achieved Management indicates that need to be accomplished. The bulk planning activity will center round the “Programmed”, “Budget” and “Procedures” planning is a continuous process. It does not stop when the organization is lunched. Planning is the beginning of management in action planning begin with foresting and ends with policy development.

(2) ORGANIZING

A part of planning. But Implementation and action are involved. Organizational Structure (Line of out hoity) bells to point out liaison, Leading to co-ordination which is an important function of directing organization includes “position Description” & the authority that goes with each position.

(3) STAFFING:

Effective recruitment and Selection of personal. IT also include Orientation Training And development of staff. Choosing of competent people in the staff orientation are inter related development of staff involves.

(a) Knowledge

(b) Attitudes

(c) Skills.

(d) Development of the potential advance beyond the current status.

(4) DIRECTING

Management In action directing begging with process of delegation of duties. Delegation of authority. Need for co-ordination points to other dimension of directing Arial challenge in management. Management of difference

Among members in organization is a part of directing is very important motivation is one the significant aspect of Management.

(5) CONTROLLING:

A technique follows in reassessing targets set following a plan of organization. In controlling management situation serial aspect are involved mostly, chromatically these aspects invove continues nature of event A reporting system is basic under controlling to supply the needed data. The development of performance standard is a function of control system this lead to evaluation and evacuation is one of the principal function of Management.

(6) EVALUATION:

Direct action in comparing performance standards with the result that are seen in the individual programmed report for the that are seen in the individual and programmed

report for the year. It may also include performance standards, reporting system and actual assessments main objective of evaluation are.

- (a) To improve individual performance.
- (b) To coordinate programmed development
- (c) To have bails for external criticism.
- (d) To stimulate individual development
- (e) To fulfill need involving status, and
- (f) To determine appropriate personal action

(7) COMMUNICATING

Basically it involves bringing groups in communication, communication occurs in various ways. Five factors are involved in group communication

- i. Nature of task (Simple/complex)
- ii. Conjunctive Disjunctive efforts
- iii. Is there group control or out of control
- iv. Routine work novel programmed
- v. Task involves information processing or need acting.

(8) DECISION MAKING:

Selection from among several alternative courses of action (Prasad, 1902). Process of selecting and its aim is to select the best alternative. Type of decision.

- 1. Organization/personal
- 2. Routine or strategies.
- 3. Policy and Operative.
- 4. Programmed/Non programmed.
- 5. Individual group decision.

Decision Making has to follow a process problem.

Diagnosis, Analysis, search for

Alternatives, Evaluation of activities, comparison of alternatives, selection of alternatives, experience experimentation, research and analysis, putting decisions into action.

(9) BUDGETING:

In effective planning the search is always for budget which is a good starting point for basis management. It is a reflection of everything in total planning process. Budget planning includes these basic steps.

- a) Analysis of resources.
- b) Procedures for budgetary control and,
- c) Presentation of the budget "management"
- d) Objectives (MRD) will be the technique in the dealing with budgetary steps. MBO represents participative Management which means all involved in management work with him the framework of 'output' (Results) which accrue from "input" (resources) in budget is management three important aspects as.

- 1. Resources
- 2. Activities

3.Results arrestesss.

Conclusion:

Thus, Sport as an enterprise have their own fetures that mark them as unique human experience with broad social implication. Sports programmers in educational institutions stress of sports and exceptive management are essentially same at all levels of "Sports Management" Therefore in any kind of Management, IT is always a jorney and not destination.

ગુજરાત વિધાનસભાના સ્ત્રી ધારાસભ્યોની સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિ

6

પ્રા.ડૉ.હેમા જીકાદરા

આસિ.પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ

ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ,

અલિસબ્રીજ, અમદાવાદ.

પૂર્વભૂમિકા:

જ્ઞાતિ સંબંધોને ભારતના સામાજિક જીવનના એક પાસાં તરફ જોવામાં અને સમજવામાં આવે છે. તેની સાથે કુટુંબજીવન, ધર્મ, આંતર સંબંધો, અર્થકારણ અને રાજકારણ એમ વિવિધ પાસાંઓ મળીને સામાજિક માળખું તૈયાર થાય છે તેથી કોઈપણ રાજકીય, આર્થિક કે સામાજિક સંશોધન એકમોની પૃષ્ઠભૂમિમાં જ્ઞાતિની ભૂમિકા આવી જાય છે. આ જ રીતે આપણાં સમાજમાં ધર્મ એક મહત્વની સંસ્થા છે. વ્યક્તિની માન્યતાઓ, મૂલ્યો, વલણો અને અભિગમમાં ધર્મની અસર ઘણી ઊંડી હોય છે. ધર્મ મુખ્યત્વે તો મનુષ્યની આંતરિક માન્યતા અને શ્રદ્ધાનો વિષય ગણાતો હોવા છતાં સમાજજીવનમાં અને રાજકારણમાં તે એક મહત્વનું અને ક્યારેક તો નિર્ણાયક પરીબળ બની રહે છે.

સ્ત્રી ધારાસભ્યોનું જ્ઞાતિસ્તર: પ્રથમ થી દસ વિધાનસભા

ગુજરાત વિધાનસભાની સ્ત્રી ધારાસભ્યોની જ્ઞાતિ વિષયક માહિતીનો અભ્યાસ કરતાં નીચે મુજબની વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. 1960માં જ્યારે ગુજરાત રાજ્યની રચના થઈ ત્યારે મુંબઈ ધારાસભામાંથી ગુજરાતના ધારાસભ્યો આપોઆપ ગુજરાત રાજ્યની પ્રથમ વિધાનસભાના સભ્યો બન્યા હતાં. જેમાં ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં 12 સ્ત્રી ધારાસભ્યો હતાં. ત્યારબાદ 1962માં ગુજરાતની વિધાનસભા રચાઈ. ત્યારથી માંડી વર્ષ 2002ના સમયગાળા દરમિયાન દસ જેટલી વિધાનસભા નોંધાઈ.¹ આ બધી જ વિધાનસભાઓમાં સ્ત્રી સભ્યો કઈ-કઈ જ્ઞાતિમાંથી આવે છે તેનો અભ્યાસ કરીએ તો,

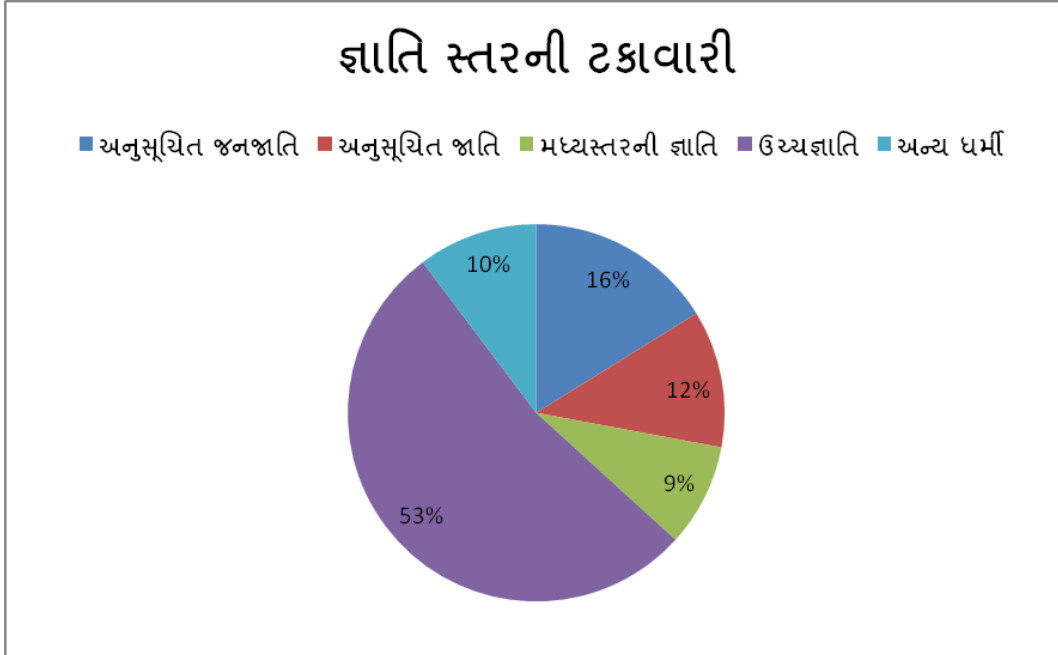
જ્ઞાતિનું સ્તર દર્શાવતું વર્ગીકરણ

વિધાનસભા ક્રમ	ઉચ્ચ જ્ઞાતિ	મધ્યમ સ્તરમાં ગણાતી જ્ઞાતિઓ	અનુસૂચિત જાતિ	અનુસૂચિત જનજાતિ	અન્ય ધર્મી	
બીજી (1962-67)	9	-	1	3	2	15
ત્રીજી (1967-71)	5	-	1	2	-	08
ચોથી (1971-75)	3	1	1	2	1	08
પાંચમી (1975-80)	1	1	-	-	1	03
છઠ્ઠી	2	1	2	1	-	06

(1980-85)						
સાતમી (1985-90)	7*	2	2	2	3	16
આઠમી (1990-95)	2	1	-	1	-	04
નવમી (1995-97)	2	-	1	-	-	03
દસમી (1998-2002)	5	-	-	-	-	05
	36	06	08	11	07	68

*સાતમી વિધાનસભાના એક સ્ત્રી ધારાસભ્ય પોતે ઉચ્ચ જ્ઞાતિના, પરંતુ મધ્યમ સ્તરની જ્ઞાતિમાં પરણિત છે. જ્ઞાતિજૂથનું સભ્યપદ અર્પિત દરજ્જા આધારિત તેમજ જ્ઞાતિ ગતિશીલ નહીં હોવાની વિભાવના સાથે સંમત થઈ સંશોધકે તેમનું વર્ગીકરણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિ હેઠળ કરેલ છે.

અત્રે ઉલ્લેખનીય છે કે ભારતમાં જ્ઞાતિરચના અંતર્ગત મુખ્ય જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓ અંગે અનેક ગુંચવાડાઓ પ્રવર્તે છે. તેથી સૂક્ષ્મપણે જોઈએ તો, વર્ગીકરણમાં ક્ષતિને અવકાશ હોવાનો સંભવ નકારી શકાય તેમ નથી.

સ્ત્રોત: Who's who – ધારાસભ્યોનો પરિચય આપતી પુસ્તિકા, પ્રથમથી દસમી ગુજરાત વિધાનસભા-1962 થી 2002, ગુજરાત વિધાનસભા સચિવાલય, ગાંધીનગર

જ્ઞાતિના વર્ગીકરણ પરથી જણાય છે કે બહુમતી સ્ત્રી ધારાસભ્યો (52.94%) ઉચ્ચ જ્ઞાતિના કે જેમાં ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ, વાણિયા, પટેલ અને રાજપૂતનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે મધ્યમ સ્તરની જ્ઞાતિઓનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું (8.82%) રહેવા પામ્યું છે. રાજકીય અનામતને કારણે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિને બંધારણીય જોગવાઈઓ પ્રમાણે તો કોઈપણ પક્ષે પ્રતિનિધિત્વ આપવું જ રહ્યું. તેથી અનુસૂચિત જાતિના સ્ત્રી ધારાસભ્યોનું પ્રમાણ 11.76% જેટલું જોઈ શકાય છે. જ્યારે તેનાથી વધુ પ્રમાણ 16.17% અનુસૂચિત જનજાતિની સ્ત્રી ધારાસભ્યોમાં જોવા મળે છે. સાથોસાથ અન્ય ધર્મી મહિલાઓનું પ્રમાણ પણ 10.29% જોવા મળ્યું છે. જેમાં મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી મહિલાનો સમાવેશ થાય છે. વધુમાં ત્રીજી, સાતમી તથા દસમી વિધાનસભામાં એક-એક સિંધી મહિલાનું પ્રતિનિધિત્વ પણ જોવા મળે છે એ નોંધવું ઘટે.²

રાજ્યના શાસનમાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓનું કેન્દ્રિત હોવું સૂચક બાબત છે. ગુજરાતના પ્રથમ ચાર મુખ્યમંત્રીઓ ઉચ્ચ જ્ઞાતિના જ હતા. માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં પરંતુ અન્ય રાજ્યોમાં પણ નેતૃત્વમાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓનું સ્થાન અને ભૂમિકા બંને પ્રભાવી રહ્યા છે. રાજકીય સત્તાની દિશામાં સ્વાતંત્ર્યની પ્રથમ પચીસી પૂર્ણ થતાં જ પાટીદારો સક્રિય થયાં અને 1974માં ગુજરાતમાં નવનિર્માણના આંદોલન સમયે શ્રી ચીમનભાઈ પટેલ મુખ્યમંત્રી હતા.

ગુજરાતમાં રાજકીય ક્ષેત્રે જ્ઞાતિઓને એકબીજા સાથે સાંકળી સત્તાના સમીકરણો ઉભા થયા છે, તે જાણીતી બાબત છે. આનું પ્રતિબિંબ ગુજરાત જ નહીં પરંતુ દેશની રાજનીતિમાં પણ જોવા મળે છે. 1967માં ગુજરાત ક્ષત્રિયસભા સંગઠનની સાથે અન્ય પછાતોને સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે જોડી એક રાજકીય બળ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. ત્યારબાદ કટોકટીના અંતે કોંગ્રેસને સક્રિય અને અસરકારક બનાવવા ‘ખામ’ – ક્ષત્રિય(K), હરિજન(H), આદિવાસી(A) અને મુસ્લિમ(M) એમ પછાત પરંતુ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર સમૂહોને રાજકીય દેશમાં સમાવેશ કરી જ્ઞાતિઓને વ્યાપક રીતે રાજકારણમાં સક્રિય બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો. ચૂંટણીમાં વિજય મેળવીને સત્તા પ્રાપ્ત કરવામાં ગુજરાતનો આ જ્ઞાતિ પ્રયોગ સમગ્ર દેશમાં સફળ થયો તેમ કહી શકાય.

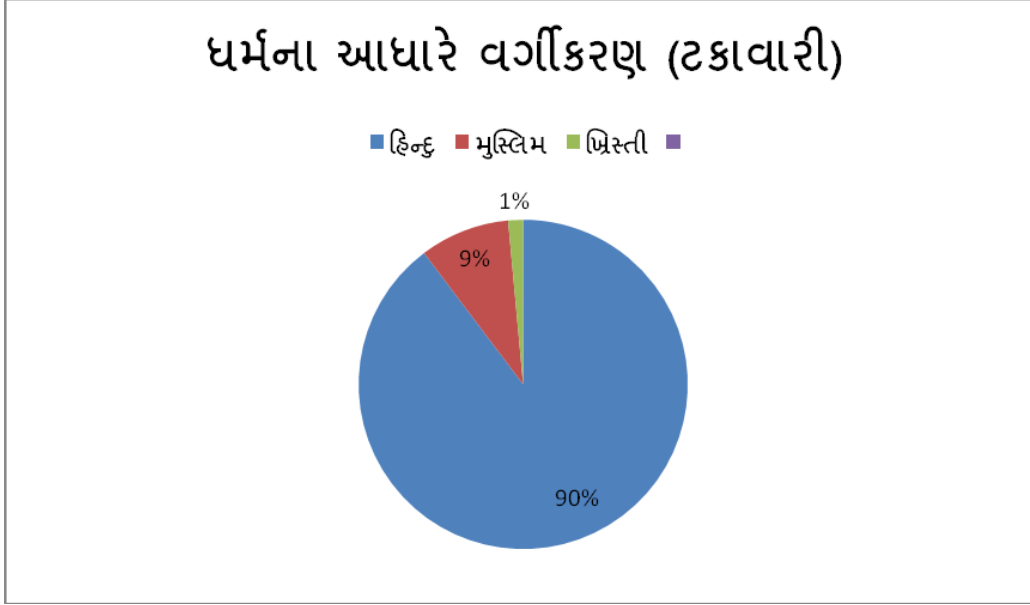
ગુજરાતમાં જુદી-જુદી જ્ઞાતિઓની બદલાતી પરિસ્થિતિને સમજવા રાજ્યસ્તર પર બનેલી કેટલીક ઘટનાઓ અને પ્રવાહોને ધ્યાનમાં લેવા પડે. ખાસ કરીને 1981માં અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિઓના અનામત સામે ઉપલી જ્ઞાતિઓના વિરોધ અને આંદોલન, 1985માં સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત જ્ઞાતિઓ માટે વધારાએ 18 ટકા અનામતના પ્રમાણ સામેનું આંદોલન તેમજ 1990માં રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ માંડલ કમિશનના અમલના પગલે ઉપલી જ્ઞાતિઓનો વિરોધ. આ ત્રણે પ્રકારના આંદોલનોમાં પછાત એવા સમૂહોના બંધારણીય અધિકારોને મર્યાદિત કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો.

ધર્મ:

ધાર્મિક જૂથો પણ જ્ઞાતિજૂથોની માફક ભારતીય રાજકારણને જરૂરી સામાજિક નિમ્નતંત્ર પૂરું પાડે છે. સદીઓની પરંપરા ધરાવતા આ સામાજિક જૂથોમાં વહેંચાયેલા ભારતીય સમાજ પર કંઈક અંશે ઉપરથી લદાયેલાં લોકશાહી માળખાં અને પ્રક્રિયાઓ વચ્ચેની આંતરક્રિયામાંથી આધુનિક રાજકારણ આકાર ધારણ કરે છે. લોકશાહી રાજકારણની પ્રક્રિયા હેઠળ રાજકારણના અદાકારો સમાજનાં વર્તમાન માળખાનો ઉપયોગ પોતાને પક્ષે ટેકો મેળવવામાં કરે એ દેખીતું છે. આ અર્થમાં ધાર્મિક જૂથોનો ઉપયોગ ભારતીય રાજકારણ માટેનાં તૈયાર જૂથો તરીકે થાય તે સમજી શકાય તેમ છે.

ભારતના મુખ્ય ચાર ધર્મો – હિંદુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી અને શીખ છે. ગુજરાતમાં હિંદુ અને મુસ્લિમની સરખામણીએ ખ્રિસ્તી અને શીખ ધર્મ પાળનારાઓની સંખ્યા અત્યંત ઓછી છે. ગુજરાતમાં મુસ્લિમોની વસ્તી લઘુમતીમાં હોવા છતાં નોંધપાત્ર છે. એટલું જ નહીં ગુજરાતના રાજકારણમાં જુદા જુદા સમયે કોમવાદી પરિબળો ઘણાં પ્રભાવક રહ્યાં છે. 1990ના દાયકા બાદ ભારતીય જનતા પાર્ટી વ્યાપકપણે પોતાની ધાર્મિક ઓળખ ઉભી કરી શક્યા અને ગુજરાતમાં તેમને સારી એવી સફળતા પણ સાંપડી છે.

ગુજરાત વિધાનસભામાં જે-તે સમયે ઉપસ્થિત સ્ત્રી ધારાસભ્યોમાં આ પરિબળનું પ્રતિબિંબ કેવું છે ? તે તપાસીએ,

સ્ત્રોત: Who's who – ધારાસભ્યોનો પરિચય આપતી પુસ્તિકા, પ્રથમથી દસમી ગુજરાત વિધાનસભા-1962 થી 2002, ગુજરાત વિધાનસભા સચિવાલય, ગાંધીનગર

ઉપર્યુક્ત વર્ગીકરણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્ત્રી ધારાસભ્યોનું વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ એટલે કે 89.70% હિંદુ ધર્મમાંથી છે. જ્યારે 8.82% સ્ત્રી ધારાસભ્યો મુસલમાન ધર્મમાંથી અને કેવળ 1.47% ખ્રિસ્તી ધર્મી છે.³ અહીં એક દેખીતુ કારણ એ દર્શાવી શકાય કે ભારતમાં હિંદુ ધર્મ પાળનારાઓનું પ્રમાણ વિશેષ છે, ત્યારબાદ મુસ્લિમ લઘુમતી અને સૌથી ઓછા પ્રમાણમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું સ્થાન ગણાય છે. આ રીતે દેશમાં જોવા મળતાં ધર્મના પ્રમાણનું પ્રતિબિંબ સ્ત્રી ધારાસભ્યોના પ્રતિનિધિત્વના પ્રમાણ પર પડતું જોઈ શકાય છે.

ધર્મના પ્રતિનિધિત્વને વિધાનસભા વર્ષ પ્રમાણે જોઈએ તો મુસ્લિમ ધર્મની બીજી વિધાનસભામાં બે, ત્યારબાદ ચોથીમાં એક, પાંચમીમાં એક અને છેલ્લે સાતમી વિધાનસભામાં બે સ્ત્રી ધારાસભ્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રતિનિધિરૂપે માત્ર અને માત્ર સાતમી વિધાનસભામાં એક સ્ત્રી ધારાસભ્ય નજરે ચઢે છે. આમ, બાકીના તમામ 61 બેઠકો પર હિંદુ ધર્મનું જણાતું પ્રતિનિધિત્વ તેનું બહોળું પ્રમાણ પ્રદર્શિત કરે છે.

ઉપસંહાર:

રાજકારણમાં સામાજિક આધાર ઊભો કરવાનો અન્ય એક પ્રયત્ન ભારતીય જનતા પાર્ટીએ કર્યો. તમામ જ્ઞાતિઓને હિન્દુ ધર્મના તાંત્રણે જોડી ધાર્મિક ઓળખ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ધર્મને વધુ મહત્તા આપી લઘુમતી વિરોધી વૈચારિક મંચ ઊભો કરીને

રાજકીય લાભ માટે જ્ઞાતિના આંતરવિરોધો મહત્ત્વના નથી એવું પ્રતિપાદિત કરવાનો પણ પ્રયત્ન થયો. પરંતુ સ્વતંત્ર ગુજરાતમાં 1960થી આજસુધી જ્ઞાતિની અસરકારકતા રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રો પર સતત રહી છે. અવરા-નવાર જ્ઞાતિ અને કોમવાદી પરિબળો રાજકારણને પ્રભાવિત કરતાં રહ્યા છે. ભારતીય સમાજની અને ભારતીય રાજકારણની આ એક આગવી ઓળખ ગણાવી શકાય.

સંદર્ભ સૂચિ:

1. Who's who – ધારાસભ્યોનો પરિચય આપતી પુસ્તિકા, પ્રથમથી દસમી ગુજરાત વિધાનસભા-1962 થી 2002, ગુજરાત વિધાનસભા સચિવાલય, ગાંધીનગર
2. લોકશાહીના ધબકારા, ગુજરાત વિધાનસભાના સોળ વર્ષ (1960-1976), ડિસેમ્બર 1976 થી એપ્રિલ 1980ની પુરવાણી તથા મે 1980 થી 1990 સુધીના સમયની પુરવાણી-2, ગુજરાત વિધાનસભા સચિવાલય-ગાંધીનગર, માર્ચ-1995
3. લોકશાહીના ધબકારા, ગુજરાત વિધાનસભાના સોળ વર્ષ (1960-1976), ડિસેમ્બર 1976 થી એપ્રિલ 1980ની પુરવાણી તથા મે 1980 થી 1990 સુધીના સમયની પુરવાણી-2, ગુજરાત વિધાનસભા સચિવાલય-ગાંધીનગર, માર્ચ-1995

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની જાનપદી નવલકથાઓમાં નિરૂપણરીતિ/ભાષાકર્મ

ડૉ. દિનેશભાઈ કે. ભોયા

7

મહિલા આર્ટસ કોલેજ, મોતીપુરા, હિંમતનગર.

જાનપદી નવલકથામાં સામાજિક અને વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટ થતું હોય છે. નવલકથાના ગદ્યમાં સર્જનાત્મક ત વોનો પણ સમાવેશ થયો હોય છે. જાનપદી-પ્રાદેશિક નવલકથાઓમાં મુખ્યત્વે જે-તે પ્રદેશની લોકબોલીનું પ્રભુત્વ હોય છે. તેમાં આંચલિક-પ્રાદેશિક લોકબોલીનું સર્જનકર્મ ભાષાકર્મ થતું હોય છે.

જાનપદી નવલકથાઓની નિરૂપણરીતિ, ભાષાશૈલી વિષયાનુરૂપ, વાસ્તવિક અને રંગદર્શિતા સભર હોવી જોઈએ. કથનશૈલીમાં વિવિધ યુક્તિ, પ્રયુક્તિ ને લોકબોલીઓ ઉપયોગમાં લેવાતી હોય છે. જેના દ્વારા આસ્વાદ્ય જાનપદી નવલકથા બનતી હોય છે. કેશુભાઈ દેસાઈની જાનપદી નવલકથાઓની નિરૂપણરીતિને ભાષાકર્મ આગવાં રહ્યાં છે. તેમણે જાનપદી નવલકથાઓમાં વિવિધ નિરૂપણ રીતિઓને ગ્રામ્યસમાજના પાત્રોમુખે લોકબોલી પ્રયોજી છે. જેનાં દ્વારા જાનપદી નવલકથાઓ સવિશેષ આસ્વાદ્ય બનવા પામી જણાય છે.

‘વનવનનાં પારેવાં’ :

‘વનવનનાં પારેવાં’ જાનપદી નવલકથામાં ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈએ સાબરકાંઠાની તળપદી લોકબોલી પ્રયોજી છે. તેમણે લોકબોલીમાં પ્રસંગ, દશ્ય, પાત્રોનાં મનોભાવો, વિવિધ સ્થિતિ-પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણનું પ્રાદેશિક ચિત્રણ કર્યું છે. નવલકથામાં પ્રાકૃતિક દશ્યો, વર્ણનો તેમજ સ્ત્રી-પુરુષનાં અનેકવિધ રૂપ-વર્ણનોમાં ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈનું ભાષાપ્રભુત્વ પમાય છે. તેમની ભાષા સુરેખ, રંગીન ને જીવંત સાથે વાસ્તવપૂર્ણ અને વ્યંજનાસભર રહી છે. કથામાં આવતાં વિવિધ પ્રકારના વર્ણનો ધ્યાનાકર્ષક છે. શામળાજી ગોકુળ આઠમના મેળા, નાગધરો નદી, પહાડી પ્રદેશ, મેશ્વો સરોવર વગેરેનાં પ્રાકૃતિક વાતાવરણનો સુંદર રીતે નિરૂપાયાં છે. કલાત્મક વર્ણનો દ્વારા જનપદ સવિશેષ તાદૃશ બને છે. શ્રી ભારતીબેન વૈદ્યના શબ્દોમાં “સુંદર વર્ણન અને તેની શૈલી આ નવલકથાનું જમા પાસું બની રહે છે.”^{૧૨}

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈએ કથન, વર્ણન ઉપરાંત નાટ્યાત્મક સંવાદો લોકબોલીમાં પ્રયોજીને પ્રાદેશિક વાતાવરણ નિર્માણ કર્યું છે. કથામાં નાગધરા નદી, મેશ્વો સરોવર જેવા પ્રાકૃતિક-વન્યસૃષ્ટિના ચિત્રાત્મક વર્ણનો ચિત્રિત કર્યા છે. નવલકથાના ઉપાડ નાગધરાથી શરૂ થઈને મેશ્વો સરોવરને કાંઠે સમાપ્ત થાય છે. જન્માષ્ટમીથી માંડીને કાળી ચૌદશના સમય-કાળમાં વિસ્તરેલી ઘટનાઓ રજૂ કરાઈ છે. ફલેશબેક પદ્ધતિઓ, તો ક્યારેક સ્વપ્ન પદ્ધતિઓ ઉપરાંત પ્રવર્તમાન કથનશૈલી દ્વારા કથાની સંકલના કરી છે. સમગ્ર નવલકથામાં આંચલિક વાતાવરણ છે અને સંવાદની ભાષા પ્રાદેશિક રહી છે જેથી નવલકથાની ઘટના ચોટદાર તેમજ સજીવ બનતી જણાય છે. નવલકથામાં પ્રસંગો, ઘટના, પાત્રો, સંવાદો દ્વારા લોકબોલી પ્રયોજી છે. ઉદાહરણ તરીકે કેટલાંક અવતરણો ટાંકીએ :

“ચોથી વોય ? મેહવો બે કાંઠે વહેતો તો, તારી બે બીજા આણે આયેલી” (પૃ. ૨)

“હંતીએ ઝાલી રાખેલો ઘાઘરો છૂટો મૂક્યો અને એક લબલબતું જોબન

ઢંકાઈ ગયું ! સાપ કરંડિયામાં પુરાઈ જાય એમ !” (પૃ. ૪)

“એ રૂપનું ખંડિયેર આજે કેટલા વર્ષે એને અચાનક હાથ લાગ્યું હતું—

કોઈ નષ્ટ થયેલી નગરી ખોદકામ કરતાં જડી આવે તેમ.” (પૃ. ૧૨૬)

આમ, લેખકે કથાની આકર્ષક શૈલી માટે તળપદી બોલીના વાક્ય પ્રયોગ, પ્રતીકાત્મક રીતે રજૂ કર્યા છે. જેનાં દ્વારા ‘વનવનનાં પારેવાં’ સફળ જાનપદી નવલકથા બનવા પામી છે.

‘જોબનવન’ :

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની ‘જોબનવન’ નવલકથામાં નિરૂપણ રીતિ નોંધનીય રહી છે. કથામાં ઉત્સાહ પ્રેરક ઘટનાઓ, સ્થિતિઓ, આંતર-બાહ્ય સંઘર્ષોને પાત્રગત મનોમંથનનો લોકબોલીમાં પાત્રોચિત સંવાદો, દશ્ય, પ્રસંગ ભાષાદિ ભાવવાહી શૈલીમાં કલાસંયોજન થવા પામ્યું છે.

લેખકની શૈલી વૈવિધ્યસભર, ચિત્રાત્મક, માર્મિક ને વેધક રહી છે. ઉદાહરણ તરીકે કેટલાંક વાક્યો :

“ભેખડો વચ્ચેની ફાટમાંથી એ નવજાત શિશુની પેટે જન્મી રહેલો લાગ્યો. (પૃ. ૨)

“ઊંઘ એકદમ ભડકેલ વાછરડીની જેમ ભાગી ગઈ.” (પૃ. ૩)

“જુવાનસંઘ મત્સ્યવેધ કરતો હોય, એમ વનબાની રૂપકડી કાયાને ઘમરોળી નાખતા.”

(પૃ. ૧૨૪)

“મરી ગયેલ ડોસાઓને હારબંધ ઉભડક બેસાડયા હોય એવા શબ્દહીન ડુંગરો...”

(પૃ. ૧૩)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં ઘટના, દૃશ્ય, પાત્ર, વાતાવરણને અનુરૂપ લેખકે ઉપમાઓ, પ્રતીકો, અલંકારાદિનો પ્રયોગ કરીને ભાષાને વધુ ધારદાર બનાવી છે.

ભાષા પ્રયુક્તિમાં લેખકે તળપદા-શબ્દ પ્રયોગોને બદલે પ્રસંગોપાત શિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દ-પ્રયોગો પણ પ્રયોજ્યા છે. જે જાનપદી નવલકથા માટે યોગ્ય લેખી શકાય નહીં.

ઉદાહરણ તરીકે – ‘જીર્ણ કુટિરનું દ્વાર’ (પૃ. ૧)

‘ઉન્મત વિરોહણી’ (પૃ. ૭)

‘ગર્ભિત મજબૂરી’ (પૃ. ૭૫)

‘પ્રેમાળ કામરહિત સ્પર્શથી’ (પૃ. ૧૪૨)

ઉપરોક્ત વાક્ય-પ્રયોગો સંસ્કૃતમય છે. જે આંચલિક નવલકથા માટે ઉચિત ન લાગતા વધુમાં કથાના પ્રાદેશિક વાતાવરણને નબળું પાડે છે.

આમ, છતાં ‘જોબનવન’ જાનપદી નવલકથામાં મર્મસ્પર્શી લોકબોલીના શબ્દપ્રયોગો, ધારદાર સંવાદો, ગ્રામ્ય પરિવેશને પ્રગટાવતી રસાળશૈલીને કારણે કૃતિઆસ્વાદ્ય બનવા પામી છે.

‘હોળાષ્ટક’ :

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈએ ‘હોળાષ્ટક’ નવલકથામાં રચનારીતિ બાબતે નવતર પ્રયોગ કર્યો છે. ‘હોળાષ્ટક’ ની કથા પત્રાત્મકશૈલીમાં રજૂ કરી છે. હોળાષ્ટકનાં આઠ દિવસ તથા નવમા પૂર્ણાહીત્ન દિવસે લેખકે પોતાની પ્રિયતમાને રોજ એક પત્ર પાઠવે છે. જેમાં લેખક પ્રિયતમાને એક કડ્ડણ દાસ્તાન સંભળાવે છે. કથા પત્રરૂપે પ્રિયતમાને જણાવે છે. જે વાચકો સમક્ષ પ્રસ્તુત થાય છે. કથાના વિવિધ પ્રસંગો, ઘટનાઓ, સંવાદો, કૃતુહલપ્રેરક ને વિસ્મયકારક છે. ઉદાહરણ તરીકે ભાષાશૈલીના કેટલાક નમૂનાઓ :

“ખંડેર જેવી એક જૂના સમયની ધર્મશાળા નિર્જન સ્થિતિમાં, નિઃસંતાન માનવી જેવું વાર્ધક્ય ભોગવતી કણસી રહી હતી.” (પૃ. ૧૦૦)

“કાંજણ કોઈ એક જમાનામાં તો નૃત્ય કરતી અને એનાં લાવણ્યનાં કામણ પાથરતી ભીલકન્યા જ હશે...” (પૃ. ૧૦૨)

ઉપરોક્ત પ્રથમ અવતરણમાં ચોમુખિયા મહાદેવની જગ્યાનું અને બીજા અવતરણમાં કાંજણ નદીનું ચિત્રાત્મક ને ઉપમાસભર વર્ણન કલાપૂર્ણ રહ્યું છે.

આમ, ‘હોળાષ્ટક’ નવલકથામાં ભાંગતા રજવાડાં, દરબારોની ઠકરાત, જાજરમાન જાહોજલાલી, નદી, પર્વતો વગેરે પ્રાકૃતિક વાતાવરણો સુંદર અને કલાત્મક ભાષા પ્રયોજીને આસ્વાદ્યકૃતિ બનાવી છે. અન્ય જાનપદી નવલકથાની તુલનામાં લેખકે આ કૃતિ રચનારીતિ અને વિષયવૈવિધ્ય બાબતે નાવિન્યપૂર્ણ પ્રયોગો કરીને કૃતિને વિશિષ્ટતા બક્ષી છે.

‘વિશ્વત્રા’ :

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની ‘વિશ્વત્રા’ લઘુનવલ ડાયરી શૈલીમાં નિરૂપાઈ છે. ‘વિશ્વત્રા’ની કથાનાયિકા તારા ઉર્ફે ડૉ.તરલા પટેલ ગામડામાંથી શહેરમાં મેડિકલ ગ્રેજ્યુએટ પછી ઈન્ટર્નશીપ માટે જાય છે. આ ઈન્ટર્નશીપના સમયગાળા દરમિયાન પોતે ડાયરી લખે છે. એટલે કથાની નિરૂપણરીતિ ડાયરીરૂપે રહી છે. કથાની નાયિકા શિક્ષિત હોય, તેની ભાષા મોટેભાગે શિષ્ટને અંગ્રેજી રહી છે. જાનપદી લઘુનવલ તરીકે તેની પ્રાદેશિક ભાષા હોવી આવશ્યક ગણાવી શકાય. પરંતુ નાયિકા તારા પોતે સ્વીકારે છે કે, “સાત-આઠ વરસના ઈંગ્લિશ મિડિયમના ભણતરને લીધે તેમજ એ ટાઈમના માણસો જોડેના સતત કોન્ટેક્ટને લીધે વાક્ય-વાક્યે અંગ્રેજીજી વર્ડઝ આવી જાય છે.” (પૃ. ૫૩)

મોટે-ભાગે નાયિકાનું મનન, કથન, ડાયરી, લેખનમાં અંગ્રેજી શબ્દો, વાક્યો સંવાદો આવી જાય છે. નિખાલસતાથી કબૂલે છે છતાં માતૃભાષા પ્રત્યે હમદર્દી હોવાનું નોંધે છે. વધુ પડતી અંગ્રેજી ભાષા-પ્રયુક્તિ જાનપદી-લઘુનવલમાં ડંખે એવી છે.

આમ છતાં ગામડાંના અન્ય પાત્રોના મુખે બોલાતી ભાષા પ્રાદેશિક રહી છે. કાળુભાઈ, કચરો, કચરાની મા વગેરેની બોલી પ્રાદેશિક રહી છે. ઉદાહરણ તરીકે કેટલાંક શબ્દ પ્રયોગો:

“અમારૂં ગોમ ડભોડું, ભા ઠેઠય આધું સં.”

તૈણ્ય રીપિયા તો ગાડીની ટિકથ્યના થાય સં.”

“મારી હાળી દવા તો દીઠીય નહીં ગમતી.” (પૃ. ૧૦૬)

“અડધી નાગી ર’સ, નાગી ! મોટા તરવૈયા જેવા તો પગ દેખાય સં. નં જુઓ કી કુલા

કાઢ્યા સં એ ! પૂંઠે બબ્બે મણના માટલાં બાંધ્યા હોય એવા લાગં સં. ! (પૃ. ૧૧૭)

ઉપરોક્ત ગ્રામ્ય લોકોની બોલીમાં વિવિધ ઉપમાઓ, પ્રતીકો વાસ્તવપૂર્ણ ને સહજ રીતે જ રજૂ થયેલાં છે. આમ, ‘વિશ્વત્રા’ કથાની ભાષા મોટેભાગે લોકબોલી ન હોવા છતાં, તેની ડાયરી શૈલી ગ્રામ્ય એવાં અભણ લોકોની બોલીમાં પ્રાદેશિકતા છતી થાય છે.

ઉપસંહાર :

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની જાનપદી નવલકથાકાર તરીકે મહ વ સિધ્ધિ-પ્રસિધ્ધિ લેખી શકાય. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈએ ‘વનવનનાં પારેવાં’, ‘જોબનવન’, ‘હોળાષ્ટક’ અને ‘શિવત્રા’ એમ ચાર નવલકથાઓ આપી છે. જાનપદી નવલકથાકાર તરીકે વિષયવૈવિધ્ય તેમની મહ વની લાક્ષણિકતા રહી છે. તેમણે જાનપદી નવલકથાઓમાં સાબરકાંઠા વિસ્તારનાં સમાજ, પ્રદેશને ચિત્રિત કરવા સાથે પ્રણય, વ્યથા, શાપ અંગેની કથાઓ આપી છે. સાથે નારીજીવનની વાસ્તવિકતાને પણ કળામાં કંડારી આપી છે.

જાનપદી નવલકથામાં વિશાળ પાત્રસૃષ્ટિને ચિત્રિત કરી છે. આ ચારેય કથાઓમાં હંતી, વનબા, સીતા પાંડવ, વહુજી અને તારા ઉર્ફે ડૉ.તરલા પટેલ જેવાં અમર નારીપાત્રોનું આલેખન કર્યું છે. તો કલજી કટારા, ફૂલજી પટેલ, કચરા પટેલ જેવા ઉત્તમ પુરુષ પાત્રો આલેખાયાં છે. ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈએ જાનપદી નવલકથાઓમાં સાબરકાંઠાના ગ્રામ્યસમાજની વાસ્તવિકતાને નિરૂપી છે. સાબરકાંઠાના આંજણા પટેલો, ઠાકોર, આદિવાસી, રજપૂતો વગેરેના જ્ઞાતિગત નીતિ-નિયમો, રીત-રિવાજ, ખુમારી-ખુંવારી આદિ બાબતોને આલેખી બતાવ્યા છે.

જાનપદી નવલકથાઓનો પરિવેશ સંક્રાંતિકાળનો રજૂ થયો છે. તેમજ ગ્રામ્ય-જનપદનો પરિવેશ સુપેરે પ્રગટ થયો છે. જનપદનું સ્થળ, કાળ ને વાતાવરણ માટેભાગે સ્વાતંત્ર્યોકાળનો રહ્યો છે. ડૉ.કેશુભાઈ આ જાનપદી નવલકથાની નિરૂપણરીતિ વિશિષ્ટ રીતે કરી છે. જેમાં કથનશૈલી, ડાયરીશૈલી, પત્રશૈલી, ફ્લેશબેક પદ્ધતિ, સ્વપ્ન પ્રયુક્તિ વગેરે રજૂઆત કળાની વિવિધ નિરૂપણરીતિઓ દ્વારા કથા રજૂ કરાઈ છે. ભાષા મોટેભાગે પ્રાદેશિક રહી છે. પરિણામે, જનપદનું દર્શન થાય છે.

આમ, ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની જાનપદી નવલકથાઓમાં વિષયની વિવિધતા, ગ્રામ્ય પાત્રસૃષ્ટિ, કલાત્મકો સંવાદો, માનવજીવનનાં મનોમંથનો-સંઘર્ષો, જીવનરીતિ, સામાજિક વાસ્તવિકતા, વિશિષ્ટ નાવીન્યપૂર્ણ નિરૂપણરીતિ વગેરે જેવી લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે. પરિણામે, નવલકથાઓ આસ્વાદ્ય બનવા પામી છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

૧. ‘વનવનનાં પારેવાં’, લેખક : ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૧, પૃ. ૧૧
૨. ‘ડૉ.કેશુભાઈની નવ નવલકથાઓ આસ્વાદાત્મક અધ્યયન’, લેખક : રમણલાલ પાઠક, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૫, પૃ. ૮૫
૩. એજન, પૃ. ૭૪
૪. ‘હોળાષ્ટક’, લેખક : ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૮ પ્રસ્તાવનામાંથી પૃ. ૪-૫
૫. ‘વિશ્વત્રા’ લેખક : ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૮ પૃ. ૨૫
૬. ‘જોબનવન’, લેખક : ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૭, પૃ. ૮૦
૭. ‘ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની નવ નવલકથાઓ : આસ્વાદાત્મક અધ્યયન’, લેખક : રમણલાલ પાઠક, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૫, પૃ. ૭૨
૮. ‘વિશ્વત્રા’, લેખક : ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈ પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૮ પૃ. ૧૦
૯. એજન, પૃ. ૪૩
૧૦. એજન, પૃ. ૭૭
૧૧. એજન, પૃ. ૮
૧૨. ‘ગ્રંથ-૨૧૪’ (માસિક), ઓક્ટોબર : ૧૯૮૧ પૃ. ૧૫

આધુનિકતાનો ઉન્મેષ પ્રકટ કરતી વીનેશ અંતાણીની વાર્તાઓ

ડૉ. એમ. બી. ગોહિલ

8

શ્રી અંબાજી આર્ટ્સ કોલેજ, કુંભારીયા,

અંબાજી

વીનેશ અંતાણીનો પ્રથમ વાર્તા તરફ રહ્યો છે. તેમણે સૌ પ્રથમ વાર્તા ‘ખારો સાગર, ખારાં આંસુ’ લખી જે મેહેંદી નામના મુંબઈથી પ્રકટ થતા સામાયિકમાં પ્રગટ થઈ. પરંતુ તેમની પ્રથમ નવલકથા ‘નગરવાસી’ ઈ.સ.૧૯૭૪માં પ્રગટ થઈ. સાહિત્યસ્વરૂપનું તેમનું આ પ્રથમ પુસ્તક ગણી શકાય છે. તે સમય દરમિયાન તેમની ટૂંકી વાર્તાઓ ‘આરામ’ જેના સંપાદક તે સમયે પીતાંબર પટેલ જેવા સમર્થ વાર્તા સર્જક હતા. ‘સ્ત્રી’ જેના સંપાદક તે સમયે ઈશ્વર પેટલીકર હતા. ‘ગુજરાત સમાચાર’ જેના તંત્રી વિભાગમાં રાવજી પટેલ જેવા કવિતા અને વાર્તાના સર્જક હતા. ‘પથિક’ સામાયિકના તંત્રી તે સમયે શ્રી માનસંગજી બારડ હતા અને ત્યાર પછી ‘નવનીત’ અને ‘સમર્પણ’ અને પછી ‘નવનીત-સમર્પણ’ એક થતાં તેમાં પણ પ્રકટ થતી હતી. આ બધા જ સામાયિકો તરફથી વિશેષ પ્રોત્સાહન મળતાં તેઓ વાર્તા સર્જન તરફ આકર્ષાયા અને એ સ્વરૂપમાં આગળ વધ્યા. તેઓ કહે છે – ‘કવિતા કરતાં આવડતી નહિ, શરૂઆત ગીતો અને ગઝલથી કરેલી પણ ફાવ્યું નહિ, સમયાંતરે વાર્તાઓ લખાતી હતી.’

વીનેશ અંતાણીના કુલ ચાર વાર્તાસંગ્રહો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. એમાં પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ઈ.સ. ૧૯૮૩માં ‘હોલારવ’, દ્વિતીય વાર્તા સંગ્રહ ઈ.સ.૧૯૮૯માં ‘રણઝણવું’, ત્રીજો વાર્તા સંગ્રહ ઈ.સ.૨૦૦૧માં અહીં કોઈ રહેતું નથી ને ચોથો વાર્તા સંગ્રહ ઈ.સ.૨૦૦૮માં ‘તને ખબર નથી નીરુ’ પ્રગટ થયેલા છે. વીનેશ અંતાણીના કુલ ચાર વાર્તા સંગ્રહોમાંથી શ્રી મણિલાલ હ. પટેલ દ્વારા વિનેશ અંતાણીની તેર વાર્તાઓનો ગ્રંથ ‘વાર્તા વિશેષ: વીનેશ અંતાણી’- ૨૦૦૯માં પ્રગટ થયેલ એ વાર્તાઓનો અભ્યાસમૂલક પરિચય કવિ શ્રી હરીશ વટાવવાળા એ વીનેશ અંતાણીની વાર્તા સૃષ્ટિ’ (૨૦૧૧)માં કરાવ્યો છે.

સને ૧૯૭૪માં પ્રથમ નવલકથા ‘નગરવાસી’ પ્રકટ થઈ અને પછી ૧૯૭૫માં ‘એકાંતદ્વીપ’ નવલકથા પ્રકટ થઈ. સને ૧૯૭૫ ‘આકાશવાણી-ભેજ કેન્દ્ર’માં પ્રોગ્રામ એકિઝક્યુટીવ તરીકે જોડાયા. આ સમય દરમિયાન વાર્તા-નવલકથાનું સર્જન તો ચાલું જ રહ્યું. સને ૧૯૮૩માં પ્રથમ વાર્તા સંગ્રહ પ્રકટ થતાં જ અન્ય લેખકો અને વિવેચકોનું ધ્યાન તેમના તરફ ગયું. એનું કારણ છે એમના સર્જનમાં ઊતરી આવેલો કચ્છનો પરિવેશ, ભાગીતળ લોકજીવન અને રણપ્રદેશ એ પરિવેશ એમની ટૂંકીવાર્તા, નિબંધ અને નવલકથામાં સુપેરે આલેખાયેલો છે.

જયંત ખત્રીની ‘ખરા બપોર’ અને વીનેશ અંતાણીની ‘તરસના ફૂવાનું પ્રતિબિંબ’ના બંને વાર્તાઓમાં આંધીનાં બે સ્વરૂપ, બે પરિસ્થિતિને દર્શાવી છે. આ બંને વાર્તામાં ભૂખ અને તરસની

અનુભૂતિને પ્રકટ કરી છે. ‘ખરા બપોરે’માં ભૂખની વાત છે તો ‘તરસના ફૂવાનું પ્રતિબિંબ’માં તરસની અનુભૂતિ પ્રકટ થાય છે. તો લેખકે ‘તરસ’નાં પણ બે સિચ્યુએશનસ દર્શાવ્યાં છે.

અહીં ‘તરસ’ના બે સિચ્યુએશનસને મૂકીને એક તો પાણીની તરસ અને બીજી પ્રણયની તરસ! આ બે પરિસ્થિતિઓને સહોપસ્થિતિ કરી સર્જકની અભિવ્યક્તિરીતિ અને સંવેદ્યબિંદુઓને ભાવક સામે આપ્યાં છે. જેને કારણે ભાવકને વાર્તા સમજવામાં કોઈ મૂંઝવણ કે અડચણ અનુભવ થતો નથી. આ વાતાવરણને સર્જક વાર્તાના પરિવેશમાં કઈ રીતે લઈ આવે છે.-

‘સાંજ સુધી તો કશું જ નહોતું પણ રાત તો વાવડો નીકળ્યો અને શરીર પર રેતીના કણના પ્રહાર થવા લાગ્યા. રણની કાંધ ઉપર ચંદ્ર હજી તો ઊગ્યો જ હતો કે ક્ષિતિજ રેતીની આંધીથી ઘેરાઈ અને ઉપરનું આકાશ રંગ બદલવા લાગ્યું. એણે ખાટલી ઉપરથી પગ ઊંચા લઈ દીધા. આખા દિવસની ધમધમતી લાય પછી વાવડો ગમતો હતો, પણ વાવડો ખેંચી લાવ્યો હતો તે રેતીનું તોફાન હવે દિવસો સુધી રહેવાનું હતું. હજી તો શરૂઆત હતી. સવાર પડતાં રેતીની દીવાલો ઊભી થઈ જશે અને પારિભાષિક શબ્દોનો પરિચય આ બધું આ વાર્તામાંથી પ્રકટ થાય છે.

અહીં વાર્તાની શરૂઆત સાંજના વાતાવરણથી થાય છે. અહીં દુષ્કાળ અને તરસને સહોપસ્થિતિ –Juxtapose કરીને વેદનાનો વ્યાપ વધાર્યો છે. સર્જક આ વાર્તામાં નાયક તરીકે કોઈ વ્યક્તિ નહિ પણ વાવડો, વરસાદ અને દુષ્કાળને મુખ્ય પાત્રો તરીકે ઉપાસાવ્યાં છે. એમાં તેમની રચનારીતિનો ઉન્મેષ જોવા મળે છે. વાવડો એ મુખ્ય પાત્ર છે. વરસાદ અને દુષ્કાળ એ પ્રચ્છન્ન પાત્રો છે. એનાં સહાયક પાત્રો તરીકે માણસ અને પ્રાણીઓ છે. વાર્તાને ગતિ આપવા લીલો પાક, ‘બાવળ’, ‘સાંઢણી’, ‘ચંદ્ર’, શુષ્ક મેદાનોની એકલતા ‘વૃક્ષ’ વાર્તામાં નિર્દેશેલા સ્ત્રી એ પુરુષનાં પ્રણય નિરૂપણ કરતાં અંતઃસંચલનો આવા અનેકવિધ પ્રતીકો દ્વારા ઘટનાલોપ અને વ્યંજના પ્રતીકોરૂપે પ્રગટ થતી જોવા મળે છે.

અહીં રણ અને આંધી દ્વારા ઊભો થતો પરિસર અને સ્ત્રી અને પુરુષને અહીં આપણે વાર્તાનાયક તરીકે ઘડીભર સ્વીકારીએ અને વાર્તામાં પ્રચ્છન્ન રીતે નિર્દેશેલ સ્ત્રીને વાર્તા નાયિકા તરીકે સ્વીકારીએ પ્રણય નિરૂપણમાં રહેલી પ્રણય અને વિરહભાવનું નિરૂપણ ભાવકના મનઃસંચલનોને રણઝાવી મૂકે છે. જ્યારે વાર્તાનાયકની પ્રેયસીને –એનો પતિ શણગારેલી સાંઢણી પર બેસાડીને લઈ જાય છે. ત્યારે નાયિકા એના પ્રિયતમ માટે મનોમન બોલી ઊઠે છે. ‘ફટ ભૂંડા વરસતાં ન આવડયું તો આવડો ઘેરાયો કાં?’

સર્જકે અહીં સ્ત્રી અને પુરુષનો નામ નિર્દેશ કર્યા વગર એમનાં મનઃસંચલનોને પ્રકટ કર્યા છે. સાથે સાથે પરિવેશ દ્વારા નાયક – નાયિકાનાં પ્રણય સંવેદનોને ખૂબ જ ભાવવાહી શૈલીમાં અને ઓછા શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કર્યા છે. એ સર્જકની શૈલીવિધાનને ઉજાગર કરે છે.

વીનેશ અંતાણીએ પોતીકી સંવેદના પ્રકટ કરી છે. ‘જે પ્રદેશમાંથી તેઓ આવે છે, એ પ્રદેશનું લોક, રીત-રિવાજ, પ્રાદેશિકતા, બોલી, બોલીના કાકુ, વળી, એ પ્રદેશના લોકોની હાડમારીઓ અને

અનેકવિધ મુશ્કેલીઓમાં જીવન પસાર કરતા લોકોમાં માનવતા મહેકે આ બધું વીનેશ અંતાણીની વાર્તાઓમાંંતી જોવા મળે છે. તેમની વાર્તાઓમાં કચ્છનો વિશિષ્ટ પરિવેશ પ્રતીકાત્મક રીતે પ્રકટે છે. જે જે વાસ્તવો તેમની દ્રષ્ટિમાં આવતાં ગયાં એ વાસ્તવજગત, એમની પોતીકી સંવેદના, એમનો અનુભવ, એમનો પોતીકી લોક અને લોકપરિવેશ એ બધું જ એમણે એમના સર્જનમાં મૂકી આપ્યાં છે. (પૃ.૧૦) તેમના આ અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપવા માટે આપવા માટે વિવેચક શ્રી મણિલાલ હ. પટેલ નોંધે છે. કે ‘કશું ઉછીનું કે નર્યું કાલ્પનિક નહિ, બધું જ વાસ્તવના ધરાતલ પર જોયું – જાણ્યું – વેઠ્યું-સંવેદ્ય અને ભીતરમાં જોગવી જાણ્યું સર્જનમાં એને જ નવેસર રચી આપ્યું.. સર્જકનો સમાજલોક એનો આંતરલોકમાં થઈને પુનઃ નિર્માણ પામે છે. ત્યારે ‘રચનાલોક’ તરીકે ઊઘડે છે.’ (વાર્તા વિશેષ: વીનેશ અંતાણી: સંપાદન ૨૦૦૯ લંપાદક: મણિલાલ હ. પટેલ વાર્તાકાર અને વાર્તાકલા પ્રસ્તાવના (પૃ.૫)

આ સંદર્ભે વીનેશ અંતાણી એક મુલાકાતમાં જણાવે છે કે ‘જે સ્થળમાં જન્મ થયો હોય, જ્યાં શ્વાસ લીધો હોય અને જ્યાં રખડવાનું થયું હોય તે બધું કૃતિઓમાં આવે જ. કચ્છનું રણ મારો ચહેરો છે. ત્યાંના લોકો જીવવા માટેનો તેમનો સંઘર્ષ, રણનું વાતાવરણ એ બધું જ મારી સાથે છે. મારી ઘણી મનઃસ્થિતિઓને ત્યાં આકાર મળ્યો છે. કદાચ મારી અંદર જે કંઈ પડ્યું છે, તે કચ્છને લીધે છે. એથી એ બધું અલપ –ઝલપ કયાંક ડોકાય છે.’(પૃ.૫)

વીનેશ અંતાણી આધુનિક અને અનુઆધુનિક યુગનું અનુસંધાન કરતા સર્જક છે. આ સંદર્ભે સંદર્ભે વિવેચક શ્રી હરીશ વટાવવાળા નોંધે છે. કે ‘ગુજરાતી સાહિત્યના બે એક દાયકા પૂર્વે કૃતિમાંથી સ્થૂળ કે બાહ્ય ઘટના તત્વના નિરોધાનની ચાલેલી ઝુંબેશના પરિણામ સ્વરૂપે કેટલીક અતિ દુર્બોધ અને ધુંધળી કૃતિઓ સર્જાઈ હતી. પણ તેમાંથી વીનેશ અંતાણી તેમની રચનારીતિને કારણે બચી ગયા છે.

એક રીતે જોઈએ તો શ્રી હરીશ વટાવવાળાનું આ વિધાન સત્યની વધુ નજીક છે. એનું કારણ છે. વીનેશ અંતાણીની વાર્તાઓમાં અપાર વિષય વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તેમાં ગ્રામસૃષ્ટિ, રણપ્રદેશ, શહેરીજીવન, સ્ત્રી-પુરુષ વૈધ-અવૈધ સંબંધો, પ્રણયની તીવ્ર ઝંખના, કપોળ કલ્પનાનું જગત, સુખ પાછળની હોડ, તરંગ Fantasy જીવન પ્રત્યેનો અભિગમ, આધુનિક માનવીની એકલતા અને એકવિધતા, ગ્રામ અને રણ પ્રદેશનું વાતાવરણ, પ્રતીકો અને કલ્પનો દ્વારા પાત્રોનાં પાત્રગચ મનઃસંચલનોની અભિવ્યક્તિ, સ્પર્શક્ષમ અને ઇન્દ્રિયગમ્ય પ્રતિરૂપો, પ્રતીકાત્મક માર્મિક ઉક્તિઓ, સરળબાનીનો અભિગમ પ્રદેશાનુસાર ભાષા પ્રયોગ, પીઠ ઝબકાર Flash backની પ્રયુક્તિઓ, થોડા જ શબ્દો ભાષા પ્રયોગ, પરિવેશ અનુસાર બોલીના પ્રયોગો ઘટનાને ગાળી ચાળી ઘટનાનું અંશતઃ તિરોધાનથી થયેલું વાર્તાસર્જન તેમજ પરંપરાના વર્તુળમાં રહીને પણ તેમણે વાર્તાસ્વરૂપમાં આસ્વાદ્ય અને આવકાર્ય પ્રયોગો કર્યા છે. જે તેમની આગવી શૈલીની પ્રતીતિ કરાવે છે. ટૂંકી વાર્તાના સર્જનમાં વિનેશ અંતાણીએ તેમની આગવી સર્જક પ્રતિભાથી ગુજરાતી વાર્તાકારોમાં પ્રથમ હરોળનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

તેમની વાર્તાના પાત્રો અલગ-અલગ સ્તરના અને વ્યવસાયના છે. પાત્રોના નિરૂપણમાં પણ વિવિધતા - પાત્રગત અને શૈલી વિધાને જોવા મળે છે. આ રીતે સર્જક આધુનિક અને અનુઆધુનિક સર્જકો વચ્ચે પોતાનું નિશ્ચિતસ્થાન બનાવ્યું છે. સર્જક એના પોતીકા વાતાવરણમાંથી પાત્રોને પ્રકટ કર્યા છે.

‘બારી પર ખેંચાયેલા પડદા’માં નિકેત, ‘ખાલી પ્લેટ ફોર્મ’માં શ્રીપતરાય, ‘કરશન ભૈનો ઓરડો’માં કરશનભૈ, ‘નિર્જનતા’માં રમેશ, ‘અહીં કોઈ રહેતું નથી’માં તારાચંદ, ‘ખેપ’માં મંગલો, ‘જૂના ઘરનું અજવાળું’માં સુકેતુ વગેરે વાર્તાઓમાં આલેખાયેલા પુરુષપાત્રો જુદા- જુદા સ્તરનાં, વ્યવસાયનાં અને સ્વભાવનાં છે. આ પાત્રો દ્વારા સર્જક માનવમનની વેદના-સંવેદના પ્રકટ કરે છે. તો આ પૈકી કેટલીક વાર્તાઓમાં નાયિકાઓના મનઃસંચલનો પ્રકટ કરે છે. તેમાં ‘બારી પર ખેંચાયેલા પડદા’માં રેખા, ‘બે સ્ત્રી અને ફાનસ’માં પારોતી અને કાશીમા, ‘સ્ત્રીના નામે વિશાખા’માં વિશાખા, ‘નિર્જનતા’માં સરિતા, ‘ખેપ’ની રુકિમમાં પ્રકટતી ખુમારી, તને ખબર નથી, નિરુ’માં નિરુનું સરસ અને સંતર્પક આલેખન ચિત્રાત્મક શૈલીથી થયેલું જોવા મળે છે.

વીનેશ અંતાણીની વાર્તાઓમાંથી પ્રકટતો પરિવેશ, વિષય વૈવિધ્ય, પ્રતીકાત્મક થયેલ આલેખન વગેરે વિશે પણ પ્રતીકાત્મક રીતે આલેખન ‘તરસના ફૂવાનું પ્રતિબિંબ’ અને ‘ખેપ’ વાર્તામાં થયેલું જોવા મળે છે. ‘શ્વાસનળીમાં ટ્રેન’ અને ‘ખાલી પ્લેટફોર્મ’ વગેરે વાર્તાઓમાં પ્રેમની વિકળતા, તરફડાટ અને એકલતાની આસપાસ વાર્તાગોથ રચાયો છે. આ વાર્તાઓમાં પ્રેમનો અભાવ, પ્રતિસાદ વગરનો પ્રેમ, વાંઝિયું આકર્ષણ, આત્મીયતા વિનાનો સંબંધ પરસ્પર અટકાપણું ભઝ્ઝ લઝ્ઝ વગેરે જેવી અસહ્ય સ્થિતિ પ્રેમના ભાવ-અભાવથી નિર્માણ થાય છે. ‘ખાલી પ્લેટફોર્મ’ ‘બે સ્ત્રીઓ અને ફાનસ’ જેવી વાર્તાઓમાં અમુક ઉંમરે પહોંચ્યા પછી જીવનમાં વરતાતા ખાલીપણને વ્યક્ત કરે છે. ‘કરશન ભૈનો ઓરડો’માં એક પ્રતીકસમાન જોવા મળે છે. તેમના આ ઓરડામાં કોઈપણ વસ્તુ નાખવામાં આવે તો તે વસ્તુ અવાજ કર્યા વગર જ તેમાં વિલીન થઈ જાય છે. તે ઘટના ગામના બધા લોકો જોવા માટે આવે છે. આ વાર્તામાં માનવ સુખ પાછળની આંધળી દોટ મૂકીને હેરાન થાય તેનું આલેખન જોવા મળે છે. આ બધાં નિર્દેશ વીનેશ અંતાણીની સમગ્ર વાર્તાઓમાંથી પસાર થતાં જોઈ શકાય છે.

‘શ્વાસનળીમાં ટ્રેન’, ‘તરસના ફૂવાનું પ્રતિબિંબ’ અને ‘સત્તાવીસ વર્ષની છોકરી’ વાર્તાઓમાં નાયક કે નાયિકાના નામ નિર્દેશ સર્જકે કર્યો નથી. ‘શ્વાસનળીમાં ટ્રેન’ વાર્તામાં પ્રચ્છન્ન પ્રેમનો નિર્દેશ છે. નાયક કે નાયિકા પ્રેમનો એકરાર કરતા નથી. તેમ છતાં બંને એકબીજાને ચાહે છે. ‘સત્તાવીસ વર્ષની છોકરી’ વાર્તામાં લેખકે પુરુષ સ્ત્રીના અનૈતિક સંબંધ આલેખન થયેલું જોવા મળે છે. આમ વિનેશ અંતાણીને એક સક્ષમ વાર્તાકાર તરીકે જોઈ શકાય છે.

ટૂંકી વાર્તાનો અભિગમ સર્જક ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો રહ્યો છે. પ્રત્યેક સર્જક એના શૈલી વિધાનથી, રચનારીતિથી, વિષયવસ્તુ, ઘટનાવિધાનથી, ભાવ સંવેદનોથી, ભાષા પ્રયોજનથી અલગ તરી આવે છે.

વીનેશ અંતાણીની વાર્તાઓના કેન્દ્રમાં માનવમન અને હૃદયની ગતિવિધિઓના પરિણામે બદલાતા જતા વ્યવહાર, વાણી અને વર્તન નોંધપાત્ર બને છે. વાર્તાકારનું મુખ્ય ધ્યેય તો માનવમનની આંતર ચેતનાને જાગૃત કરી ચૈતિસિક વ્યાપારોને કલાત્મક રીતે વાર્તામાં સ્થાન આપવામાં વાર્તા સર્જક સફળ પણ રહ્યા છે.

‘શ્વાસનળીમાં ટ્રેન’માં કરુણ અને વિષાદભાવને પ્રકટ કરે છે. ‘બારી પર ખેંચાયેલા પડદામાં’માં લગ્નજીવન, દામ્પત્યની નિષ્ફળતા, ‘તરસ કુવાનું પ્રતિબિંબ’ વાર્તામાં પ્લેટફોર્મમાં વૃદ્ધ શ્રીપતરાયનો ખાલીપો અને ઝુરાપો પ્રકટે છે. ‘સ્ત્રીના નામે વિશાખા’ અને ‘નિર્જનતા’ વાર્તાઓમાં નારીના મનની આંતર સંવેદનાને પ્રકટ થઈ છે. ‘કરશન ભૈનો ઓરડો’માં માણસની અધુરી ઈચ્છા-એષણાનું આલેખન જોવા મળે છે. મણિલાલ હ. પટેલ કહે છે. ‘આ વાર્તા મધુરાયની હરિયો જૂથની વાર્તાઓના ગોત્રની લાગે છે.’

‘અહીં કોઈ રહેતું નથી’ વાર્તામાં વાતાવરણ જ જાણે કે મુખ્ય ચરિત્ર છે. તારાચંદની બિમાર સહચારિણી સાથે હોવા છતાં એકાકી જીવન, વિષાદ અને ઉદાસીનતા ધ્યાનપાત્ર બને છે. ‘સત્તાવીશ વર્ષની છોકરી’ વાર્તામાં જાતીય જીવનની ભૂખ અને સ્ત્રી પુરુષના અવૈધ સંબંધને પ્રકટ કરે છે. પ્રેમી દરિયો ખેડીને આવ્યા બાદ જ લગ્ન કરવાનો પ્રસ્તાવ નાધિકા મૂકે છે. ‘તને ખબર નથી, નિરુ’ વાર્તામાં ભૂકંપમાં ઘરસમેત સઘળું ગુમાવનાર પરિવારની હૃદય વિદારક સંવેદનાને લેખક પ્રકટ કરે છે. ‘જૂના ઘરનું અજવાળું’ વાર્તામાં યુવા પેઢી અને જૂની સાથે વૈચારિક મતભેદો જોવા મળે છે.

માનવીને માનવીમાં રસ પડે એવું સ્નેહ તત્વ અનુભવવા મળે એ આવશ્યકતા છે. વીનેશ અંતાણીની વાર્તાઓમાં આ સ્નેહ તત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તો પ્રેમની વિફળતા, એકલતા, લાચારી, માનવ મનની વિટંબણાઓ વગેરેના પણ દર્શન થાય છે.

વીનેશ અંતાણીની વાર્તાઓની રચનારીતિને તપાસીએ તો વાર્તાના શીર્ષકો જ ભાવકને વાર્તા વાંચવા પ્રેરે છે. ‘તરસના કુવાનું પ્રતિબિંબ’, ‘ખેપ’, ‘શ્વાસનળીમાં ટ્રેન’, ‘ખાલી પ્લેટફોર્મ’, ‘બારી પર ખેંચાયેલા પડદા’, ‘કરશન ભૈનો ઓરડો’, ‘બે સ્ત્રીના નામે વિશાખા’, ‘નિર્જનતા’, ‘અહીં કોઈ રહેતું નથી’, ‘તને ખબર નથી, નિરુ’, ‘સત્તાવીશ વર્ષની છોકરી’ અને ‘જૂના ઘરનું અજવાળું’ સર્જક અહીં વિષયવૈવિધ્યનું અપાર વિશ્વ લઈને આવે છે. જુદા-જુદા વિષયો દ્વારા આ સર્જક આધુનિક માણસમાં રહેલી ખાસિયતો, પરિવેશ અને એનાં મનઃસંચલનો અને તેનાં અંચલ રૂપોને નિબદ્ધ કરીને પ્રકટ કર્યા છે. જેને કારણે તેમને હાથે અપ્રતીમ અને અનબદ્ધ રચનાઓ નીપજી છે. તો માનવ અસ્તિત્વનાં કેટલાંક સૂક્ષ્મતમ સત્યો પણ એમણે ખુલ્લાં કર્યા છે.

વીનેશ અંતાણીએ પોતાની સમગ્ર વાર્તાઓમાં પ્રતીકાત્મક બનાવવા માટે ‘બારીના પડદા’, ‘કોફી હાઉસનું ટેબલ’, ‘સફેદ કેનવાસ’, ‘તકિયા’, ‘બારી’, ‘લોન’, ‘પાણી છાંટવાની કાળી પાઈપ’, ‘પાણી વગર સૂકાતી લોન’, ‘એકાકી વૃક્ષ’, ‘અંધકાર’, ‘રાતનું પંખી’, ‘ફાનસ’, ‘ગોળો’, ‘વાટ’, ‘મેશ’, ‘અંધારું’, ‘ઓસરી’, ‘ગોદડી’, ‘ઓરડો’, ‘ફાનસ અવાજ’, ‘રેતી’, ‘ઊંટ’, ‘આંધી’, ‘ખારોપટ રણવિસ્તાર’, ‘મકાઈનો લીલો

પાક', 'બાવળ', 'સાંઢણી', 'ચંદ્ર' આવા અનેકવિધ પ્રતીકો દ્વારા ઘટનાલોપ અને વ્યંજના પ્રતીકરૂપે પ્રગટ થતી જોવા મળે છે. પ્રતીકોના માધ્યમ દ્વારા આખી ઘટનાને ઉપસાવી આપે છે.

વીનેશ અંતાણીની વાર્તાઓમાં સર્જન અને ભાવનની પ્રક્રિયાની તમામ બાજુઓનું વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી સર્જન કર્મ થયેલું જોઈ શકાય છે. સર્જનચિત્તમાં ઉદ્ભવતાં સંવેદન-કલ્પના, વિચાર, વિશેષતા, ભિન્નતા, ભિન્નત્વ સઘળું તેમની વાર્તાઓમાં જોઈ શકાય છે. એ રીતે આ સર્જક વ્યક્તિ વિશેષ ઉન્મેષમાંથી નિજી સર્જન પ્રક્રિયા અનુસાર કલાકૃતિનું સર્જન કરે છે. એટલું જ નહિ એ સર્જન પ્રક્રિયા દ્વારા એ પોતાનું પણ ઘડતર કરે છે. એ હકીકત છે કે સર્જન પ્રક્રિયા સ્વત્વને ઘડે છે. અને કૃતિનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. ત્યારબાદ કૃતિ એનો વિકાસ એની રીતે કરે છે. એ સર્જકથી છૂટી પડ્યા બાદ એનો વિકાસ સ્વતંત્ર કરે છે. કૃતિ વંચાય પછી ભાવચિત્તમાં કૃતિનું નવેસરથી સર્જન થાય છે. એ જ તો વીનેશ અંતાણીમાં અમૂર્તને મૂર્ત કરવાની શક્તિ છે. શ્રી હરીશ વટાવવાળા કહે છે કે 'આ સર્જક વ્યવહાર ભાષાનાં ચોક્કસ તત્વોનું વિસ્તરણ અને અધિયોજના કરી સાહિત્યિક ભાષામાં એને પરિવર્તિત કરે છે. એ રીતે સાહિત્યકૃતિનું સર્જન કરી પોતીકું પરફોર્મન્સ પ્રકટ કરે છે.

મેં અહીં શોધપત્રમાં જે વાર્તાઓ વિશે ચર્ચા કરી તે 'વાર્તા વિશેષ: વીનેશ અંતાણી' સંપાદક: મણિલાલ હ.પટેલના ગ્રંથમાંની વાર્તાઓ વિશે કરી છે. આ બધી વાર્તાઓનો આસ્વાદ શ્રી હરીશવટાવવાળાએ તેમના ગ્રંથ: વીનેશ અંતાણીની વાર્તા સૃષ્ટિ'માં કરાવેલ છે, એ નોંધ પણ લેવી અહીં જરૂરી છે. આમ આધુનિક વાર્તાકારોમાં વીનેશ અંતાણી તેમની સર્જક પ્રતિભાથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. એ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ ભાવકો માટે અભ્યાસુઓ માટે વિદ્યાર્થીઓ માટે અને વિવેચકો માટે એક અભ્યાસગ્રંથ બની રહે તેમ છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ:

1. 'વાર્તા વિશેષ: વીનેશ અંતાણી: સંપાદન ૨૦૦૮ સંપાદક મણિલાલ હ. પટેલ
2. 'વીનેશ અંતાણીની સાહિત્યસૃષ્ટિ' ૨૦૦૨ ડૉ. રાજેન્દ્ર પટેલ
3. 'વીનેશ અંતાણીની વાર્તા સૃષ્ટિ' (૨૦૧૧) શ્રી હરીશ વટાવવાળા

“આહારીય ઔષધ સરગવો”

પ્રો. પુષ્પાબેન બી. ગરાસિયા

આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા.

9

પ્રસ્તાવના:

પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા એ લોકોક્તિ અનુસાર શરીર બળવાન હોય, નીરોગી હોય તેવા માણસો સુખી ગણાય છે. શારિરીક બળ અને બુધ્ધિનું મૂળ આહાર છે. તેમાં પણ રોગપ્રતિકારક શક્તિ માટે શાકભાજીનું મહત્વ સવિશેષ રહ્યું છે. શાકભાજી એ પ્રકૃતિએ માનવીને ખાદ્યરૂપે આપેલી અતિ અણમોલ ભેટ છે. સૃષ્ટિમાં જાત-જાતની વનસ્પતિ હોય છે. ઉપયોગનાં આધારે તેનો આહારમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શાકભાજીમાં જીવન ઉપયોગી વિટામીનો અને ક્ષાર હોય છે. તેથી જ ડોક્ટરો સારા પ્રમાણમાં શાકભાજી ખાવાની ભલામણ કરે છે.

શાકભાજીમાં વપરાતો સરગવો આપણને જુદા જુદા રોગોમાં ઔષધ તરીકે ઉપયોગી છે. સરગવાનું લેટીન નામ મોરિંગા ઓલિફરા (Moringaolefera) છે. તે મોરિંગેસી (Moringace) સરગવાનાં પાન બારીક અને ઝાડ 25 થી 30 ફૂટ ઉંચા હોય છે. તેની છાલ સફેદ રંગની અને પીસેલી રાઈ જેવી વાસ હોય છે. તેની શિંગો આંગળી જેવી જાડા એકથી દોઢ ફૂટ લાંબી નવધારી અને લીલા રંગની હોય છે. સરગવાનાં બી નવધારી ત્રિકોણ અને સફેદ હોય છે. તે શ્વેત મરીચનાં નામે ઓળખાય છે. સરગવાને મહા-ફાગણમાં ફુલ અને ચૈત્ર-વૈશાખમાં શિંગો બેસે છે.

• રાસાયણિક બંધારણ:-

સરગવાનાં મૂળમાં એક સક્રિય પ્રતિજીવિકસ (એન્ટીબાયોટીક)તત્વ ટેરિંગોસ્પર્મિન હોય છે. તે અનેક જીવાણુઓ તથા ફૂગનો નાશ કરે છે. પાંદડાંના રસમાં જીવાણુમાશક ક્ષમતા હોય છે. તેના થડમાંથી એક ગુંદર જેવો ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે. જે શરૂઆતમાં સફેદ અને ત્યારબાદ ફલકા ભૂરા રંગનો થઈ જાય છે. તેનાં મૂળમાં અત્યંત કડવો અને દુર્ગંધ મારતો ઉડનશીલ તૈલી પદાર્થ હોય છે. સરગવાનાં બીજને દબાવવાથી તેલ નીકળે છે. જે સ્વચ્છ રંગવિહિન અને સાંદ્ર(જાડું) પ્રવાહી હોય છે.

• સરગવાનાં પ્રકાર:

પુષ્પનાં આધારે સરગવાનાં બે પ્રકાર પડે છે.

(1) ધોળો (શ્વેત) સરગવો:-

શ્વેત ફુલવાળો સરગવો કડવો હોય છે. તેથી તેને કટુ સરગવો કહે છે. શ્વેત ફુલવાળો સરગવો ઘણું કરીને સર્વત્ર ઉગે છે. અને તેની શિંગોનું શાક થાય છે. તેનું કુમળાં પાનનું અને ફુલનું પણ શાક બને છે. તેની શિંગોની કઢી પણ બને છે. સરગવાની શિંગો ચણાનાં લોટ સાથે થતાં શાક તરીકે વધુ જાણીતી છે.

(2) રાતો કે લાલ સરગવો:-

આ સરગવો લાલ ફુલવાળો હોય છે. તે મીઠો હોય છે. તેથી તેને મધુર સરગવો કહેવામાં આવે છે. ખાવાનાં ઉપયોગ માટે લાલજાત વધારે પસંદ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તે સહેલાઈથી મળી શકતો નથી લાલ સરગવો બંગાળ અને સિંધમાં જોવા મળે છે. લાલ સરગવો મહાવીર્યવાન તથા રાસાયણિક ગુણોવાળો ગણાય છે.

❖ સરગવાનાં વિવિધ ભાગોનો ઔષધ તરીકે ઉપયોગ

(1) સરગવાનાં પાન:-

સરગવાનાં પાનનો રસ દર્દને મટાડનાર છે. સરગવાનાં પાનનો રસ પિવડાવવાતી હેડકી અને શ્વાસનો હુમલો દૂર થાય છે. સરગવાનાં પાનનાં રસમાં સાકર મેળવી ત્રણ દિવસ પીવડાવવાથી વાયુ મટે છે. સરગવાનાં પાનનાં રસનું માથામાં માલિસ કરવાથી ખોડો મટે છે. સરગવાનાં પાનનાં રસમાં મરી પીસી તેનો લેપ કરવાથી માથાનું દર્દ મટે છે. સરગવાનાં પાનનાં રસમાં સમાનભાગે મધ મેળવી આંખમાં આંજવાથી દુખતી આંખોનો દુખાવો મટી શકે છે.

(2) સરગવાની છાલ:-

સરગવાની છાલનો લેપ સોજા પર ગુણકારી છે. સરગવાની છાલને પરસેવો લાવનાર ગણવામાં આવે છે. ચરક અને સુશ્રુતે અનેક રોગો પર તેનો ઉપયોગ દર્શાવેલ છે. તેનાં સેવનથી પરસેવો વળી તાવ ઉતરે છે સરગવાની છાલનો રસ, આદુનો રસ અને મધ ભેગુ કરી સાત દિવસ પીવાથી વાયુ મટે છે. સરગવાની છાલનો ઉકાળો, ચિત્રકમૂળનું, પીપરમૂળનું ચૂર્ણ અને સિંધવ મેળવીને પીવાથી જલોઘર અને બરોળની વૃદ્ધિ મટે છે. સરગવાની છાલનો ઉકાળો પિવડાવવાથી અને તેના છાલની પોટલી બાંધવાથી લોહી વિખરાઈને ગુમડું બેસી જાય છે. અથવા તો ગુમડું જલદી પાકી કુટી જાય છે. સરગવાની છાલનો કલ્ક મંદાજિ, અપચો, આફરો, પેટનાં દર્દ પર અપાય છે.

(3) સરગવાનાં મૂળ:-

સરગવાનાં મૂળનાં રસમાં જવખાર મધ મેળવીને આપવાથી કફ તુટે છે. સરગવાનાં મૂળનું ફાકી ખાવાનાં સોડા મેળવીને પિવડાવવાથી પથરી તુટીને નીકળી જાય છે. તેનાં મૂળનો ઉકાળો પણ પથરીમાં અપાય છે. સરગવાની મૂળની છાલને પાણી અથવા ગાયનાં મુત્રમાં ધસીને દાદરપર લેપ કરવાથી દાદર મટે છે. સરગવાનાં મૂળના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ મેળવીને આપવાથી બેહોશી દૂર થાય છે. સરગવાનાં મૂળને પરસેવા લાવનાર પણ ગણવામાં આવે છે. સરગવાનાં મૂળની છાલ તુરી, તીક્ષણ પાચન કરાવે છે. ઝાડાથી શુદ્ધિ કરાવે છે. સરગવાનાં મૂળનાં રસમાં મધ, તેલ અને સિંધવ મેળવીને તેનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાથી કાનનો દુખાવો દૂર થાય છે.

(4) સરગવાનો ગુંદર:-

સરગવાનો ગુંદર દૂધમાં પીસીને માથા પર લેપ કરવાથી માથાનો દુખાવો મટે છે. સરગવાનો ગુંદર દાંતમાં ભરવાથી દંતપીડા મટે છે. સરગવાનો ગુંદર દાંતમાં ભરવાથી દંતપીડા મટે છે. સરગવાનાં ગુંદરને તેલમાં મેળવીને તેનાં ટીપાં પાડવાથી પણ પણ કાનનો દુખાવો મટે છે.

(5) સરગવાનાં ફુલ:-

સરગવાનાં ફુલ તીખા, તીક્ષ્ણ અને રક્તનું પરિભ્રમણ વધારનાર છે. કૃમિ, કફ, વાયુ, બરોળની વૃદ્ધિ અને ગાંઠ ઓગાળે છે. વાયુરોગી માટે તેનું શાક અતિ હિતકારી છે.

(6) સરગવાનાં બી:-

સરગવાનાં બી નેત્ર માટે ફાયદાકારક છે. કફ અને વાયુનો નાશ કરનારા છે. બી નો નાશ લેવાથી માથાનું દર્દ મટે છે. સરગવાનાં બી અને મરીનું ચુર્ણ સુંઘવાથી છીંકો આવી શિરદર્દ મટે છે.

(7) સરગવાની શિંગો:-

સરગવા તીખો, ગરમ, મધુર હલકો, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર રૂક્ષ, ખારો, ઝાડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, પિત્ત તથા લોહીનો વિકાર દૂર કરનાર તેમજ આંખો માટે હિતકારી છે. કફ, વાયુ, સોજો, કૃમિ, ગળાની ગાંઠ વિષ, બરોળની વૃદ્ધિ તથા ગંઠમાળ મટાડનાર છે. ઘોળો સરગવો પિત્ત અને લોહીનો બગાડમટાડનાર છે.રાત્રી સરગવો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

સરગવાની શિંગો સ્વાદવાળી તુરી, કફ અને પિત્તને મટાડનારી તથા જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનારી છે. તે કોઢ ક્ષય, સ્વાસ અને ગાંઠને મટાડે છે.

ટૂંકમાં સરગવો કટુ અને ઉષ્ણ હોવાનાં કારણે ભોજનમાં રુચિ પેદા કરે છે. ભોજનનું પાચન કૃમિઓનો નાશ તથા દુખાવાને શાંત કરે છે. ઉષ્ણ હોવાને કારણે હૃદયોત્તેજક છે. બ્લડપ્રેશરમાં ઉપયોગી છે સોજો ઓછો કરે છે. કફનો નાશ કરે છે. કીડનીને ઉત્તેજીત કરી પેશાબ વધારે છે.

गीता और इस्लाम में कबीर

डॉ. ज़ाकेरा सिद्दीकी

एफ.डी. आर्ट्स एन्ड कोमर्स

कोलेज फोर विमेन

संत कबीरने न केवल मध्यकाल के हिन्दी साहित्य को प्रभावित किया था बल्कि आज भी उनका प्रभाव बना है। ऐसा लगता है कि दिन ब दिन उनके पाठकों, प्रशंसकों की संख्या बढ़ रही है। उनके पाठक प्रशंसक अब न केवल हिन्दी क्षेत्र, भारत के हिन्दी तर क्षेत्र में हैं बल्कि कबीर अब एक अन्तराष्ट्रीय कवि और दार्शनिक रूप में पूज्य हो रहे हैं। अभी एक अमेरिकी विदुषी से बात हो रही थी। किसी ने उससे भारत के श्रेष्ठ कवि कालिदास का नाम लिया। किन्तु अमेरिकी विदुषी की जिज्ञासा कबीर के बारे में थी। लगा कि संत कबीर ने उसके अंतःस्थल को गहराई से प्रभावित किया है। इसी प्रकार साहित्य में भारत के एकमात्र नोबल पुरस्कार प्राप्त महाकवि रवीन्द्रनाथ ठाकुर पर संत कबीर की रचनाओं का गहरा प्रभाव था। इसका कारण है कि संत कबीर भौतिक सुख सुविधा से धिरे मन को एक नयी दुनिया का दर्शन कराते हैं। भौतिकता एक प्रकार का बंधन है। सुख भोग का आकर्षण एक सीमा पर स्थिर हो जाता है। भोजन कितना भी स्वादिष्ट हो। किंतु उसका असल स्वाद तो भूख में है। बिना भूख क अमृत भी विष जैसा है। यही भोग और सुख के सारे साधन एक स्थान पर ठहर जाते हैं। इतिहास में भी देखा गया है। सुखी परिवारों, राजन्य परिवारों में ही विद्रोही हुए हैं। राम, कृष्ण, बुद्ध आदि राजपरिवार के व्यक्ति थे। तुलसीदास ने ठीक ही लक्ष्य किया था। राम ने पिता का राज्य वैसे छोड़ दिया। जैसे यात्रीगण रस्ते के पड़ाव सुखों को छोड़ देते हैं। इतिहास पुरुष बुद्ध ने भी राज्य का त्याग किया था। जिस राज्य के लिये लोग रक्त बहाते हैं उसे छोड़ बुद्ध संन्यासी हो गए। इतिहास में ऐसे शासकों, संपन्नों की कथा आती है जो शासन की समृद्धि के बीच रहकर भी भोग नहीं योग का जीवन जीते थे। दूसरों को भोग प्रदान करने के लिये वे राज्य शासन में भाग लेते थे। किन्तु अपना जीवन साधु रखते थे। यहाँ तक कि अपनी जीविका के लिये भी दूसरा धंधा करते थे।

इस्लाम और कबीर

संत कबीर किसी कर्मकांड को नहीं मानते हैं। वह कर्मकांड चाहे हिन्दू का हो, मुसलमान, जैन या बौद्ध का हो। कर्मकांड की इस अस्वीकृति के मूल में उनका जगत सम्बन्धी दृष्टिकोण है। जगत माया है तो सारे कर्मकांड भी माया है। यहाँ तक कि ब्रह्मा का सगुण अवतार भी मायाबद्ध है। जन्म, जरा और नाशवान् है। वे इनसे मुक्त होना चाहते हैं। इसीलिये वे इनके सभी रूपों का निषेध करते हैं। यह निषेध उनका निजी न होकर वैदिक परंपरा में है। नेति नेति में इस निषेध की कर्मकाण्डों का परिहास करते हैं। उपेक्षा करते हैं। कैसा भी रूप बनाइए। कैसी भी पूजा - पद्धति अपनाइए। कबीर उन्हें व्यर्थ मानते हैं। इन में से किसी से भी भगवतत्व की प्राप्ति सम्भव नहीं।

इन्हीं बातों के तहत वे इस्लाम की प्रायः प्रत्येक पद्धति, साधना और कर्मकाण्ड की आलोचना करते हैं। उन्हें अपने व्यंग्य और आक्रमण का आधार बनाते हैं। यह आलोचना इतनी अधिक है कि उनका मुसलमान होना संदिग्ध हो जाता है।

पहली बात तो यह कि कबीर के सारे संस्कारों में हिन्दू या वैदिक चेतना है। वे अपने को हिन्दू नहीं कहते। क्योंकि वे हिन्दू कर्मकाण्ड के दृश्य, पश्य से मुक्त रहना चाहते हैं। वे मात्र मनुष्य, वह भी भौतिक मनुष्य नहीं, आध्यात्मिक मानव की दृष्टि से विचार करते हैं। वे स्वयं आत्मा हैं। आत्मा ही नहीं परमात्मा है। बीच में आया की गड़बड़ी है वरना वे स्वयं परमात्मा है। जीव रूप में आत्मा परमात्मा प्राप्ति के लिये बेचैन है। माया के हटते ही कुंभ का चादर, अवरोध फटते ही आत्मा परमात्मा हो जाती है। फिर तो कबीर स्वयं परमात्मा की भाषा बोलने लगते हैं। हम आपु कबीर कहाबा। ब्रह्म परमात्मा ही कबीर है। कबीर ही ब्रह्म परमात्मा है। यह बात। आत्मा परमात्मा की एकता इस्लाम में कुफ है।

हिन्दी साहित्य के भक्तिकालीन दूसरे कवियों के समान ही कबीर ने भी कालियुग की विशेष चर्चा की है। कलिवर्णन का देशकाल स्वतंत्र एवं अभिनव न होकर पौराणिक ही होता है। पुराणों में अनेक बार कलिविकृतियाँ वर्णित हैं। इनमें कवि की वैयक्तिक रुचियों का योग भी स्वाभाविक है। कालिकाल के वर्णन में कबीर तुलसीदास जैसा विस्तार में नहीं जाते। यह संभव भी नहीं था। कबीर साहित्य कलियुग हम स्यूं लड़ी पड्य। कबीर साधिक हैं। साधक सूर, वीर कहा जाता है। साधक सर्वप्रथम इंद्रियों पर विजय पाता है। विषयों से युद्ध करता है। कबीर भी यही करते हैं। फलतः विषय, भोग प्रतिनिधि कलियुग कबीर से लड़ गया।

किन्तु कलियुग चालाक भी है। लड़ाई भी करता है। मित्रता भी करता है। कबीर कलियुग आड़ करि, कीये बहुत ज मीत। कबीर कहते हैं। कलियुग ने हमसे बहुत मित्रता करनी चार्हीं। बहुत से मित्र बनाना चाहा। कलियुग से प्रभावित लोग अनेक विषयों से प्रेम करते हैं। मित्र बनाते हैं। किसी विषय से तृप्ति के अभाव में बार बार मित्र बनाते हैं। सबको अजमाते हैं। किन्तु मित्रता बेकार है। केवल एक। एक परमात्मा की मित्रता सार्थक है। कलियुग मनुष्य के स्वभाव, चरित्र को बदल देता है। नष्ट क देता है। यहाँ तक कि सन्यासी भी भ्रष्ट हो रहे हैं।

कलि का स्वामी लोभिया, पीतलि ध्दरी खटाइ।

राज दुबारा यौं फिरे ज्यूं हरिहाई गाइ।

पहली बात तो यह कि कबीर के सारे संस्कारों में हिन्दू या वैदिक चेतना है। वे अपने को हिन्दू नहीं कहते। क्योंकि वे हिन्दू कर्मकाण्ड के दृश्य, पश्य से मुक्त रहना चाहते हैं। वे मात्र मनुष्य, वह भी भौतिक मनुष्य नहीं, आध्यात्मिक मानव की दृष्टि से विचार करते हैं। वे स्वयं आत्मा है। आत्मा ही नहीं परमात्मा है। बीच में माया की गड़बड़ी है वरना वे स्वयं परमात्मा है। जीव रूप में आत्मा परमात्मा प्राप्ति के लिये बेचैन है। माया के हटते ही कुंभ का चादर, अवरोध फटते ही आत्मा परमात्मा हो जाती है। फिर तो कबीर स्वयं परमात्मा की भाषा बोलने लगते हैं।

हम ही आपु कबीर कहाबा । ब्रह्म परमात्मा ही कबीर है । कबीर ही ब्रह्म परमात्मा है । यह बात । आत्मा परमात्मा की एकता इस्लाम में कुफ्र है ।

कुरान पैगम्बर की वाणी है । खुदा के वचन भी पैगम्बर द्वारा कहे गये हैं । अतः ये वचन व्यक्ति या साधक की अनुभूति के न होकर पराए हैं । ऐसी वानियों से आत्मतत्त्व की प्राप्ति संभव नहीं । यों भी ये वानियाँ मुख्यतः विधि निषेध हैं । ऐसे में आत्मतत्त्व अर्थात् एक निराकार तत्त्व की प्राप्ति की दृष्टि से इनका कोई स्थान नहीं है । इसी से कबीर पुराण, कुरान दोनों को व्यर्थ मानते हैं । इस्लाम में कुरान की बातों को न मानना कुफ्र है । ईश्वर के प्रति कृतध्न होना है । किन्तु कबीर की दृष्टि में आत्मतत्त्व की उपेक्षा कर बाहरी साधना या दिखावटी साधना में लगना कुफ्र है । इसीलिये वे कहते हैं –

अंतर तेरे कुफर कटारीयों नहिं साहब मिलता है ।

कबीर ने हलाल को भी अनुचित एवं भाषा का नाटक बताया । उन्होंने सुझाव दिया कि गुस्से का गला काटिये, पाँचों इंद्रियों का बिस्मिल कीजिए । इनके अभाव में दिनभर में पाँच बार के नमाज और बंदगी झूठे हैं -

ये सब झूठी बंदगी, बेरियाँ पाँच निमाज

जौ तू तुरुक तुरुकिनी जाया भीतरि खतना क्यों न कराया ? कबीर माला और तसबी फेरना भी व्यर्थ मानते हैं । सुन्नत कराने से कोई मुसलमान नहीं होता । हिन्दू और मुसलमान का बँटवारा अस्वाभाविक है । स्त्री का सुन्नत नहीं होता । इसलिये वह हिन्दू है । मतलब कि प्रत्येक मुसलमान का आधा शरीर हिन्दू है-

जो रे खुदाइ तुरुक मोहि करता, तौ आपहि कटि किन जाई

सुन्नत ईश्वर को स्वीकार नहीं है । ऐसा होता तो स्वयं कट जाता । काटने की आवश्यकता नहीं थी । ऐसे में प्रत्येक मुसलमान स्त्री हिन्दू है -

अरध सरीरी नारि न छूटै तातें हिन्द रहिए

हिन्दू रहने का कारण है स्त्री का सुन्नत न होना । “अरध सरीरी नारि” हिन्दू अवधारणा है । पुराणों में इसे अर्धनारीश्वर कहा है ।

गीता और संत कबीर

संत कबीर कट्टर रामोपासक है । राम के अतिरिक्त वे किसी देवी - देवता को स्वीकार नहीं करते । राम परब्रह्मा है । सबके स्वामी है । अतः राम का कोई भी नाम रखें, उन्हें स्वीकार है । इस संदर्भ में वे राम रहीम में अभेद या नामांतरण मात्र मानते हैं । किन्तु ऐसा भी नहीं कि वे इस्लाम की किसी चीज को स्वीकार करते हैं । सगुणोपासक न होने के कारण वे किसी भी अवतार और उसकी मूर्ति मूर्तिपूजा को स्वीकार करके अवतार विग्रहों की स्वीकृति आवश्यक हैं । इसी प्रकार अवतार के साथ मूर्ति पूजा की अनिवार्यता सी है । कब्रों की पूजा तो इस्लाम में भी होती

है। कहना इतना कि संत कबीर राम भक्त थे। राम के वेदांतवेद्य स्वरूप के उपासक थे। वेदांत कहते ही गीता का ध्यान आता है। कबीर गीता के वेदांत से अत्यधिक प्रभावित है।

इन्हीं बातों को ध्यान में रखकर कबीर ने अपनी रचना को गीता नहीं ब्रह्म विचार कहा है। तुम जिनि जानौं गीत है, यह निज ब्रह्म विचार। गीता भी तो ब्रह्म विचार ही है। जीव को ब्रह्म से तादात्म्य करने की प्रक्रिया, सगुण ब्रह्म का उपदेश, ब्रह्म की चरचा आदि ब्रह्म विचार है। तो गीता और कबीर दोनों का उद्देश्य ब्रह्म विचार है। श्रीकृष्ण स्वयं ब्रह्म है। अंतः उन्होंने गीता में योग की चर्चा भर कर दी। उसका विस्तार नहीं किया। हाँ, संपूर्ण गीता को योग, ब्रह्म विद्या कहा। इस में सांख्य के ज्ञान, योग और भक्ति का समन्वय किया। सांख्य एवं योग को गौण कर वेदांत और भक्ति की स्थापना की। कबीर में भी योग सांख्य का ज्ञान और योग है। किन्तु वे मकारोपासक सहजिया नहीं है।

गीता आत्मा की अमरता में विश्वास करती है। जन्म मरण पुराने वस्त्र को त्यागने एवं नवीन को धारण करने जैसा है। वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि। कबीर भी बुनकर है। एक समय आता है। यह मुक्तावस्था का समय है। इस अवसर पर वे तनना बुनना छोड़ देते हैं - तनना बुनना तजा कबीर।

गुण या माया से मुक्त होते ही मृत्यु की अवधारणा बदल जाती है। सामान्य लोग शरीर की छूटना मृत्यु मानते हैं। किन्तु गीता और कबीर की दृष्टि में शरीर का महत्त्व तो कपड़ा जैसा है। कपड़ा बदलना मृत्यु नहीं है। मृत्यु है विषयासक्ति विषय, वासना, माया, गुण में आसक्ति ही मृत्यु है। आसक्ति से स्वरूप विस्मृति होती है। स्वरूप विस्मृति ही माया है। मृत्यु है। स्वरूप चेतना ही जीवन है। स्वरूप चेतना में राम में रमण होता है। स्वरूप विस्मृति में विषय का भोग होता है। इसीलिये राम रमें रमि जेजन मूवा, कहै कबीर अविनाशी हुआ। यह मरण मीठा है। मरन है मीठा। सांसारिक मरण का अर्थ है मिट्टी का मिट्टी में, पवन का पवन में मिल जाना। मिट्टी जो मूलतत्त्व है वह तो मरा नहीं। केवल उसने नाम रूप छोड़ दिया। जैसे मिट्टी का घट पुनः मिट्टी हो जाता है। मिट्टी तो वह हर समय था ही। घट के रूप में उसका नामरूप बदल गाय था।

सवाल है पुनर्जन्म किसका होता है? गीता और कबीर दोनों ही देह को नश्वर मानते हैं। देह के बाद आत्मा का स्थान है। आत्मा का पुनः देह में प्रवेश ही पुनर्जन्म है। क्योंकि आत्मा बार बार देह धारण करती है। गीता कहती है .. इसका कारण विषयों का संग है। आत्मा विषयासक्त हो जाती है। विषय संग का कारण माया है। कबीर कहते हैं मारी मरूँ कुसंग के।

कबीर विषयी से अलग रहकर विषयामुक्त साधु संगति पर अधिक बल देते हैं। गीता संग रहित, हिंसा को स्वीकार करती है। किन्तु कबीर इस पक्ष पर मौन हैं। यहाँ हिंसा का अवसर नहीं है। इसलिये कबीर पूर्ण अहिंसा का पक्ष रखते हैं। संग रहित या लोभ मुक्त हिंसा और अहिंसा की परिणति प्रायः एक जैसी है। संसार यात्रा के लिये गीता

शास्त्र विहित कर्तव्य कर्म की स्वीकृति देती है। उसे आवश्यक समझती है। जनश्रुतियों के अनुसार कबीर गृहस्थ साधु या साधु गृहस्थ थे। वे वस्त्र बुनकर जीवन का चलाते थे। उन्होंने कहा भी है -

साँई इतना दीजिए जामे कुटुम समाय।

मैं भी भूख्रा ना रहूँ साधु न भूख्रा जाय।

गीता में कहीं स्त्री की निंदा नहीं है। परिवार की स्वीकृति है। किन्तु कबीर स्त्री को माया मानकर उसकी छाया से दूर रहने का उपदेश देते हैं। वे स्त्री को सर्पिणी मानते हैं। इक नारी इक नागिनी अपना जाया (जन्मा) खाय। नारी सेती नेह बुद्धि विवेक सबहीं हरै। स्त्री के प्रति कबीर की इस विरक्ति का कारण संसार से विरक्ति है। स्त्री संसार में बाँधती है।

नारि रचंते पुरुष हैष पुरुष रचंते नार।

पुरुषहि पुरिषा जो रचै, सो बिरला संसार।

गीता ने असुर और देव का भेद किया है। असुर स्वभाव के मनुष्य को प्रवृत्ति-निवृत्ति, शौच, आचार, सत्य आदि का ज्ञान नहीं होता है। ये अनीश्वरवादी होते हैं। कबीर के साहित्य में असुर का स्थान शाक्त को मिला है। कबीर स्थान-स्थान पर शाक्त की निंदा करते हैं। वह माया में लिप्त, माया प्रतिनिधि है। असुरों जैसा ही आचरणहीन है। कबीर एक क्षण के लिये भी शाक्त को देखना नहीं पसंद करते -

साकट कहा न कहि चलै, सुनहा कहा न खाय।

जो कौआ मट हगि भरै तो मट को कहा नसाय।

कबीर ने ब्रह्म राम के चार रूप माने हैं। एक राम दशरथ के घर में घूमते हैं। एक राम घट घट में बोलते हैं। तीसरे राम संपूर्ण संसार के बीज हैं। चौथे राम जगत से न्यारे हैं

एक राम दसरथ घर डोलै, एक राम घट घट में बोलै।

बीज राम का सकल पसारा, एक राम है जग से न्यारा।

गीता के कृष्ण नंद-यशोदा के घर में घूमते हैं। ईश्वर रूप में सबके हृदय में है। हृद्देशडर्जुन तिष्ठति। तीसरी स्थिति बीज की है -

कबीर राम को पति रूप में भजते हैं। कबीर की यह उपासना गीता की न होकर भागवत के गोपी भाव, प्रेमाभक्ति या मधुराभक्ति के अधिक निकट है। यों संपूर्ण जीव को प्रकृति कहना गीता को भी मान्य है। लोगों को कबीर अहंकारी लगते हैं। इसका कारण कबीर की सिद्धावस्था है। इस अवस्था में वाणी का लाग लपे बंद हो जाता है। स्पष्ट सत्य एक कथन होता है। गीता के कृष्ण सिद्धावस्था की वाणी बोलते हैं। इसीलिये वे बार बार अपनी शक्ति का कथन करते हैं। सांसारिक व्यक्ति की दृष्टि में ये कथन अहंकार दर्शाते हैं। किन्तु सिद्धपुरुष के लिये यह स्वाभाविक है।

- (१) श्रीमद् भगवद्गीता - पं. सुखलालजी (गुजराती संस्मरण)
- (२) श्रीमद् भगवद्गीता - श्री कृष्ण उवाच : (संस्कृत)
- (३) हिन्दी साहित्य का इतिहास - आ.रामचंद्र शुक्ल
- (४) हिन्दी साहित्य का इतिहास - डॉ. नागेन्द्र बच्चनसिंह
- (५) हिन्दी साहित्य का इतिहास - बच्चनसिंह
- (६) कबीर समग्र - द्वितीय खंड - डॉ. युगेश्वर

भास के नाटको में समाज व्यवस्था

Patel Chandubhai Ramjibhai

Ph. D. Scholar

Pacific Research University Udaypur

Social Sciencce and Humanities(Sanskrit)

11

कवि नाट्यकार अपने युगका प्रतिनिधि होता है। अपने समाज के समाज जीवन को कवि एक या दूसरे रूप में अभिव्यक्ति लिए बीना नहीं रह सकता । महा कवि भास का समय ई.स. पू. तीसरी या चौथी सदी का माना जाता है। ये समय बुद्धकाल पश्चात का है। इस समय को मोर्यकाल के समीप का भी जाना जाता है। उस समय का भारत का समाज जीवन एवं जीवन शैली भास की कृतिओ में प्रतिबिम्बित होती है । प्रस्तुत भास के नाटक में तत्कालीन शादी की प्रथा धर्मसंप्रदाय एवं राज्य व्यवस्था का सुझाव दिया है।

भास समय में हिन्दु समाज चार वर्ण में विभक्त था। ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य एवं शुद्र उन चार वर्ण में ब्राह्मण वर्ण का महत्व अधिक था। पंचरात्र में भीष्म द्रोण को श्रेष्ठ ब्राह्मण बताया गया है। वह क्षत्रियो के गुरु माने जाते थे। उनकी गरीबी समाज के लिए कलंकरूप मानी जाती थी। धर्म कार्य ही उनका क्षेत्र था। ब्राह्मण का वध कोई भी प्रमुख कार्य प्रजा का रक्षण करना था। गौरवशाली क्षत्रिय ही ज्यादातर राजा हुआ करते थे। युद्ध एवं शस्त्र कौशल्य में उनका पराक्रम शोभनीय था। वे यज्ञ करते थे। उस समय ब्राह्मणों एवं याचकों को दान देते थे। व्यापार के लिए विदेश तक सफर करते थे उसका उल्लेख भास के चारुदत्त में है। गोपालनपशुसंवर्धन उसका कार्य था। पंचरात्र में उनका निर्देश पाया जाता है। शुद्रों का निर्देश प्रतिमा नाटक में है। धार्मिक क्रियाओं में उनको स्थान दिया जाता था। वेद अध्ययन का उनको अधिकार नहीं था। चांडालों को शुद्रों से ज्यादा निम्नकक्षा में गिने जाते थे। वे लोक शहर के बाहर निवास करते थे।

भास के समय में चार आश्रम की व्यवस्था भी थी। ब्रह्मचर्या में छात्र वेदाभ्यास के लिए क्षत्रिय गुरु के पास जाते थे। गुरु छात्र का शारीरिक बौद्धिक एवं नैतिक विकास में महत्व का योगदान था। शिष्य गुरु के आश्रम में शारीरिक श्रम कार्य भी करते थे। कर्मभार में कर्ण अपने गुरु परशुराम के साथ फलमूल समिद्ध एवं फूल लेने के लिए जंगल में जाते थे। गुरु के लिए शिष्य को बहुत आदर था। पंचरात्र में दुर्योधन गुरु की प्रसन्नता के लिए राज्य का आधा भाग दे देता था। स्वप्नवासवदत्त में भी ब्रह्मचारी छात्र का निर्देश किया है। वो भी लावणक में वेदाभ्यास हेतु गये थे। गृहस्थाश्रम के चित्रो भास ने प्रतिज्ञायौगन्धयण एवं स्वप्नवासवदत्त में दिया है। वासवदत्ता जवान होते ही महासेन चिन्तित होते हैं। अपनी

रानी अंगारवती के साथ वे कन्या का ब्याह के बारे में बातचित होती है। माता-पिता का मनोमंथन भास ने प्रतिज्ञायौगन्धरायण में किया है।

“अदत्तेत्यागता लज्जा दत्तेति व्यथितंमनः।

धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ता दुखिता खलु मातरः॥

स्वप्नवासवदत्तम में वत्सराज उदयन का गृह संसार में राजकीय हेतु लगी हुई जलन पदमावती के साथ उनका ब्याह एवं वासवदत्ता का पुनर्मिलन की संभावना आदी चित्र गृहस्थाश्रम का ही है। भास के समय में वानप्रस्थाश्रम में लोग आश्रम में जा कर रहते थे। पदमावती की माता भी इस हेतु तपोवन में आकर रहती थी। सांसारिक प्रवृत्ति में से मुक्त हुए राजाओ राजमाताओ एवं अन्यलोग भी आश्रम में आकर शान्ति से जीवन बीताते थे। भास स्वप्नवासवदत्तम ने आश्रम के निवासी के प्रति कठोर व्यवहार नहि करने का उपदेश देता है।

“परिहरतु भवान नृपापवाहं न पुरुमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम्।

नगर परिभावन विमोलुमे वनमविगम्य मनस्विनो ते वसन्ति॥”

और तपस्वियों का जीवन का महत्व बताते साधको का धर्मकार्य में बाधा नहि हो ऐसी भी मानसिकता थी। वानप्रस्थ के अंत में सन्यास के लिए इस युग के लोगो को पुर्नजन्म एवं भविष्यदर्शन में बहुत आस्था थी। यौगन्धरायण जैसा कुटराजनीतिज्ञ को भी वत्सदेश उदयन का पदमावती के साथ ब्याह होगा ऐसा सोचकर उसने अपनी योजना के लिए पुष्पमाला बनाती है। तब अविधवा कारण एवं सपन्नी मर्दनम् नामक पुष्पो बताया गया है। इस बात से उस जमाने में मंत्रतंत्र का भी प्रभाव होगा।

लोगो में श्रद्धा और अंधश्रद्धा की बाते प्रचलित थी। भाग्य की सत्ता को कोई आगे नही बढ़ा सकता ऐसा उनको पुरा विश्वास था। काल एवं मृत्यु का तत्व को मनुष्य पे सर्वथा विजयी ही बनाता है।

“कः कं शल रक्षितुं मृत्युकाले ।”

प्रत्येक समाज में संन्यासी के साथ ढोंगी लोग भी थे। इसीलिए यौगन्धरायण में आजीविका के लिए वल्कल धारण नहि किया

“नाहं काषायं वृत्तहर्तौः प्रसन्नः।”

ऐसा कटाक्ष किया है।

भास के समय में राजाओ में अधिक पत्नीत्व की प्रणाली थी। महासेन की सोलह रानीयां थी । उस समय में ब्याह में ब्राह्मण, क्षात्र, गांधर्व -राक्षस एवं असुर प्रकार प्रचलित थे। पदमावती और वत्सराज उदयन का ब्याह ब्रह्म प्रकार का है। क्योकी राजा दर्शक ने स्वयं

उदयन का कार्य से प्रसन्न होकर अपनी बहन पदमावती का ब्याह उसके साथ किया था। वत्सराज उदयन एवं वासवदत्ता का ब्याह संबंधों को गांधर्व ब्याह कहा जाता है। कारावास में उदयन वासवदत्ता को मनसे ब्याह किया था। अन्ततः ब्राह्म ब्याह ही परंपरा अनुसार एवं प्रमाणभूत माना गया है। ब्याह समय पति-पत्नी के हाथ में कौतुक-मंगलसूत्र धारण करने की प्रणाली थी। ब्याहविधि में पुष्पमाला का उपयोग होता था। उसमें अविधवाकर एवं सपत्निमर्हत जैसे पुष्प का उपयोग होता था। ब्याह संबंध की सारी जिम्मेदारी सामान्यतः दुल्हे और दुल्हन के परिजनो की होती है। राज अन्य राजा की कन्या के लिए दुत से ब्याह रचाते थे। प्रतिज्ञायौगन्धरायण में यह बताया गया है। इस आधार से जाना जाता है की उस समय बाल विवाह का रिवाज नहि होगा। पत्नि-पति की आज्ञा का पालन करते हुए बताया गया है।

उस समय में युद्ध में विजयी पाने के लिए कौटिल्य द्वारा बताई युक्ति का प्रयोग भास के नाटक में राजा प्रमुख स्थान में होगा राज्य का शासन चलाने में मंत्रियों साथ में रहते थे। स्वप्नवासवदत्तम् मे उदयन के मंत्री यौगन्धरायण और रुमणवान का उल्लेख है। उस समय में संगीत, शिल्प, चित्र, स्थापत्य जैसी ललित कलाओ का समाज में अच्छा प्रचार होगा | वत्सराज उदयन वीणा का अच्छा वादक था। प्रतिमा नाटक में रघुवंशीय राजाओ की पत्थर की बनायी है प्रतिमाओ का प्रतिमागृह की बात बतायी है।

भास विष्णु भक्त है। फिर भी उस युग में शिव कार्तिकेय, बलराम, कात्यायनी आदी देवी देवताओ की उपासना प्रचलित थी। मूर्तिपूजा जानी जाती थी। देवालये के अग्रभाग में त्रिशूलादी चिह्न रखते थे। लोगो को यज्ञ या गादी में श्रद्धा थी। भास के नाटको में ज्यादातर समाज विशिष्ट एवं समुद्र वर्ग तक हि चित्र दिखाया गया है इसीलिए समाज के बारे में व्यापार धारण करना कठिन है।

A Research to RFID Technology in Future Modern Academic Libraries

12

Dr. Gulamnabi A. Masu
S.B.Mahila Arts College, Mahetapura
Himmatnagar.

Abstract: Radio Frequency Identification (RFID) is one of the fastest growing and most beneficial compilations of radio frequency based and microchip technology. This latest technology helps the business and as well as the libraries in many ways. The present paper discus about the application, implementation of RFID technology in modern and how it works and describes different components of the RFID. This paper also provides an overviews of current technology, to make library system more effective and operational RFID solution can be used to reduce operating costs through reducing the labour cost, improving automation, refining tracking and inhibiting the loss of the resources under any condition, and also advantage and disadvantage. This technology can reduce the data errors enhance customer service. records updates.

Key word: RFID, Library, Technology, Automation

Introduction:- The libraries across the globe started to use RFID to speed up the self-check in/out processes, to control the theft and to ease the inventory control in library. The RFID tag does not have to be visible for detection. It can be read even when it is embedded in an item, such as in the cardboard cover of a book or in the packaging of a product. It can also store data such as stack number, accession number, book number, author information etc, but barcode is limited to just an identification number. The paper present the study taken and corresponding experiments conducted for integrating RFID.

“Radio frequency identification is a generic term that is used to describe that transmits the identity of an objective of person wirelessly, using radio waves it is grouped under the broad category of automatic identification technology” RFID was introduced in the early 1980s for item tracking and access control applications. Tracking the material is done using radio frequency based technology combined with microchip technology. RFID technology is being implemented in a number of industries. Suppliers to tag merchandise destined for their stores.

2.Review of Literature

For this study the primary as the secondary sources literature has been consulted. Some journals seminar proceeding has been also consulted. A number of studies have been consulted.

Library Progress (International) RFID “Technology Thinking ahead of Barcodes ” (Krishna Gopal, Dr Danjiv Sharma and Ajay Kumar Arora) 2006, How the RFID technology are working in the library and what are the problems and prospects of library.

One seminar proceeding has been also consulted Radio Frequency Identification Technology and Library. Singh, Rajesh Kumar (2013) Paper presented in Jila Conference, Ranchi, One another seminar proceeding has been also consulted regarding the latest technology about the RFID technology and find out important things. Application of RFID Technology in Libraries. Paper presented by Sumi, Suman and Kumar, Jatiendr at the 7th . CALIBER Conference held in Feb.

One journal also consulted Human Microchip Implantation, Journal of Technology management and Innovation. By Smith, Charles (2008) Vol, (3) No-3, 151-160

Another article also consulted from website

http://ptgmedia.pearsoncmg.com/images/0321290968/samplechapter/garfinkel_ch02.pdf article written by GARFINKEL, S, Holtzman, H, (2005) Understanding RFID Technology, Garfinkel Book

One another seminar proceeding has been also consulted, RFID: A Complete Solution for the Library Management System. Paper presented in Jila Conference, Ranchi Feb22-23.2013 Kumar, Ramesh, Singh, Jai Prakash and Manglam, Amitabh Kumar RFID

Present study summarizes conclusion from recent research studies and also high about RFID latest technology for library and what are the benefit of users, and what are the disadvantages for the library and also how its work.

3. Components of RFID

RFID system has four components

- 1.RFID tags
- 2.Readers
- 3.Antenna
- 4.Server

Tags

The heart of the system is the RFID tag. Which can be fixed inside the book's back cover or directly onto CDs and videos. This tag equipped with a programmable chip and antenna. Each paper thin tag contains an engraved antenna and a microchip with a capacity of at least 64 bits. There are three of tags. "read only , Worm and read/write". RFID tags are used in many industries. An RFID tag attached to an automobile during production can be used to track its progress through the assembly line.

Reader These components are available in various shapes and size and can be stalled within the library. These are radio frequency devices to direct and read tag to tag the information stored thereon. The reader powers the antenna to generate an RF field when a tag passes through this RF field, the information stored on the tag chip is decoded by the reader and sent to the PC or server which communicates to the Library Information System.

Antenna: Antenna are channels between tag and the reader – It produces radio signals to activate tags. Antenna can be built into an exit gate to receive from tags.

Server: It is communication gateway among the various components. It receives the information from one or more reader and exchanges information with the circulation database. The server includes a relational database so that reports can be generated.

Implementation of RFID in Libraries and its advantages

- i)It reduces the manpower in library utilization in circulation system and other works
- ii)RFID Tag lasts longer than barcodes because nothing comes in to contact with them. These are not required to be scanned through some reader or recorder.
- iii)Simplified self charging/discharging system unlike bar codes the RFID doesn't require direct line of sight making it easiest and fastest
- iv)High speed inventorying – RFID system can scan books on the shelves without tipping them out or removing them. This saves the time of the staff.

- v) Automated material handling library can be easily moved and categorized into separate bind or onto separate carts. This reduces the amount of staff time required to prepare materials for putting on the shelves.
- vi) Theft detection – If any user want to run out of the library with any book without information the library would at least know what has been stolen. If the machine that has not been properly charged is taken past the exit sensors, the alarm starts ringing.
- vii) Rapid charging / Discharging – It reduces the time and to perform fast. The information can be read from RFID tags much faster than bar codes and that several items in a stock can be read at the same time.

Disadvantage of RFID System:

- i) High cost. The main disadvantage of RFID system is high cost all institution, library cannot afford
- ii) Accessibility to compromise : It is possible to compromise an RFID system by wrapping the protected material in two to three layers of ordinary household foil to block the radio signal.
- iii) Chances of Removal of exposed tags: RFID tags are typically affixed to the inside back cover and are exposed for removal. In India it is a major challenge to keep the tags intact.
- iv) Tag collision: Another problem readers have is reading a lot of chips in the same field. Tag clash occurs when more than one chip reflects back a signal at the same time, confusing the users
- v) Reader collision: The signal from one reader can interfere with the signal from another where coverage overlaps. This is called reader collision. One way to avoid the problem is to use techniques.
- vi) User privacy concerns: Privacy concerns associated with term level tagging is another significant barrier to library use of RFID tag. The problem with today's system is that the tags contain static information that can be relatively easily read by unauthorized tag readers.

RFID Applications in libraries

RFID has a multidimensional signal use in libraries for making library more users friendly and convenient for use. It can be used for book identification. Self checkout for sorting collection of library books and most important of all it can be used for theft detection. It also makes the system more efficient by reducing the errors in data entry and by reducing the number of staff. It is a unique combination of radio frequency and microchip. The materials which are tagged can be easily detected from a long distance. Tags can be easily read from more than a distance of up to two feet.

9. Conclusion

RFID is a very powerful tool for library if it is implemented properly. Its use in libraries minimizes the library budget as this system requires very less person for proper functioning of the library services. RFID in the library speeds up book borrowing monitoring, books searching processes and thus frees staff to do more user-service tasks. But the performance varies with respect to the vendors of RFID readers and tags. The efficient utilization of the technology also depends upon the information to be written in tag.

Experimental results with respect to effectiveness of RFID reader position, tag position are presented in the paper. Developments in RFID technology continues to yield larger memory capacities, wider reading ranges, and faster processing.

References:

1. Gopak, Krishna, Sharma, Sanjiv and Arora, Ajy Kumar (2006). RFID Technology Thinking ahead of Barcodes . Library Progress (International) Vol. 26(No.1), 48-52
2. Sumi Suman and Kumar, Jatiendr(2007) Application of RFID Technology in Library paper presented at the 7th CALIBER Conference held in Feb
3. Smith, Charles (2008) Human Microchip Implantation, Journal of Technology management and Innovation. Vol.(3) No,151-160
4. Sing, Rajesh kumar (2013) Radio Frequency Identification Technology and Library. Paper Presented in jila conference, Ranchi,2013
5. GARFINKEL, S> Holtzman H. (2005) Understanding RFID Technology. Garfinkel Book Retrieved from http://ptgmedia.pearsoncmg.com/images/0321290968/samplechapter/garfinkel_ch02.pdf
6. Kumar, Ramesh, Singh, Jai Prakash and Manglam, Amitabh Kumar. (2013) RFID' A Complete Solution for the Library Management System. Paper presented in jila Conference, Ranchi.2013.

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની જાનપદી નવલકથામાં પરિવેશ

ડૉ. કુસુમબેન વી. ગાંવિત

અધ્યક્ષ,

ગુજરાતી વિભાગ,

મહિલા આર્ટસ કોલેજ, મોતીપુરા, હિંમતનગર.

નવલકથા સ્થળ, કાળ અને પરિસ્થિતિ દ્વારા નિર્માણ પામે છે. જેના દ્વારા વિશિષ્ટ વાતાવરણ-પરિવેશ ઊભો થાય છે. નવલકથાનું બંધારણ વાતાવરણ પરિસ્થિતિ ને પર્યાવરણ મુજબ ઘડાય છે. જાનપદી કે આંચલિક નવલકથામાં કેન્દ્ર સ્થાને પ્રાદેશિક પરિવેશ હોય છે. પન્નાલાલ પટેલની 'માનવીની ભવાઈ' એ પરિવેશ કથા છે. મેઘાણીની 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી' એ પ્રાદેશિક વાતાવરણ પ્રધાન કથા છે.

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની જાનપદી નવલકથાઓમાં વિશિષ્ટ એવો પરિવેશ નિર્માણ પામ્યો છે. તેમની ચારેય કથામાં વિશિષ્ટ એવો પ્રાદેશિક પરિવેશ નોંધનીય છે.

‘વનવનનાં પારેવાં’ :

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની પ્રથમ જાનપદી નવલકથા ‘વનવનનાં પારેવાં’ છે. આ નવલકથામાં સાબરકાંઠાના શામળાજી વિસ્તારનો પરિવેશ સુપેરે નિરૂપાયો છે. જેમાં નાગધરા નદી, મેશ્વો સરોવર એ વિસ્તારનાં વન, ડુંગરો, નદીઓથી ભરપૂર સીમાપ્રદેશ તેમજ ત્યાંના આઠમ વગેરેના લોકમેળાઓનો વિશિષ્ટ પરિવેશ નિરૂપાયો છે. મેઘરજ, માલપુર, ડુંગરપુર, ભેટાલી, વણઝર, ખેરાડી, આદિ પ્રાકૃતિક ને ‘રમણીય ગામડાં જાણે નાનકડું કાશ્મીર જ સાબરકાંઠાની સરહદે ખીલી ઉઠ્યું ન હોય. (પૃ.૨૬) કથામાં વિવિધ ગામડાં તેમાં વસતી ઉત્સવધેલી વિવિધ કોમ-જાતિ દ્વારા લેખકે સુપેરે પ્રાદેશિક વાતાવરણ કથામાં કંડારી આપ્યું છે.

‘જોબનવન’ :

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની ‘જોબનવન’ બીજી જાનપદી-પ્રાદેશિક નવલકથા છે. આ કથાનો મોટાભાગનો પરિવેશ ગામડાનો રહ્યો છે. કેટલોક ભાગ શહેરી વાતાવરણનો પણ નિરૂપાયો છે. કથાનાં બધા જ પાત્રો ગામડાનાં રહ્યા છે. ‘જોબનવન’ની નાયિકા વનબા તન્નન ગામડાની ગોરી છે. છતાં સંસ્કારી છે. લેખક નાયક-નાયિકાને ગામડેથી શહેર ભણી રંગુસિંહને દવાખાને લઈ જાય છે. મશરૂ દેસાઈનું પાત્ર શહેરી હોવા છતાં ગામડાનાં વાતાવરણથી આકર્ષાય છે. તે ગામડાની યુવતી પ્રત્યે પ્રણયમાં ખેંચાય છે. સમગ્ર કથાનો કાળ સ્વાતંત્ર્યોત્તર જણાય છે. એ સમયે સાબરકાંઠાના રજપૂત સમાજને વાસ્તવપૂર્ણ રીતે આલેખ્યો છે.

‘હોળાષ્ટક’ :

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની ‘હોળાષ્ટક’ જાનપદી કથામાં સાબરકાંઠાનો વિસ્તાર ચિત્રિત થવા પામ્યો છે. કથાનું સ્થળ બિલકુલ ગામડું છે. એ પણ આદિવાસી વિસ્તાર તથા રજપૂતોનો વિસ્તાર નિરૂપાયો છે. કથાનાયક બિલકુલ પશુ સમાન જીવન જીવતો વા-નર છે. કથાનો સમયકાળ આઝાદી પછીનો હોવાનું લેખાય છે. જ્યારે રજવાડાં ભાંગ્યા ને જમીનો વેચાવવા માંડી એ સમયના ગામડાનું વાતવરણ નિરૂપાયું છે. રાજાશાહી કાળમાં રાજવીઓએ ભોગવેલી સાહ્યબી પછી આઝાદી મળતાં રજવાડાં વિલિન થાય છે. એ ઠકરાતોની વિલક્ષણ કથા છે.

‘વિશ્વત્રા’ :

‘વિશ્વત્રા’ ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની જાનપદી લઘુનવલ છે. આ નવલનો પરિવેશ શહેર અને ગ્રામ્ય એમ ઉભય પ્રકારનો રહ્યો છે. નાયિકા ગામડાંમાંથી શહેરમાં ભણી જાય છે. કથાકાળ આઝાદી પછીનો માની શકાય. આ સમયે ગામડાની દુર્દશા સમાજમાં પ્રવર્તમાન વિવિધ માન્યતાઓ, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા ધરાવતા લોકોનું નિરૂપણ થયું છે. દીકરીનું સમાજમાં સ્થાન શહેરના લોકોને ગામડાંનાં લોકોની રહેણી-કરણી, રીતરિવાજ, સંસ્કારો, આદિ બાબતોની નાયિકા દ્વારા સતત તુલના થયેલી છે. નાયિકા શહેરમાં હોવા છતાં તેનું ખેંચાણ ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ, લોકો, સંસ્કાર પ્રત્યેનું જ રહ્યું છે.

ટૂંકમાં ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની ઉપરોક્ત ચારેય જાનપદી નવલકથાઓમાં સ્થળ, કાળ ને વાતાવરણનો પરિવેશ સુપેરે પ્રગટ થયો છે. તેમની આ કથાઓમાં સાબરકાંઠા, સમાજ, પ્રાકૃતિક પ્રદેશો, વિવિધ મેળાઓ, ઉત્સવધેલી પ્રજા તેમજ સંક્રાંતિકાળ-સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળના સમયને સુપેરે આલેખી બતાવ્યો છે.

જાનપદી નવલકથાઓમાં નિરૂપણરીતિ/ભાષાકર્મ :

જાનપદી નવલકથામાં સામાજિક અને વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટ થતું હોય છે. નવલકથાના ગદ્યમાં સર્જનાત્મક ત વોનો પણ સમાવેશ થયો હોય છે. જાનપદી-પ્રાદેશિક નવલકથાઓમાં મુખ્યત્વે જે-તે પ્રદેશની લોકબોલીનું પ્રભુત્વ હોય છે. તેમાં આંચલિક-પ્રાદેશિક લોકબોલીનું સર્જનકર્મ ભાષાકર્મ થતું હોય છે.

જાનપદી નવલકથાઓની નિરૂપણરીતિ, ભાષાશૈલી વિષયાનુરૂપ, વાસ્તવિક અને રંગદર્શિતા સભર હોવી જોઈએ. કથનશૈલીમાં વિવિધ યુક્તિ, પ્રયુક્તિ ને લોકબોલીઓ ઉપયોગમાં લેવાતી હોય છે. જેના દ્વારા આસ્વાદ્ય જાનપદી નવલકથા બનતી હોય છે. કેશુભાઈ દેસાઈની જાનપદી નવલકથાઓની નિરૂપણરીતિને ભાષાકર્મ આગવાં રહ્યાં છે. તેમણે જાનપદી નવલકથાઓમાં વિવિધ નિરૂપણ રીતિઓને ગ્રામ્યસમાજના પાત્રોમુખે લોકબોલી પ્રયોજી છે. જેનાં દ્વારા જાનપદી નવલકથાઓ સવિશેષ આસ્વાદ્ય બનવા પામી જણાય છે.

‘વનવનનાં પારેવાં’ :

‘વનવનનાં પારેવાં’ જાનપદી નવલકથામાં ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈએ સાબરકાંઠાની તળપદી લોકબોલી પ્રયોજી છે. તેમણે લોકબોલીમાં પ્રસંગ, દશ્ય, પાત્રોનાં મનોભાવો, વિવિધ સ્થિતિ-પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણનું પ્રાદેશિક ચિત્રણ કર્યું છે. નવલકથામાં પ્રાકૃતિક દશ્યો, વર્ણનો તેમજ સ્ત્રી-પુરુષનાં અનેકવિધ રૂપ-વર્ણનોમાં ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈનું ભાષાપ્રભુત્વ પમાય છે. તેમની ભાષા સુરેખ, રંગીન ને જીવંત સાથે વાસ્તવપૂર્ણ અને વ્યંજનાસભર રહી છે.

કથામાં આવતાં વિવિધ પ્રકારના વર્ણનો ધ્યાનાકર્ષક છે. શામળાજી ગોકુળ આઠમના મેળા,નાગધરો નદી, પહાડી પ્રદેશ, મેશ્વો સરોવર વગેરેનાં પ્રાકૃતિક વાતાવરણનો સુંદર રીતે નિરૂપાયાં છે. કલાત્મક વર્ણનો દ્વારા જનપદ સવિશેષ તાદશ્ય બને છે. શ્રી ભારતીબેન વૈદના શબ્દોમાં “સુંદર વર્ણન અને તેની શૈલી આ નવલકથાનું જમા પાસું બની રહે છે.”^{૧૨}

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈએ કથન, વર્ણન ઉપરાંત નાટ્યાત્મક સંવાદો લોકબોલીમાં પ્રયોજીને પ્રાદેશિક વાતાવરણ નિર્માણ કર્યું છે. કથામાં નાગધરા નદી, મેશ્વો સરોવર જેવા પ્રાકૃતિક-વન્યસૃષ્ટિના ચિત્રાત્મક વર્ણનો ચિત્રિત કર્યા છે. નવલકથાનો ઉપાડ નાગધરાથી શરૂ થઈને મેશ્વો સરોવરને કાંઠે સમાપ્ત થાય છે. જન્માષ્ટમીથી માંડીને કાળી ચૌદશના સમય-કાળમાં વિસ્તરેલી ઘટનાઓ રજૂ કરાઈ છે. ફલેશબેક પદ્ધતિઓ, તો ક્યારેક સ્વપ્ન પદ્ધતિઓ ઉપરાંત પ્રવર્તમાન કથનશૈલી દ્વારા કથાની સંકલના કરી છે. સમગ્ર નવલકથામાં આંચલિક વાતાવરણ છે અને સંવાદની ભાષા પ્રાદેશિક રહી છે જેથી નવલકથાની ઘટના ચોટદાર તેમજ સજીવ બનતી જણાય છે. નવલકથામાં પ્રસંગો, ઘટના, પાત્રો, સંવાદો દ્વારા લોકબોલી પ્રયોજી છે. ઉદાહરણ તરીકે કેટલાંક અવતરણો ટાંકીએ :

“ચોથી વોય ? મેહવો બે કાંઠે વહેતો’ તો, તારી બૈ બીજા આણે આયેલી” (પૃ. ૨)

“હંતીએ ઝાલી રાખેલો ઘાઘરો છૂટો મૂક્યો અને એક લબલબતું જોબન

ઢંકાઈ ગયું ! સાપ કરંડિયામાં પુરાઈ જાય એમ !” (પૃ. ૪)

“એ રૂપનું ખંડિયેર આજે કેટલા વર્ષે એને અચાનક હાથ લાગ્યું હતું—

કોઈ નષ્ટ થયેલી નગરી ખોદકામ કરતાં જડી આવે તેમ.” (પૃ. ૧૨૬)

આમ, લેખકે કથાની આકર્ષક શૈલી માટે તળપદી બોલીના વાક્ય પ્રયોગ, પ્રતીકાત્મક રીતે રજૂ કર્યા છે. જેનાં દ્વારા ‘વનવનનાં પારેવાં’ સફળ જાનપદી નવલકથા બનવા પામી છે.

‘જોબનવન’ :

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની ‘જોબનવન’ નવલકથામાં નિરૂપણ રીતિ નોંધનીય રહી છે. કથામાં ઉત્સાહ પ્રેરક ઘટનાઓ, સ્થિતિઓ, આંતર-બાહ્ય સંઘર્ષોને પાત્રગત મનોમંથનનો લોકબોલીમાં પાત્રોચિત સંવાદો, દશ્ય, પ્રસંગ ભાષાદિ ભાવવાહી શૈલીમાં કલાસંયોજન થવા પામ્યું છે.

લેખકની શૈલી વૈવિધ્યસભર, ચિત્રાત્મક, માર્મિક ને વેધક રહી છે. ઉદાહરણ તરીકે કેટલાંક વાક્યો :

“ભેખડો વચ્ચેની ફાટમાંથી એ નવજાત શિશુની પેઠે જન્મી રહેલો લાગ્યો.” (પૃ.૨)

“ઊંઘ એકદમ ભડકેલ વાછરડીની જેમ ભાગી ગઈ.” (પૃ.૩)

“જુવાનસંઘ મત્સ્યવેધ કરતો હોય, એમ વનબાની રૂપકડી કાયાને ઘમરોળી નાખતા.” (પૃ. ૧૨૪)

“મરી ગયેલ ડોસાઓને હારબંધ ઉભડક બેસાડયા હોય એવા શબ્દહીન ડુંગરો...” (પૃ. ૧૩)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં ઘટના, દશ્ય, પાત્ર, વાતાવરણને અનુરૂપ લેખકે ઉપમાઓ, પ્રતીકો, અલંકારાદિનો પ્રયોગ કરીને ભાષાને વધુ ધારદાર બનાવી છે.

ભાષા પ્રયુક્તિમાં લેખકે તળપદા-શબ્દ પ્રયોગોને બદલે પ્રસંગોપાત શિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દ-પ્રયોગો પણ પ્રયોજ્યા છે. જે જાનપદી નવલકથા માટે યોગ્ય લેખી શકાય નહીં.

ઉદાહરણ તરીકે — ‘જીર્ણ કુટિરનું દ્વાર’ (પૃ. ૧)

‘ઉન્મત વિરોહણી’ (પૃ. ૭)

‘ગર્ભિત મજબૂરી’ (પૃ. ૭૫)

‘પ્રેમાળ કામરહિત સ્પર્શથી’ (પૃ. ૧૪૨)

ઉપરોક્ત વાક્ય-પ્રયોગો સંસ્કૃતમય છે. જે આંચલિક નવલકથા માટે ઉચિત ન લાગતા વધુમાં કથાના પ્રાદેશિક વાતાવરણને નબળું પાડે છે.

આમ, છતાં ‘જોબનવન’ જાનપદી નવલકથામાં મર્મસ્પર્શી લોકબોલીના શબ્દપ્રયોગો, ધારદાર સંવાદો, ગ્રામ્ય પરિવેશને પ્રગટાવતી રસાળશૈલીને કારણે કૃતિઆસ્વાદ્ય બનવા પામી છે.

‘હોળાષ્ટક’ :

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈએ ‘હોળાષ્ટક’ નવલકથામાં રચનારીતિ બાબતે નવતર પ્રયોગ કર્યો છે. ‘હોળાષ્ટક’ ની કથા પત્રાત્મકશૈલીમાં રજૂ કરી છે. હોળાષ્ટકનાં આઠ દિવસ તથા નવમા પૂર્ણાહીન દિવસે લેખકે પોતાની પ્રિયતમાને રોજ એક પત્ર પાઠવે છે. જેમાં લેખક પ્રિયતમાને એક કડૂણ દાસ્તાન સંભળાવે છે. કથા પત્રરૂપે પ્રિયતમાને જણાવે છે. જે વાચકો સમક્ષ પ્રસ્તુત થાય છે. કથાના વિવિધ પ્રસંગો, ઘટનાઓ, સંવાદો, કૃતુહલપ્રેરક ને વિસ્મયકારક છે. ઉદાહરણ તરીકે ભાષાશૈલીના કેટલાક નમૂનાઓ :

“ખંડેર જેવી એક જૂના સમયની ધર્મશાળા નિર્જન સ્થિતિમાં, નિઃસંતાન માનવી જેવું વાર્ધક્ય ભોગવતી કણસી રહી હતી.” (પૃ. ૧૦૦)

“કાંજણ કોઈ એક જમાનામાં તો નૃત્ય કરતી અને એનાં લાવણ્યનાં કામણ પાથરતી ભીલકન્યા જ હશે...” (પૃ. ૧૦૨)

ઉપરોક્ત પ્રથમ અવતરણમાં ચોમુખિયા મહાદેવની જગ્યાનું અને બીજા અવતરણમાં કાંજણ નદીનું ચિત્રાત્મક ને ઉપમાસભર વર્ણન કલાપૂર્ણ રહ્યું છે.

આમ, ‘હોળાષ્ટક’ નવલકથામાં ભાંગતા રજવાડાં, દરબારોની ઠકરાત, જાજરમાન જાહોજલાલી, નદી, પર્વતો વગેરે પ્રાકૃતિક વાતાવરણો સુંદર અને કલાત્મક ભાષા પ્રયોજીને આસ્વાદ્યકૃતિ બનાવી છે. અન્ય જાનપદી નવલકથાની તુલનામાં લેખકે આ કૃતિ રચનારીતિ અને વિષયવૈવિધ્ય બાબતે નાવિન્યપૂર્ણ પ્રયોગો કરીને કૃતિને વિશિષ્ટતા બક્ષી છે.

‘વિશ્વત્રા’ :

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની ‘વિશ્વત્રા’ લઘુનવલ ડાયરી શૈલીમાં નિરૂપાઈ છે. ‘શ્વિત્રા’ની કથાનાયિકા તારા ઉર્ફે ડૉ.તરલા પટેલ ગામડામાંથી શહેરમાં મેડિકલ ગ્રેજ્યુએટ પછી ઈન્ટર્નશીપ માટે જાય છે. આ ઈન્ટર્નશીપના સમયગાળા દરમિયાન પોતે ડાયરી લખે છે. એટલે કથાની નિરૂપણરીતિ ડાયરીરૂપે રહી છે. કથાની નાયિકા શિક્ષિત હોય, તેની ભાષા મોટેભાગે શિષ્ટને અંગ્રેજી રહી છે. જાનપદી લઘુનવલ તરીકે તેની પ્રાદેશિક ભાષા હોવી આવશ્યક ગણાવી શકાય. પરંતુ નાયિકા તારા પોતે સ્વીકારે છે કે, “ સાત-આઠ વરસના ઈંગ્લિશ મિડિયમના ભણતરને લીધે તેમજ એ ટાઈમના માણસો જોડેના સતત કોન્ટેક્ટને લીધે વાકયે-વાકયે અંગ્રેજીજી વર્ડઝ આવી જાય છે.” (પૃ. ૫૩)

મોટે-ભાગે નાયિકાનું મનન, કથન, ડાયરી, લેખનમાં અંગ્રેજી શબ્દો, વાકયો સંવાદો આવી જાય છે. નિખાલસતાથી કબૂલે છે છતાં માતૃભાષા પ્રત્યે હમદર્દી હોવાનું નોંધે છે. વધુ પડતી અંગ્રેજી ભાષા-પ્રયુક્તિ જાનપદી-લઘુનવલમાં ડાંબે એવી છે.

આમ છતાં ગામડાંના અન્ય પાત્રોના મુખે બોલાતી ભાષા પ્રાદેશિક રહી છે. કાળુભાઈ, કચરો, કચરાની મા વગેરેની બોલી પ્રાદેશિક રહી છે. ઉદાહરણ તરીકે કેટલાંક શબ્દ પ્રયોગો:

“અમારૂ ગોમ ડભોડું, ભા ઠેઠય આધું સં.”

તૈણ્ય રીપિયા તો ગાડીની ટિકથ્યના થાય સં.”

“મારી હાળી દવા તો દીઠીય નહી ગમતી.” (પૃ. ૧૦૬)

“અડધી નાગી ર’સ, નાગી ! મોટા તરવૈયા જેવા તો પગ દેખાય સં. નં જુઓ કી કુલા

કાઢ્યા સં એ ! પૂઠે બબ્બે મણના માટલાં બાંધ્યા હોય એવા લાગં સં. ! (પૃ. ૧૧૭)

ઉપરોક્ત ગ્રામ્ય લોકોની બોલીમાં વિવિધ ઉપમાઓ, પ્રતીકો વાસ્તવપૂર્ણ ને સહજ રીતે જ રજૂ થયેલાં છે. આમ, ‘વિશ્વત્રા’ કથાની ભાષા મોટેભાગે લોકબોલી ન હોવા છતાં, તેની ડાયરી શૈલી ગ્રામ્ય એવાં અભણ લોકોની બોલીમાં પ્રાદેશિકતા છતી થાય છે.

ઉપસંહાર :

ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની જાનપદી નવલકથાકાર તરીકે મહ વ સિધ્ધિ-પ્રસિધ્ધિ લેખી શકાય. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈએ ‘વનવનનાં પારેવાં’, ‘જોબનવન’, ‘હોળાષ્ટક’ અને ‘શ્વિત્રા’ એમ ચાર નવલકથાઓ આપી છે.

જાનપદી નવલકથાકાર તરીકે વિષયવૈવિધ્ય તેમની મહ વની લાક્ષણિકતા રહી છે. તેમણે જાનપદી નવલકથાઓમાં સાબરકાંઠા વિસ્તારનાં સમાજ, પ્રદેશને ચિત્રિત કરવા સાથે પ્રણય, વ્યથા, શાપ અંગેની કથાઓ આપી છે. સાથે નારીજીવનની વાસ્તવિકતાને પણ કળામાં કંડારી આપી છે.

જાનપદી નવલકથામાં વિશાળ પાત્રસૃષ્ટિને ચિત્રિત કરી છે. આ ચારેય કથાઓમાં હંતી, વનબા, સીતા પાંડવ, વહુજી અને તારા ઉર્ફે ડૉ.તરલા પટેલ જેવાં અમર નારીપાત્રોનું આલેખન કર્યું છે. તો કલજી કટારા, ફૂલજી પટેલ, કચરા પટેલ જેવા ઉત્તમ પુરુષ પાત્રો આલેખ્યાં છે. ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈએ જાનપદી નવલકથાઓમાં સાબરકાંઠાના ગ્રામ્યસમાજની વાસ્તવિકતાને નિરૂપી છે. સાબરકાંઠાના આંજણા પટેલો, ઠાકોર, આદિવાસી, રજપૂતો વગેરેના જ્ઞાતિગત નીતિ-નિયમો, રીત-રિવાજ, ખુમારી-ખુંવારી આદિ બાબતોને આલેખી બતાવ્યા છે.

જાનપદી નવલકથાઓનો પરિવેશ સંક્રાંતિકાળનો રજૂ થયો છે. તેમજ ગ્રામ્ય-જનપદનો પરિવેશ સુપેરે પ્રગટ થયો છે. જનપદનું સ્થળ, કાળ ને વાતાવરણ માટેભાગે સ્વાતંત્ર્યોદ્ધાનનો રહ્યો છે. ડૉ.કેશુભાઈ આ જાનપદી નવલકથાની નિરૂપણરીતિ વિશિષ્ટ રીતે કરી છે. જેમાં કથનશૈલી, ડાયરીશૈલી, પત્રશૈલી, ફ્લેશબેક પદ્ધતિ, સ્વપ્ન પ્રયુક્તિ વગેરે રજૂઆત કળાની વિવિધ નિરૂપણરીતિઓ દ્વારા કથા રજૂ કરાઈ છે. ભાષા મોટેભાગે પ્રાદેશિક રહી છે. પરિણામે, જનપદનું દર્શન થાય છે.

આમ, ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની જાનપદી નવલકથાઓમાં વિષયની વિવિધતા, ગ્રામ્ય પાત્રસૃષ્ટિ, કલાત્મકો સંવાદો, માનવજીવનનાં મનોમંથનો-સંઘર્ષો, જીવનરીતિ, સામાજિક વાસ્તવિકતા, વિશિષ્ટ નાવીન્યપૂર્ણ નિરૂપણરીતિ વગેરે જેવી લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે. પરિણામે, નવલકથાઓ આસ્વાદ્ય બનવા પામી છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

૧. ‘વનવનનાં પારેવાં’, લેખક : ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૧, પૃ. ૧૧

૨. ડૉ.કેશુભાઈની નવ નવલકથાઓ આસ્વાદ્યકૃતિ અધ્યયન’, લેખક : રમણલાલ પાઠક, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૫, પૃ. ૮૫

૩. એજન, પૃ. ૭૪

૪. ‘હોળાષ્ટક’, લેખક : ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૮ પ્રસ્તાવનામાંથી પૃ. ૪-૫

૫. ‘વિશ્વત્રા’ લેખક : ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૮ પૃ. ૨૫

૬. ‘જોબનવન’, લેખક : ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૭, પૃ. ૮૦

૭. ‘ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની નવ નવલકથાઓ : આસ્વાદ્યકૃતિ અધ્યયન’, લેખક : રમણલાલ પાઠક, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૫, પૃ. ૭૨

૮. ‘વિશ્વત્રા’, લેખક : ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈ પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૮ પૃ. ૧૦

૯. એજન, પૃ. ૪૩

૧૦. એજન, પૃ. ૭૭

૧૧. એજન, પૃ. ૮

૧૨. ‘ગ્રંથ-૨૧૪’ (માસિક), ઓક્ટોબર : ૧૯૮૧ પૃ. ૧૫

Increasing Productivity of Surface Mines

14

P.Y.Trivedi

Lecturer, Mining Department

Govt. Polytechnic, Bhuj

ABSTRACT: In India, major share of mineral or rock production comes from surface mines. More ever, underground mining method encompasses production of few minerals only. This scenario bounds mining engineers to run surface mines in more efficient and economic way so as to make them more profitable in turn, more productive.

Introduction:

Unlike underground mines, surface mining methods are simpler and provide enough space for mechanization. Basic objective is to increase productivity of surface mine by increasing output i.e. production and decreasing input i.e. using all available resources (like men, material, machine etc.) in economic way.

$$\text{Productivity (Efficiency)} = \text{Output/Input}$$

Productivity of any mine can be increased by maximization of output i.e. increasing production and economic mining operation implies usage of optimum input i.e. available resources for mining operation. Maximizing output and minimizing input both implies that there is no wastage of resources either through misuse or through misapplication. Safety must be the first and foremost requirement as accident's direct and indirect costs are much higher, in turn, making input component very high & Output component less, results in lesser productivity.

Surface Mine Planning and operations:

Surface mine commences from planning to operations which involves box cut formation, rock drilling, blasting, loading operation and transport.

(i)Planning: The major two areas of concern are Pit Lay out and following statutory requirements of mining and environment department. These two areas are so planned that it reduces the net overall cost.

(a)Pit lay out shall be designed in such a way so as to minimize excavation of waste as well as minimize cost of its disposal. Bench width shall be kept adequate for unhindered movement of mining machinery as well as vehicles and shall be level (i.e. free of undulation) so that vehicles can travel at optimum speed without spilling of loaded material.

(b)Box cut shall be Located at place of lesser overburden thickness to reduce gestation period.

- (c) It is desirable to plan creation of new assets in mined out land by the way of afforestation in reclaimed land, creation of water bodies etc.

(ii) Drilling: Following points shall be considered in drilling operation.

- (a) Drilling holes of adequate diameter as per suitable drilling pattern for breaking rock/Mineral to ensure better fragmentation to minimize secondary blasting/crushing and for convenient loading.
- (b) Generally, down the hole drilling machines operated pneumatically are used. Compressed air supply at desired pressure shall be provided at nearby points which prevent undue maintenance of hose pipe length and lessen the chances of air leakage.
- (c) For efficient and effective drilling operation, cuttings generated are cleared from the hole. Care shall be taken by the driller, to stop acquiring funnel shape at its top as increase in cross-sectional area of drill hole reduces the pneumatic pressure, in turn, adversely affect the clearing of cuttings which might lead to jamming of drill bit/rod.
- (d) Sharp edge drill bit /rod with water infusion system helps in lesser generation & emission of dust respectively and controls air pollution.

(iii) Blasting: Following aspects shall be taken into account for efficient and economic blasting operation.

- (a) Ensure before charging the shot hole that it shall be free of obstruction/cuttings by directing reflected sunlight inside the hole.
- (b) Cuttings / Fallen materials, if found, inside the drill hole shall be flushed out by releasing compressed air inside the hole.
- (c) Shot hole of required depth (includes the sub-grade drilling length) shall be charged with suitable quantity of explosives and with proper distribution within the hole for better fragmentation.
- (d) Sequence of detonation & suitable length of stemming avoids chances of fly rock and undue gathering of blasted rocks.
- (e) It is useful to keep records of parameters of each shot hole and the corresponding yield and helps in betterment of blasting operation thereafter.

(iv) Loading: Following points shall be kept in mind from selection to its use for making efficient loading operation.

- (a) A judicious choice for selecting loading machine shall be made depending on capital available and size of operation as a variety of loading machines and size ranges are available in the market which includes front end loaders, back-hoe shovels etc.
- (b) Back-hoe shovels are suitable when loading material shall be filled to dumpers from below level & it can dig soft ground also.

- (c) Front end loaders are suitable when loading material shall be filled to dumpers at or above level where machine stands & it can do light dozing work as well.
- (d) If space available at loading spot, dumpers shall be placed on either side of loading machine to reduce its idle time for proper positioning of next dumper.
- (e) Number of transport vehicles is determined for each loading machine on the basis of its cycle time.

Alternate to Drilling, Blasting and Loading operations:

- (a) In small Surface mines, when rock is amenable for ripping, Ripper-Dozer combination shall be used and loading machine shall be Wheel mounted front end loader (as it can be used for light dozing work also). The operating cost of this loading machine is lowest per tonne or per cubic meter of material handled.
- (b) In large Surface mines, when rock is soft like lignite, Continuous miner in conjunction with Belt conveyor shall be economical.
- (c) Drag-lines can be used in place of loading machines and transport vehicles within its boom reach.

(v) Transport:

- (a) Generally, heavy duty dumpers with carrying capacity ranging from 15 to 120 tonnes are used. For efficient transportation, roads where the dumpers have to ply should not yield under load and free from undulation. Road of permanent nature can be built with cement as it increases the life of tyres of dumpers. Motor Grader may be deployed for road maintenance.
- (b) Within mine boundary, belt conveyors shall be used for transportation as it is cheaper than transportation by dumpers.

General points:

- (a) Operation and maintenance manual of different machineries are followed firmly to reduce breakdown maintenance.
- (b) Tyres of different machineries shall be timely retreaded and shall be fitted in hind wheels as accidental failure of retreaded front tyred vehicle may go out of control and may cause accident. Retreaded tyres increases profitability.
- (c) Human factor is most important to attain productivity. High morale and motivated miners (work force) can create wonders.

Conclusion:

It is being hoped that above points are beneficial for all miners working in Surface mines. It is helpful for them to handle their planning and operations in more planned and economic way to increase productivity of Surface mines.

Reference:

- 1.D.N.Bhargava (2016). Tips on Achieving Efficiency and Economy in Opencast Mining Operation. Mining Engineers Journal. ISSN: 0975 – 3001, Volume-18, Issue-1, August,2016.
- 2.Das Samir Kumar (2008). A Handbook on Surface Mining Technology. Sagardeep Prakashan, Kharagpur, West Bengal.
- 3.Deshmukh D.J. (1999). Elements of Mining Technology, Volume-I. Central Techno Publication, Nagpur.
- 4.Raja V. Ramani (2012). Surface Mining Technology: Progress and Prospects, Procedia Engineering, Volume-46, 2012.

Trend analysis of Consumer Price Index in India

Shilpa G. Hadiya, vyakhyata sahayak R.R.Lalan College-Bhuj.

➤ What is Consumer Price Index (CPI)

A consumer price index refers to the index of the average retail price of the goods and services contained in the consumption basket of the relevant group of consumers. It thus, excludes the price of service as well as imported goods. The consumption basket depends on the level of income and wealth, rural- urban living, types of work and profession, customs etc. thus, it varies practically from household to household.

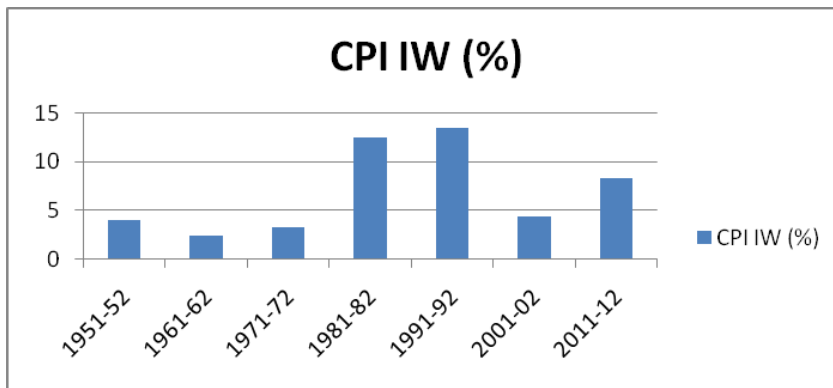
In India there are three types of consumer price indices are available:

1. CPI-IW (consumer price index for industrial workers)
2. CPI-UNME (consumer price index for Urban Non-Manual Employees)
3. CPI-AL (consumer price Index for Agriculture Labor)

The labor Bureau, Ministry of labor publish data on CPI-IW and CPI-AL, While that on CPI-UNME is carried out by central Statistical Organization (CSO) Unlike the WPI, Which is prepared only at the all India level, CPI-AL is first prepared at the state level, CPI-IW and CPI-UNME at the selected center's levels, and then they are arranged to all India levels. The aggregation is carried out as the weighted arithmetic average of the respective indices; with weight taken as proportionate to aggregate estimated expenditure of the state as well as center in the all India figure. The Laspeyre's formula is used for computation. For deciding the weight for individual good and services, surveys of relevant families are carried out in various centers spread out all over the country.

➤ Trend Analysis of CPI IW in the last Six Decade:-

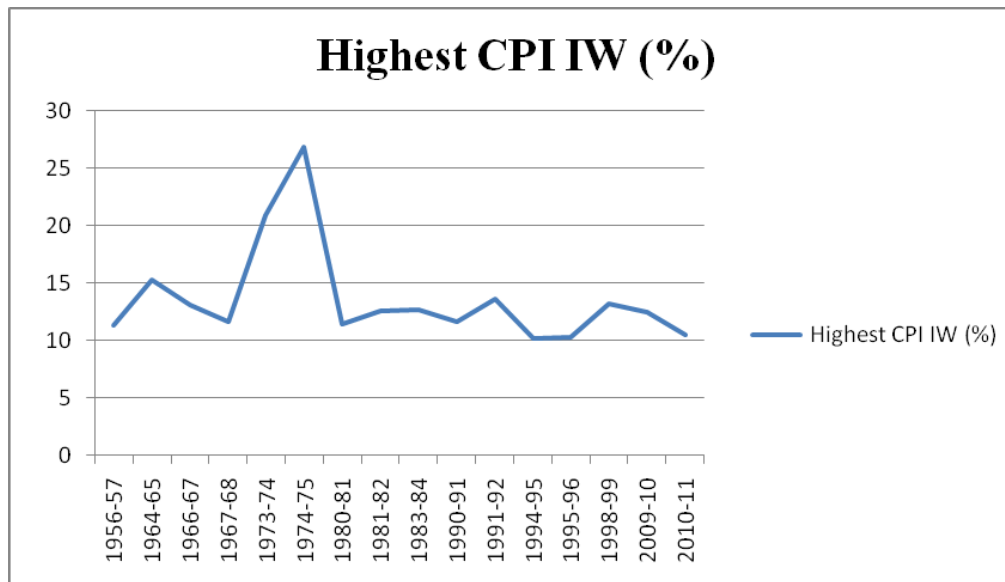
Year	CPI IW (%)
1951-52	4
1961-62	2.4
1971-72	3.2
1981-82	12.5
1991-92	13.5
2001-02	4.3
2011-12	8.33

The above graph indicates the trend of CPI IW in the last six decade. Initially in the first decade 1951-52 the rate of CPI IW was at 4%. There was a decrease in the rate of CPI IW in the second decade 1961-62 which was 2.4%. In the third decade 1971-72 the rate of CPI IW was at 3.2%. Here we see the upward trend of CPI IW which starts from the decade 1971-72. In the forth decade 1981-82 the rate of WPI is at 12.5%, which is double digit inflation. This upward trend is continued in the next decade in 1991-92 where CPI IW was at highest level at 13.5% during the six decade. In the decade 2001-02 the rate of CPI IW is 4.3% which is sharp decrease in the rate of CPI IW. In the year 2011-12 the rate of CPI IW raised at the level of 8.33%.

➤ **Trend Analysis of Highest CPI IW among 60 years:-**

Year	Highest CPI IW (%)
1956-57	11.3
1964-65	15.2
1966-67	13
1967-68	11.6
1973-74	20.8
1974-75	26.8
1980-81	11.4
1981-82	12.5
1983-84	12.6
1990-91	11.6
1991-92	13.5
1994-95	10.1
1995-96	10.2
1998-99	13.1
2009-10	12.41
2010-11	10.42

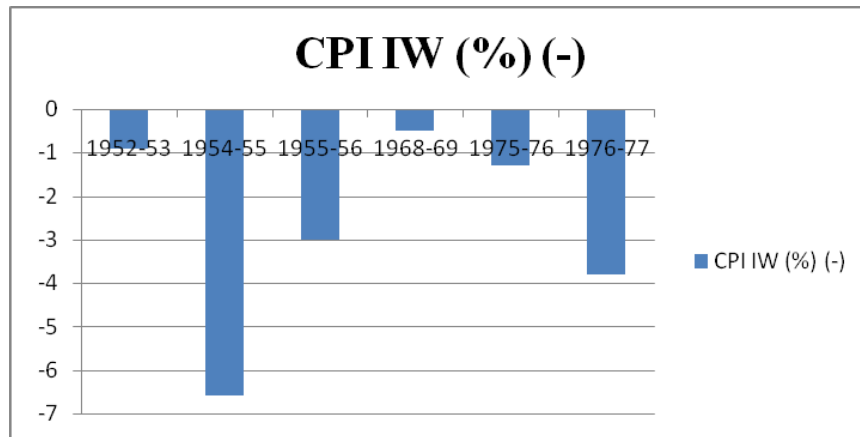

The above graph represents the highest, double digits, CPI IW amongst 60 years. We saw first double digit CPI IW in the year 1956-57 which was 11.3%. After the gap of eight years we again saw the CPI IW in double digit in the year of 1964-65 which was 15.2% and after the duration of two year we saw the CPI IW again in double digit in the year 1966-67 which was 13%. Next year in 1967-68 the CPI IW decreased to 11.6% but remained in double digit. After the gap of six years again we saw the highest CPI IW in the year 1973-74 which was 20.8%. Next year in 1974-75 the CPI IW increased to highest level at 26.8%. Again after the gap of six years we saw highest CPI IW in the year 1980-81 which was 11.4%. Next year in 1981-82 the CPI IW increased to 12.5% which was in double digit. Again in 1983-84, after the gap of two years, we saw the CPI IW at 12.6%. Once again in the year of 1990-91, after the gap of seven years, we saw the highest CPI IW in double digit which was 11.6% and in the year 1991-92 it increased to 13.5%. Again after the gap of three years we saw the highest CPI IW in the year 1994-95 which was 10.1% and in the year of 1995-96 it reached to 10.2%. Again after the duration of three years the CPI IW was highest on the level of 13.1%. Then after the long period of eleven years we saw, the double digit, highest CPI IW in the year 2009-10 which was 12.41% and the next year in 2010-11 it decreased to 10.42% but remained in double digit.

➤ **Trend Analysis of Negative CPI IW among 60 years:-**

Year	CPI IW (%) (-)
1952-53	-0.9
1954-55	-6.6
1955-56	-3

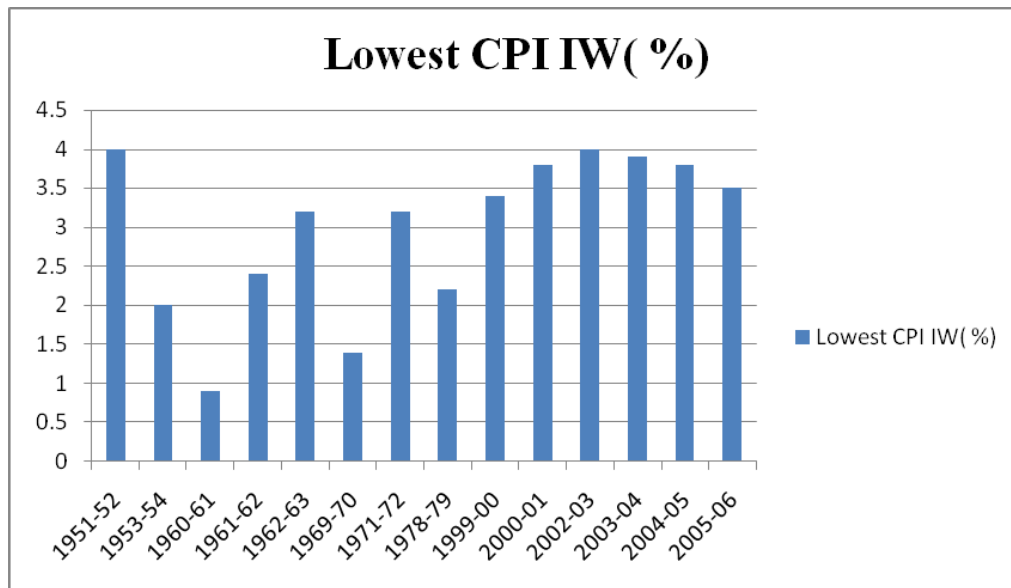
1968-69	-0.5
1975-76	-1.3
1976-77	-3.8

We can observe the Negative CPI IW amongst 60 years, from the above graph. For the first time we saw Negative CPI IW in the year 1952-53 which was -0.9%. After the gap of one year again we saw the Negatives CPI IW at the level of -6.6% in the year 1954-55 which was lowest, Negative CPI IW, amongst 60 years and the next year in 1955-56 it reached to -3% which continues Negative CPI IW. After the long gap of 12 years again we saw the Negative CPI IW in the year of 1968-69 which was -0.5% and once again after the gap of six years we could see Negative CPI IW at -1.3% in the year 1975-76 and the next year in 1976-77 it reached to -3.8% which was also a Negative CPI IW.

➤ **Trend Analysis of Lowest CPI IW among 60 years:-**

Year	Lowest CPI IW (%)
1951-52	4
1953-54	2
1960-61	0.9
1961-62	2.4
1962-63	3.2
1969-70	1.4
1971-72	3.2
1978-79	2.2
1999-00	3.4
2000-01	3.8
2002-03	4
2003-04	3.9
2004-05	3.8
2005-06	3.5

The above graph represents 4% or less than 4% CPI IW amongst 60 years. For the first time we saw the CPI IW at the level of 4% in the year 1951-52. After the gap of one year in 1953-54 again we saw the CPI IW lower than 4% which was 2%. After the gap of six years, in 1960-61, again the CPI IW showed the level of 2.4% which was lower than 4%. The upcoming years in 1960-61, 1961-62 and 1962-63 the CPI IW were, consecutively, 0.9%, 2.4%, and 3.2% but remained lower than 4% during these years. After the gap of six years in 1969-70 again we saw the CPI IW lower than 4% which was 1.4%. Once again after the gap of one year we saw the CPI IW lower than 4% in the year 1971-72 which was 3.2%. Then after six years again we saw the CPI IW at 2.2% in the year 1978-79 which was lower than 4%. Then after the long gap of two decades in the year 1999-00 we saw the CPI IW lower than 4% which was 3.4% and in the year of 2000-01 it increased to 3.8% but remained lower than 4%. After the gap of one year the CPI IW was 4% in the year 2002-03. Then persistently in the years of 2003-04, 2004-05 and 2005-06 the CPI IW remained lower than 4% which were consecutively 3.9%, 3.8% and 3.5%.

Data Source: 1) Vakil, C.N. (1978) War against the Inflation The Story of the Falling Rupee 1947-77, The McMillanCo. of India Ltd. Pp 4-5 (2) Handbook of Statistics on Indian Economy, RBI.www.rbi.org.in (3) Office of the Economic Adviser, Ministry of Commerce & Industry (4) Mithani. D.M (1993) Dynamics of Monetary & Fiscal Policy: An Indian Perspective, Himalaya Publishing house, Bombay, p.90 (5) Labour Bureau, Govt. of India.

शास्त्रसंरक्षणम् एवं संस्कृतभाषाविकासः- चिन्तनं सम्भावना च ।**Bhatt Harishchandra Kiritkumar**

शास्त्रसंरक्षणं सर्वप्रथममस्माभिः विचारणीयं यत् शास्त्रं नाम किम् ? शास्त्रं इत्युक्ते किम् ? भगवता श्रीकृष्णेन गीतायां उक्तम् -

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ।

तस्मात् शास्त्रप्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥

अर्थात् शास्त्रेण यत् उक्तं तत् प्रमाणभूतं मन्यते । व्यवस्थिततया अर्थात् किं कर्तव्यं किं न कर्तव्यम् इति तस्य दिक् सूचनं स्पष्टीकृतं भवति ।

शास्त्रशब्दस्य व्युत्पत्तिः शास् धातोः भवति अर्थात् शासनं क्रियते । अनुशास्यते अधिकारीछात्राय शिष्यते वा अनेन इति शास्त्रं, अर्थात् कस्याः अपि विद्यायाः प्रप्त्यै अधिकारी शिष्यद्वारा नियमानुसारं वा यस्य अध्ययनं भवति तत् शास्त्रम् । तथा तदनुगुणं जीवनं अर्थात् शास्त्रानुसूचितमार्गोपरि चलनम् । अनुशासनं प्रत्येकस्य व्यक्तेः कृते अतीवावश्यकम् ।

यथा षटविहिनानौका समुद्रे वायोः वेगेन इतस्ततः गमनागमनं करोति तथैव शिस्तविहिनः छात्रः अपि । शिस्तविहिनस्य छात्रस्य अस्मिन् घोरे संसारे नौकावद् एव जीवनं भवति । यथा 'आचारः प्रभवो धर्मः' इति शास्त्रे उक्तं तथैव पालनमपि भवेत् चेत् व्यक्तिः कदापि विवेकभ्रष्टः न भवति । द्वितीयं शास्त्रमस्मभ्यं न्यायः, सत्यं, दया, पवित्रता इत्यादीनाम् उपदेशं ददाति । येन जीवने सदाचारः नैतिकतादिनि मूल्यानि समागच्छन्ति । यस्य किमपि मूल्यं नास्ति तस्य समाजे कापि उपयोगिता न भवति ।

यथा सुवर्णस्य मूल्यम् अधिकमस्ति कारणं तस्य अग्निपरिक्षा भवति तदा तत् सुवर्णं शुद्धतां प्रदर्शयति । तदर्थं सुवर्णाभूषणानां मूल्यं भवति । तथैव अनेकानाम् ऋषिमहर्षिणां बहुवर्षाणाम् अभ्यासेन संशोधनेन परीक्षणेन च शास्त्राणां रचनाः अभवत् । एतानि शास्त्राणि अधुनापि तथैव उपयोगाय भवन्ति । एतदर्थं शास्त्राणां संरक्षणं नैतिकं कार्यं वर्तते ।

शास्त्राणां चर्चायाः अन्ते अस्माकं शास्त्राणि अपि विश्वस्य सर्वासु संस्कृतिषु प्राचिनतमानि सन्ति । सहस्रवर्षेभ्यः प्राक् अस्माकं वैदिकसंस्कृतिः उद्भूता । एषा संस्कृतिः पुरातना सन्नपि सर्वप्रथमं स्थानं भजते । अस्माकं वेदाः, ब्राह्मणग्रन्थाः आरण्यकग्रन्थाः, उपनिषदः च अवगन्तुं ज्ञातुं संस्कृतभाषाज्ञानम् अतीवावश्यकम् ।

संस्कृतशब्दस्य व्युत्पत्तिः सम्यक्तया अलङ्कियते इति संस्कृतम् । अर्थात् सुवर्णस्य खण्डं तु सुवर्णः एव । किन्तु तस्यपरिस्करणेन आभूषणेन च तस्य मूल्यं तथा शोभां च वर्धयति ।

संस्कृतभाषायां या वैज्ञानिका पारदर्शिता परिचयात्मकता च आलेखिता वर्तते सा जगत्प्रसिद्धा नास्ति कस्यामपि भाषायाम् । अत एव संस्कृतभाषा सर्वाषां भाषाणां जननी वर्तते । विश्वे यथा प्रथमं मातुः स्थानम् तथैव भाषासु संस्कृतभाषा । अनेकाः भाषाः उद्भूताः, विकसिताः कालक्रमेण लुप्ताः जाताः । तथैव एतस्याः संस्कृतभाषायाः उपरि अपि बहुनि आक्रमणानि अभवन् तथापि न नष्टा न च मृता । अतः इयं भाषा अमृतभाषा वयचामृतस्य पुत्राः ।

भाषायाः विकासार्थं सर्वप्रथमं एषा भाषा व्यवहारिका भाषा भवेत् तदर्थं पुरुषार्थस्य सहयोगस्य आवश्यकता वर्तते । भाषैषा प्रत्येकजनस्य हृत्सु येन-केन स्वरूपेण संगृहीतास्ति । किन्तु आवश्यकता वर्तते तस्याः बहिरागमनम् ।

यथा अर्धज्वलितस्य अङ्गारकस्योपरि भस्मः प्रसारितः भवति अर्थात् अन्तस्थितोऽग्निः दृश्यमानं न भवति किन्तु अग्निः तु वर्तते एव । अतः भस्मनिःसारणं कर्तव्यम् । तथैव संस्कृतभाषायाः कृते अस्माकं हृत्सु संस्कृतस्वरूपाग्निः तु वर्तते एव किन्तु तस्योपरि भस्माच्छादनं संजातं तं निष्कासयितव्यम् ।

भाषायाः संरक्षणार्थं सर्वप्रथमं सोपानम् अधिकाधिकाः जनाः एतां भाषां वदेयुः । गृहस्थः शिशुः किमपि अपठित्वा एव पिता, माता , गौ , भ्रातादयः शब्दानाम् उच्चारणं करोति तस्य कारणं गृहे यत् शृणोति तद् सः वदति । अर्थात् भाषायाः विकासार्थं प्रथमं सततं तस्याः भाषायाः श्रवणमेव । पश्चात् तस्यां भाषायां व्यवहारः शिशुः वाक्यं शब्दं वा किमपि उच्चारयति तदा वयं हर्षमनुभवामः । तथैव समाजस्य कोऽपि जनः संस्कृतम् वक्तुं प्रयत्नम् करोति ईच्छां वा प्रकटयति तदा संस्कृतैः तस्मै सहकारः प्रदातव्यः प्रेरणा दातव्या ।

सहस्राधिकाः संस्कृतविद्यालयाः एकादशविश्वविद्यालयाः भारते विद्यमानाः सन्ति । तेषु कार्यरताः छात्राः अध्यापकाः च सर्वे यदि सरलतया संस्कृत माध्यमेन व्यवहारं कुर्युः चेत् अवश्यं संस्कृतभाषायाः विकासः भविष्यति । तथा वयं सफलाः भूत्वा अग्रे गमिष्यामः ।

ई.स.२००० तमे वर्षे देहल्यां जाते *अखिलभारतीयसंस्कृतशिक्षकाधिवेशने* उक्तं तदनुसारं भारते केवलं १% (प्रतिशत) जनाः आङ्ग्लभाषां जानन्ति तथा ते एव समग्रदेशस्य सञ्चालनं कुर्वन्ति। ३% (प्रतिशत) जनाः संस्कृतज्ञाः किन्तु तथापि संस्कृताय न्यायं न ददति ।

भाषाविकासार्थं प्रथमं श्रवणं द्वितीयं भाषणम् अन्ते तृतीयं भाषासिंहत्यपठनम् अवगन्तव्यम् , अध्यापनं कर्तव्यम् । एतस्याः भाषायाः विशेषता अस्ति लाघवत्वम् । अर्थात् अर्थः विशालः वाक्यं लघुः यथा-

मातृदेवो भव ,
पितृदेवो भव ,
आचार्यदेवो भव ,
सत्यं वद ,
धर्मं चर ,

स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां मा प्रमदितव्यम्।

एताषां सूक्तिनां स्वरूपं लघुः , अर्थभावना च विशाला वर्तते ।

संस्कृतभाषा अस्मिन् युगे अर्थकरी वर्तते । अस्याः पठनेन योग क्षेत्रस्य प्रशोऽपि निवार्यते । अनेन मार्गेण भाषाविकासः भविष्यति । कस्याः अपि भाषायाः विकासार्थं भाषायै राज्याश्रयः प्राप्तिः आवश्यकी । पूर्वकाले राजाभोजस्य समये संस्कृतभाषायाः विकासः अभवत् । कालिदासादयः कवयः, पण्डिताः साहित्यसर्जनेन अमरत्वं प्राप्ताः । कारणं तदा ते राज्येण पुरस्कृताः । तथैव आधुनिके समयेऽपि संस्कृतभाषायै राज्याश्रयः प्राप्तिः स्यात् । तदा नूतनस्य साहित्यस्य सर्जनं भवेत् । अस्मिन् २१तमे शतके संस्कृताय राज्याश्रयं न भवेत् चेत् संस्कृतस्य विकासस्य संभावनाः क्षीणाः भविष्यन्ति । भाषायाः विकासार्थं समग्रे देशे चिन्तनं भवेत् तथा तत् सामुहिकम् चिन्तनं प्रजाभिमुखं भवेत् येन प्रजाः जागृताः स्युः संस्कृतं पठेयुः जानीयुः इति अस्माकं भावना । भाषाविकासाय माध्यमम् अत्यावश्यकं , संस्कृताध्ययनं संस्कृतेनैव । अर्थात् संस्कृतभाषया एव संस्कृतस्य पाठनम् भवेत् ।

अस्माकं दुर्भाग्यं वर्तते यत् अद्यापि वयं मैक्समुलर , गेटे इत्यादिभिः विदेशीयविद्वद्भिः रचितानि पुस्तकानि पठामः । वयं पण्डिताः च भवामः अनया एव अनुवादात्मकपद्धत्या ।

स्मृत्यानुसारं शास्त्रम् :-

शास्त्रं नाम भगवदाज्ञा । बाधुलस्मृतौ उक्तं श्रुति-स्मृतिमैवाग्रे अर्थात् श्रुति नाम वेदः ममैव आज्ञा । आज्ञा शब्दस्य पर्यायवचकः शब्दः शास्त्रम् , शास्त्रशब्दस्य परिभाषा :-

‘निर्देशग्रन्थयोः शास्त्रं निदेशः आज्ञा ।’

अमरकोशः ३-३-१७

उक्तवचनैः स्पष्टं भवति यत् स्मृतयः भगवतः आज्ञाऽस्ति । तथा तदैव शास्त्रं कथ्यते ।
महर्षिपराशरस्य मतानुसारं भगवता प्रदत्ताज्ञा केवलं अस्माकमेव न अपितु संपूर्णस्य विश्वस्य कल्याणार्थम् अस्ति ।
'शासनाच्छासनाच्छास्त्रम्' इति । लघूत्तरं बृहत्तरं ग्रामं राष्ट्रं वा भवेत् किन्तु तस्य सुचारुव्यवस्थार्थं नियमादिनामावश्यकता
भवति एव । तर्हि विश्वस्य सञ्चालनार्थं भगवता निर्मितं विधानमेव शास्त्रम् ।

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च पुंसां येनोपदिश्यते ।

तद्धर्माश्चोपदिश्यन्ते शास्त्रं शास्त्रविदो विदुः ॥

अर्थात् यस्मिन् प्रवृत्तिः निवृत्तिः धर्मोपदेशम् उपदिश्यते तत् शास्त्रमुच्यते ।

पूर्वोक्तानुसारं शास्त्रण्यस्माकं कृते उत्तमं जीवनं कया रीत्या जीवेम इत्यस्य पथप्रदर्शकानि सन्ति । तादृशानां शास्त्राणां
संरक्षणं भवेत् । संरक्षणार्थं आधुनिकोपाये प्राचीनग्रन्थानां लेमीनेशनम्, द्वितीयावृत्तिः, पुनः प्रकाशनम् करणीयम् । एतेषां
ग्रन्थानामध्ययनार्थं छात्रेभ्यः प्रोत्साहनं दातव्यम् ।

अस्मिन् वैज्ञानिके युगे आधुनिकोपायैः ग्रन्थानां विडीयोग्राफी, सिडी, डिविडी आदिभिः माध्यमैः संरक्षितुं शक्यते ।

शास्त्ररक्षणद्वारेण संस्कृत भाषा रक्षितव्या कारणं माहाभरतानुसारं —

'यदिहास्ति तद् अन्यत्र यत्रेहास्ति न तत् क्वचित् ।'

अर्थात् अस्माकं शास्त्रेषु यत् दर्शितं तदैव समग्रे विश्वे वर्तते । यत् भारतीयशास्त्रेषु न वर्तते तद् कुत्रापि भवितुं न
शक्नोति । इत्युक्ते अस्माकं शास्त्रे जीवनपद्धतिः, मानवमुल्यानि, शिक्षण पद्धतिः, पञ्चतत्त्वानि, वृक्षायुर्वेदः, खगोलं,
भुगोलं, वैदिकं च निहितम् ।

साम्प्रते विश्वे यदा भूकम्पस्य, झंझावातस्य, जलस्य, वातावरणस्य समस्याः सन्ति । याभिः समस्याभिः विश्वस्य
पर्यावरणम् असंतुलितं भवति । एताषां समस्यानां निवारणं अस्माकं प्राचीनऋषिमुनिभिः रचितेषु ग्रन्थेषु उद्घुष्टमस्ति ।

अतैव शास्त्राणां संरक्षणं संस्कृतभाषायाः संरक्षणम् अतीवाश्यकम् ।

संघर्ष और अकेलेपन का सुनहरा रूपहला रंग

17

(पोपटी हीरानंदाणी की आत्मकथा 'मेरे जीवन के सुनहले रूपहले पन्ने')

डॉ. विन्मी सदारंगाणी

अध्यक्ष, सिन्धी विभाग

तोलाणी आर्ट्स व साइंस कॉलेज, आदिपुर (कच्छ) गुजरात

प्रतिष्ठित लेखिका स्वर्गीय पोपटी हीरानंदाणी की सिन्धी आत्मकथा 'मेरे जीवन के सुनहले रूपहले पन्ने',¹ पोपटी की जिंदगी के साथ, सिन्धी समाज, भारत-विभाजन के बाद उसकी सामाजिक, आर्थिक और राजनैतिक उथलपुथल में झांकने का मौका देती है; पर इस आत्मकथा में झांकने से पूर्व सिन्धी साहित्य में महिला लेखन और आत्मकथा लेखन पर संक्षिप्त नज़र डालना आवश्यक है।

सिन्धी साहित्य में महिला लेखन

सिन्धी साहित्य में महिला लेखन का आरंभ सूमरा दौर की मिर्खा शेखन (बारहवीं सदी) से माना जा सकता है। मिर्खा शेखन सिन्धी की सर्वप्रथम कवियत्री हैं। उन्होंने अपने आराध्य संत खीरल पीर की प्रणसा में काव्य रचना की। अरगून-काल (पंद्रहवीं-सोलहवीं सदी) में जदल जतनी और शाह शुजाह का उल्लेख भी है। माई नियामत का योगदान भी अति महत्वपूर्ण है, वे स्वयं कविता नहीं करती थीं, परंतु उन्हें अपने मुर्षिद सूफी कवि शाह अब्दुल लतीफ (1689-1752) का सारा काव्य लगभग ज़बानी याद था और उनकी वजह से ही भिटाई का काव्य लिखित स्वरूप पा सका। माई गुलाम फातिमा, छोटी उम्र में ही विधवा हो गई थीं, उनके काव्य में प्रेम और वैधव्य का स्वर है। सचल सरमस्त की भक्त, हसू बाई, निमाणो फ़कीर के पुरुष उपनाम से काव्य रचती थीं। रोषन मुग़ल की कविता में प्यार और प्रकृति के रंग हैं। भगवान दासी की कविता में अपने पति के लिए प्यार है। उसके बाद के दौर में कमला केसवानी, गोपी हिंगोराणी के साथ सुंदरी परचाणी का नाम प्रमुख है।

कथा साहित्य के क्षेत्र में लेखिकाओं का पर्दापण काफी देर से 1941 में, गुली सदारंगाणी (1906-1994) के उपन्यास 'इतिहाद' (एकता) से माना जाता है जिसमें उन्होंने पहली बार किसी हिन्दू लड़के और मुस्लिम लड़की का प्रेमविवाह दिखाया था जिसने उस वक्त कराची में तूफ़ान ला दिया था।

भारत की स्वतंत्रता पश्चात् ईश्वरी जोतवाणी के उपन्यास 'मुहबत जो त्यागु' (1951) और 'उल्फ़त जी आग' (1953) प्रकाशित हुए। सुंदरी उत्तमचंदाणी (1924-2013), पोपटी हीरानंदाणी (1930-2005), कला प्रकाष (जन्म 1934), तारा मीरचंदाणी (जन्म 1930), रीटा शहाणी (1934-2013), इंद्रा वासवाणी, माया राही, वीना श्रंगी, कमला गोकलाणी, इंद्रा शबनम आदि प्रमुख लेखिकाएं हैं जिनमें से सुंदरी उत्तमचंदाणी, पोपटी हीरानंदाणी, कला प्रकाष, तारा मीरचंदाणी, इंद्रा वासवाणी और माया राही को साहित्य अकादमी ईनाम भी प्राप्त हुआ है। नई पीढ़ी की लेखिकाओं में रब्मि रमाणी और विन्मी सदारंगाणी के नाम विशेष उल्लेखनीय हैं। सिन्ध में माहताब महबूब, फ़हमीदा हुसैन, फ़हमीदा रियाज़, सहर इमदाद, खैर उल निसा जाफ़री, नूर उल हुदा शाह, इरम महबूब, पुष्पा वल्लभ, अतिया दाऊद और रूबीना अबडो आदि प्रमुख लेखिकाओं में से हैं।

सिन्धी साहित्य में आत्मकथा

सिन्धी में सर्वप्रथम प्रकाशित आत्मकथा मिर्जा कलीच बेग की 'साओ पनु, कारो पनो' - 'हरा पत्ता, काला कागज़' (1923) है जिसमें उनके जीवन और घटनाओं का लेखाजोखा है। उसके बाद दूसरी आत्मकथा चेतन माड़ीवाला की 'सांभर जी दर्सनीअ तां' - 'यादों के आईने से' 1960 में प्रकाशित हुई जो अपने सहपाठियों और गुरुओं के संस्मरण हैं। नारायण रतनदास मलकाणी की 'निराली जिंदगी' (1973) में उनकी निजी और सामाजिक जिंदगी के साथ मुख्य नेताओं महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू और आचार्य कृपलाणी से जुड़ी बातें भी हैं। मोहन

कल्पना की आत्मकथा 'बुख, इष्क ऐं अदबु' – 'भूख, इष्क और साहित्य' 1984 में प्रकाशित हुई जिसमें लेखक ने अपनी निजी जिंदगी, प्यार आदि का बयान किया है। इसके अलावा हरि दिलगीर की 'चोलो मुहिंजो चिक में' (1987), कीरत बाबाणी की आत्मकथा पांच खंडों में 'कुझु बुधायुमि, कुझु लिकायुमि' (1993), मोतीलाल जोतवाणी की आत्मकथा 'आत्मकथा जे नाले में' – 'आत्मकथा के नाम पर' (1994), हरि मोटवाणी की 'आखिरी पन्ना' (1997), लक्ष्मण भाटिया कोमल की 'वहीखाते जा पन्ना' – 'बहीखाते के पन्ने' आदि उल्लेखनीय हैं।

लेखिकाओं की आत्मकथाओं में पोपटी हीरानंदाणी की आत्मकथा 'झूलेलाल' पत्रिका (1978–79) में बारह किस्तों में छपी थी, जो फिर 1980 में 'मुहिंजी जिंदगीअ जा सोना रोपा वर्क' के नाम से पुस्तक स्वरूप में छपी और 1982 में इस पर उन्हें साहित्य अकादमी इनाम भी प्राप्त हुआ। रीटा शहाणी की आत्मकथा 'घिंडु जाणु वगो' और 'बिपहरीअ जा ब पल' – 'दोपहर के दो पल' (1995) में प्रकाशित हुई। इसके अलावा विनीता नागपाल की आत्मकथा 'मांदी थी न मारुई' – 'उदास न हो मारुई' हाल ही में प्रकाशित हुई है। सिन्धी की सिन्धी लेखिका अतिया दाऊद की आत्मकथा 'आईने के सामने' (2004) भारत में राजकमल प्रकाशन द्वारा प्रकाशित की गई है। ज़ाहिर है कि सिन्धी लेखिकाओं की आधा दर्जन आत्मकथाएं भी प्रकाशित नहीं हैं। क्यों प्रकाशित नहीं है या यों कहें कि क्यों लिखी नहीं गई हैं, इसका जवाब लगभग वही है जो शायद अन्य भारतीय भाषाओं की लेखिकाओं के संदर्भ में होगा।

इन आत्मकथाओं में पोपटी हीरानंदाणी की आत्मकथा सबसे महत्वपूर्ण है क्योंकि उनकी जिंदगी के साथ, यह सिन्धी समाज और सिन्धी समाज में महिलाओं की स्थिति का भी दस्तावेज़ है।

पोपटी के जीवन के सुनहले रूपहले पन्ने

सिन्धी की सशक्त लेखिका पोपटी हीरानंदाणी (1924–2005) का जन्म 17 सितंबर 1924 को कराची सिन्धी में हुआ। वर्ष 2007 में उनका देहांत मुंबई में हुआ। उनकी रचनाओं में शहरी सिन्धी संस्कृति के साथ मध्यमवर्गीय सिन्धी समाज और स्त्री संघर्ष भी दिखाई देता है। वे नारीवादी होने के साथ ही 'सोशल एक्टिविस्ट' भी रहीं। उनकी प्रकाशित कृतियों में मुख्य हैं – काव्य संग्रह 'मां सिन्धियन' (1988), राजनीतिक लेखों का संग्रह 'सचु था मर्द चवनि' (1997), उपन्यास 'सैलाबु जिंदगीअ जो', भाषाविज्ञान पर 'भाषा शास्त्र' (1962), आत्मकथा 'मुहिंजी हयातीअ जा सोना रोपा वर्क' (1981) आदि। पोपटी एकमात्र सिन्धी लेखिका हैं जिनकी रचनाओं को नई दिल्ली में 'लाइब्रेरी ऑफ कांग्रेस' में 'साउथ एशियन लिटररी रिकार्डिंग प्रोजेक्ट' के अंतर्गत रिकार्ड किया गया है। वर्ष 2010 में पोपटी की रचनाएं और उनका अप्रकाशित साक्षात्कार अंतरराष्ट्रीय कविता की वेबसाइट 'पोइट्री इंटरनेशनल वेब' पर भी दिया गया।

'मुहिंजी हयातीअ जा सोना रोपा वर्क' का प्रथम संस्करण 1981 में कूज प्रकाशन, मुंबई से और दूसरा संस्करण लोकसुर प्रकाशन, मुंबई से प्रकाशित हुआ था। उन्हें इसी पुस्तक पर 1982 में साहित्य अकादमी अवार्ड प्राप्त हुआ। जीवतराम सेतपाल द्वारा हिन्दी में अनूदित इस आत्मकथा को साहित्य अकादमी ने 'मेरे जीवन के सुनहले रूपहले पन्ने' शीर्षक से 1992 में प्रकाशित किया। यह आत्मकथा ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस द्वारा अंग्रेजी में 'द पेजिज़ ऑफ़ माय लाइफ़' शीर्षक से जनवरी 2011 में प्रकाशित की गई है, जिसका अनुवाद ज्याति पंजवाणी ने किया है।

आत्मकथा में पोपटी के जीवन के चौदह 14 पन्ने हैं – एक कागज़ और मैं, परिस्थितियों ने ही मुझे सिखाया है, जोगिया रंग का जादू, हम भाई बहन सब सात, सभी हंस सुंदर नहीं होते, मैंने प्यार किया, जब मुझे जीवन-मृत्यु की मिलीजुली अनुभूति हुई, मैं अध्यापिका, जिंदगी एक नाटक, मेरे पैर में शनिष्चर है, मैंने विवाह क्यों नहीं किया, मैं एक औरत, कल की स्मृति-आज का स्वप्न और जिंदगी की शाम। प्रत्येक पन्ने का आरंभ सिन्धी कवियों की उपयुक्त पंक्तियों से किया गया है।

पोपटी ने बेषक अपनी जिंदगी के पन्नों को सुनहला रुपहला बताया है, यह उनकी जीवन के प्रति लगन और हिम्मत का प्रतीक समझ सकते हैं, लेकिन उनकी जिंदगी के पन्नों पर चढ़ा यह मुलम्मा तो उस वक्त ही उतरना शुरू हो गया था जब वे दस-बारह बरस की थीं। मृत्यु शय्या पर लेटे पिता ने बारह साल के धमू के सिर पर हाथ रखकर कहा कि सब भाई बहन तुमसे छोटे हैं, उन्हें ऐसे संभालना जैसे तुम ही इनके पिता हो। उन्होंने दस वर्षीय पोपटी का हाथ पकड़कर कहा, 'धमू अपनी मां पर गया है। उसका मन कोमल और कमजोर है। तुम बहादुर बनना। भाई की हर काम में मदद करना। छोटे भाई-बहनों को पढ़ाने का ज़िम्मा तुम्हारा है। मृत्यु का यह भयावह रूप पोपटी को भीतर से मज़बूत और पारिवारिक ज़िम्मेदारियों से परिचित करवा गया। पोपटी के पिता की मृत्यु के बाद घर में सात व्यक्ति थे जिन्हें जीवन जीना था – पोपटी की मां और उनके सात बच्चे। उस समय उनकी उम्र 32 वर्ष थी। पोपटी के पिता वन विभाग में अफ़सर थे। एक ही अवगुण था उनमें कि वे ब्याज पर रुपये उधार दिया करते थे। उनकी मृत्यु की वजह से वह धन तो डूब गया ही, उनके एक दोस्त ने धोखे से ज़मीन भी बेच दी। पोपटी याद करती है, 'बस एक दिन पूर्व हमारे घर में नौकर और आयाएं थी और दूसरे ही दिन हम आँधे मुंह ज़मीन पर गिर पड़े। घर चलाने के लिए उनकी मां ने आभूषण बेचकर मिले पैसे एक आदमी के पास ब्याज पर रखे, जो कुछ समय में दिवालिया हो गया और इस तरह इस परिवार के ये पैसे भी डूब गए।' यह घटना पोपटी को एक और सबक सिखा गई। वे बताती हैं, 'उस अनुभव के बाद हमारे घर में कोई भी, किसी को उधार नहीं देता। मैं तो प्रत्येक व्यक्ति की शराफ़त और इंसानियत की माप-तौल उसके पैसे के लेन-देन के व्यवहार से ही करती हूँ।'²

हैदराबाद के हीराबाद में पोपटी के घर से सटा घर साधु टी.एल. वासवाणी का था। उनकी मां ने सभी बच्चों के लिए साधु वासवाणी के सत्संग और गुरुद्वारे में जाना रोज़ का नियम बना रखा था। पोपटी को साधु का प्रवचन, उदाहरणों और प्रसंगों के कारण बहुत ही पसंद आता था। वे तुलसी, मीरा, कबीर, सूर, नामदेव, तुकाराम, सधनो कसाई, विवेकानंद आदि के अनुभव भी बताते थे। बाईबिल, गीता, कुरान, बहाई धर्म की बात भी करते थे। साधु वासवाणी की दार्शनिकता ने पोपटी के मन पर गहरा प्रभाव डाला। धर्म और दर्शन का प्रभाव उन पर पड़ा पर अपने बाबा की तरह भजन या नानी और मां की तरह 'सुखमणी' का पाठ पोपटी ने कभी नहीं किया।³

मां से मिला समानता का पाठ और बाहर पाई असमानता

पोपटी की मां अधिक पढ़ीलिखी नहीं थी पर उनके विचार इन्क़लाबी थे। वह लड़को को लड़कियों से अधिक महत्वपूर्ण मानने के लिए तैयार नहीं थी। इसलिए उन्होंने अपने बच्चों को बराबरी से ज़िम्मेदारियां सौंपी। नियम, संयम और सख़्ती से पाला पर व्यक्तित्व का गला नहीं घोंटा। मैं हारमोनियम सीखूं या दिलरुबा बजाऊं, कोई रोकटोक नहीं थी।⁴ मां से मिला हुआ यह समानता का पाठ पोपटी को खूब भाया। यद्यपि लड़की होने की वजह से वे भारत के स्वतंत्रता संग्राम में भाग नहीं ले पाई क्योंकि बड़ी बेटी होने के नाते मिठाई, अचार और मुरब्बा बनाना होता था, सिलाई और कढ़ाई भी सीखनी थी, अध्यापिका होने के नाते सिखाना भी था और विद्यार्थिनी होने के नाते पढ़ना भी था।⁵

पोपटी के विद्यालय में लड़की को शालीनता का पाठ पढ़ाया जाता था। सीढ़ियों से उतरना हो तो पंजों पर चलना चाहिए, हंसना हो तो घोड़ी की भांति हिनहिनाना नहीं चाहिए, अपने से बड़े और पुरुष से 'आप' कहकर बात करनी चाहिए, चलते समय बंदूक-सी तनकर नहीं चलना चाहिए, थोड़ा झुककर चलना चाहिए, आदि इत्यादि। यहीं नहीं, शाम को बगीचे में घूमने जाते थे तो कोई भी महिला हमारी मुक्त हंसी या ठहाकों पर डांट सकती थी।⁶ बड़ी होने पर जब संस्कृत पढ़ी तब उन्हें पता चला कि शास्त्रों में कहीं भी नारी को निम्न कोटि का नहीं बताया गया है।

हैदराबादी अपनी बहन-बेटियों को प्यार की इजाज़त नहीं देते थे। जहां जहां जागीरदारी निज़ाम था, वहां वहां औरतों के घूमने फिरने तो क्या, नज़र पर भी पहरा रहता था। उसे या उसकी नज़रों से हुए घायल को मौत के घाट उतार दिया जाता था। प्रेमियों का बुरा हाल किया जाता था। पोपटी और उसकी बहनों पर और सख्त पहरा था। उनके चाचा को कुछ मुसलमान भगा कर ले गए थे और ज़बरदस्ती मुसलमान बना दिया था। ऐसी घटनाएं सिन्ध में होती थीं। जब ऐसे लड़के वापस हिन्दू होना चाहते तो पंचायत अनुमति नहीं देती थी। ऐसे मुसलमान 'हिन्दू शेख' कहलाते थे और अपनी चचेरी बहनों को भगाकर, उनसे शादी कर लेते थे। इसी डर से पोपटी और उसकी बहनों पर कड़ी नज़र रखी जाती थी।⁷

स्वामिमानी, बेबाक और विद्रोही

पोपटी के स्वामिमान और विद्रोह की पहली झलक तब नज़र आती है जब 14 वर्ष की उम्र में उनके मैट्रिक पास करते ही उनकी मां एक रिश्तेदार के पास ले गई और अध्यापिका की नौकरी दिलाने की प्रार्थना करते हुए हाथ जोड़े। पोपटी को बहुत गुस्सा आया और उन्होंने घर आकर तूफान मचा दिया, 'हाथ जोड़ने से यदि कोई काम मिला तो वह मैं कदापि नहीं करूंगी।' पोपटी ने मधिन पर कपड़े सीने शुरू किये, ट्यूशन भी देने लगी। एक स्कूल से साक्षात्कार के लिए बुलाया गया और कहा गया कि हमारा स्कूल आदर्श का प्रतीक है इसलिए सदैव सफ़ेद और सादी साड़ी पहननी होगी और लंबी बांहों का ब्लाउज़ पहनना होगा। पोपटी ने नौकरी से इन्कार कर दिया। दूसरों के आदेशानुसार कपड़े पहनना उन्हें गवारा नहीं हुआ।⁸

पोपटी को अपने ही स्कूल, कुंदनमल गर्ल्स हाईस्कूल में संगीत शिक्षिका की नौकरी मिल गई। कुछ महीनों बाद स्कूल में सिन्ध के शिक्षामंत्री पीर इलाही बख़्श आने वाले थे। उनसे स्कूल के मैनेजमेंट द्वारा कम वेतन दिए जाने की शिकायत की बात निकली पर मंत्री से यह शिकायत कौन करे। पोपटी ने यह ज़िम्मेदारी खुद पर ली। प्रिन्सीपल को पता चल गया तो उन्होंने पोपटी को दूसरे दिन स्कूल आने से मना किया पर फिर भी पोपटी आई और मंत्री से शिकायत भी की।⁹

आगे चलकर पोपटी के स्वमान के स्वर और मुखर हो उठे। नारी की स्थिति पर वे कहती हैं, 'जब भी नारी ने अत्याचार के विरुद्ध आवाज़ उठाई है, तब पुरुष ने 'मर्यादा, मर्यादा' चिल्लाकर उसका सिर काटने के लिए तलवार उठाई है। विचित्र है, दास आवाज़ उठा सकते हैं, मजदूर और किसान आंदोलन कर सकते हैं पर नारी कैसी भी कठिन परिस्थिति में नहीं चीख सकती ...!' ¹⁰

स्कूल में नौकरी करते थीं, तब एक अध्यापक उन्हें उनके पहले नाम पोपटी से ही पुकारा। दूसरे दिन पोपटी ने भी उसका नाम लेते हुए 'तुम' कहकर पुकारा। वह चौंक गया। पोपटी ने कहा कि जैसा तुम करते हो, वैसा ही मैं भी कर रही हूँ। वह बोला कि स्त्री से तो सदैव 'तुम' कहकर बात की जाती है तो पोपटी उसे डपटकर बोली, 'तो पुरुष कोई स्वर्ग से नहीं उतरा है'।¹¹ अन्य शिक्षिकाएं पोपटी के मुंहफट बातें सुन पूछती थीं — तुम्हें डर नहीं लगता? पोपटी पूछती थी — किससे डरूँ? निडर ठहाके लगाने वाली पोपटी को उनकी सहेलियों ने 'ठहाकों का झरना' नाम दिया और उनके गुलाबी गालों की वजह से पड़ोसियों ने 'पौफटी' (ऊषाकाल) नाम दिया।

मुझे दूल्हा नहीं खरीदना

मैट्रिक पास करके पोपटी ने अध्यापन कार्य प्रारंभ किया, आज़ादी के साथ नए ज़माने की हवा भी चली। कराची के बाद हैदराबाद में भी लड़के-लड़कियां टोली बनाकर शाम को घूमने निकलने लगे पर ऐसी लड़कियों को अच्छी निगाह से नहीं देखा जाता था। पोपटी अपनी साथी अध्यापिकाओं के साथ स्कूल के लिए निकलती थी। रास्ते में एक लंबा, कदावर, खूबसूरत शहजादा, चुपचाप उसका इंतज़ार करता दिखता था। नज़रें मिलती थीं,

मुस्कराहट का आदान प्रदान होता था, बस। पोपटी ने सपने देखना प्रारंभ कर दिया था पर कुछ दिन बाद वह इंजिनियरिंग के लिए कराची चला गया। पोपटी ने इंतज़ार तो किया पर घर में पोपटी के विवाह की बात चलने लगी, भाई बहनों और घर की जवाबदारियां कंधों पर थीं, इसलिए प्यार और विवाह शब्द अपना-अपना अर्थ खो बैठे। भाई ने पढ़ाई आधे में छोड़ नौकरी की और पोपटी से पूछा कि फैसला करो कि तुम्हारी शादी करवाएं या इन सब को पढ़ाएं लिखाएं? पोपटी ने शादी स्थगित करने का फैसला सुनाया जिसपर मां बहुत नाराज़ हुई।¹²

पोपटी ने शादी नहीं की। ऐसा नहीं कि वे शादी नहीं करना चाहती थी। बात यह थी कि वे दूल्हा खरीदना नहीं चाहती थी। हैदराबादी आमिल सिन्धियों में लड़कियों को हर प्रकार से योग्य बनाया जाता है, बौद्धिक विकास का बराबरी का मौका भी दिया जाता है। शादी के बाद पति उसे हेय न समझते हुए, अपने कार्य और कमाई की पूरी जानकारी भी देता है पर विवाह के समय लड़की की बगल में अथवा सिर पर नकद—नारायण की भारी—भरकम थैली रखना अनिवार्य समझा जाता है। मानो वह लड़की नहीं, अरबी घोड़ी हो जिसके सवार के लिए घोड़ी को सोने से सजाना होता है वरना सवार उस घोड़ी को स्वीकार करने में अपना अपमान समझता है।¹³

आमिल समुदाय, सिन्ध में सुषिक्षित वर्ग था और सरकारी नौकरियों में था। अन्य समुदायों की तुलना में सभ्य और आधुनिक भी माना जाता था पर दहेज प्रथा की वजह से इस समुदाय में कई समस्याएं भी थीं। लड़के वाले लेने में अपनी शान समझते थे। पोपटी कहती हैं, 'विचित्र बात यह है कि एक तरफ तो उसे दूल्हे राजा कहकर मान देते हैं और दूसरी ओर उसे इस प्रकार भिखारी समझा जाता है जिसके पास अपना कुछ नहीं है। उस फ़कीर को अपनी शिक्षा और वेतन बताकर, नारा लगाकर अपना मूल्य बताना था कि मेरी डिग्री यह है, और मैं इतने नहीं, इतने हजारों में बिक सकता हूँ।' पोपटी ने मां से कहा, 'मुझे अपने लिए दूल्हा खरीदना नहीं है।' हैदराबाद में तो पोपटी ने ऐसे अवसरों पर मां और भाई को चुप करा दिया पर विभाजन के बाद भारत में रहते हुए दूल्हे की तलाश फिर से शुरू हो गई। तब पोपटी तेईस वर्ष की थी। पोपटी के अनुसार उस समय दहेज न मांगने वाले कुछ लड़के थे, लेकिन उन में से कुछ गंजे, कुछ योंही गांधी टोपी वाले, कुछ नकली आर्यसमाजी भी थे। पोपटी ने समझ लिया था दहेज देने पर मनचाहा पति मिल जाएगा और नहीं देने पर तन चाहने वाला मिलेगा। बात तो वही होगी। वे कहती हैं, 'मुझे न तो मार्केट में बिकने वाला बकरा पसंद था और न ही मंदिर में पला हुआ तोता। मुझे तो एक बब्बर शेर चाहिए था जिसे समाज की उल्टी लकीरों और बिंदुओं की परवाह न हो।' ¹⁴ पर ऐसा कोई बब्बर शेर पोपटी को नहीं मिला। खैर, उनके लिए घरवाले एक इंजीनियर को ढूंढ आए। पंद्रह हजार नकद और उतने के ही गहने—लत्ते पर बात चली। पोपटी की मां ने उसे छोटी बहन के भविष्य का वास्ता दिया। पोपटी चिलचिलाती धूप में उससे मिलने गई और कहा कि मुझे शादी में सौदेबाज़ी पसंद नहीं। मेरे घरवाले तुम्हें क्यों पैसे दें? मैं तुमसे अधिक कमाती हूँ, पढ़ीलिखी भी हूँ तो तुम्हारे मां बाप क्यों न मुझे पैसे दें? अगर ऐसा होता है तो ठीक है, वरना यह शादी नहीं हो सकती।' शाम को लड़के वालों ने मंगनी में दिया गया सूट और घड़ी वापस भेज दी। घर में तूफ़ान मच गया पर पोपटी अपने कानों में अंगुली देकर बाहर निकल आई। (पृष्ठ 90) पोपटी विवाह के बंधन को एक अलौकिक बंधन मानती है और जीवन जीने का एक सहज तरीका भी परंतु इसकी कीमत नारी को ही अदा करनी पड़े, इसे वह नारी जाति का मज़ाक समझती हैं। ऐसी शादी तो तोता—मैना का साथ रहने वाला पिंजरा बन जाती है।¹⁵

यह भी एक विडंबना ही है कि अपने लिए दूल्हे को कीमत न देने वाली पोपटी को अपनी बहन की शादी में तो दहेज देना ही पड़ा। 'उसके ससुराल वालों ने मंगनी पर गिननियां मांगी थीं, गिन गिनकर नोट लिए, खींच खींचकर चीज़े और आभूषण वसूले। अपने आदर्शों पर मैं कुंआरी रह सकती थी पर इसके लिए दूसरे किसी से

कुर्बानी कैसे मांग सकती थी? समाज की जंजीर इस तरह जकड़ी हुई है कि औरत यदि जंजीर की एक कड़ी तोड़े तो दूसरी में जकड़ जाती है।¹⁶

जन्मदिन पर बेघर हुई सिन्धी की यात्रा

भारत विभाजन और अपने देश से बेघर होने का दर्द पोपटी की आत्मकथा के पन्नों पर सुबकता है... "आकाषवाणी पर देश के विभाजन की घोषणा ने सिन्ध में उदासी और भय फैला दिया। भारत से हैदराबाद सिन्ध में आए करीब पांच हजार मुसलमानों को हॉस्टल, सलाहटों के मुहल्ले और मदरसों में ठहराया गया था। हॉस्टल से गुंजे नारे – 'हैदराबाद की हूरें (परियों) हमारे हवाले करो' ने सबके दिलों में दहशत बिठा दी। प्रत्येक घर में लड़कियों को कहा गया कि मुसलमानों के घर में प्रवेश करते ही बिजली के प्लग के छेदों में अंगुलियां फंसाकर, स्विच ऑन कर अपने आप को खत्म कर देना। घरों में नीले थोथे के जहर की छोटी छोटी पुड़ियाएं भी बंटवाई गईं। फसाद के डर से जवान लड़के टोलियां बनाकर घर की रखवाली किया करते थे।¹⁷

पोपटी के परिवार ने फैसला किया कि दो दिन बाद घर की लड़कियों और औरतों को ट्रक से मीरपुर खास और वहां से ट्रेन में जोधपुर भेजा जाएगा, आवश्यक सामान ही साथ में लिया जाएगा। पोपटी का मन तो बादले की अधूरी कढ़ी हुई साड़ी, रेडियो पर डले कोषिए के कवर, दिल के गुबार से भरी नोटबुकों, पुस्तकों, संगमरमर की मेज, झूले, मंदिर में अटका था। क्या ले और क्या छोड़े!¹⁸ हैदराबाद छोड़ने से पहले सभी फोटो निकलवाने गए। बिछड़ने के बाद कौन न जाने कहां पहुंचे, इसलिए सबके पास एकदूसरे के फोटो होने चाहिए थे। हैदराबाद छोड़ने वाली रात न किसी ने कुछ खाया, न पलक झपकाई। वह सत्रह सितंबर का दिन था, पोपटी का जन्मदिन!¹⁹ पोपटी के परिवार के साथ उनकी मौसी का कुनबा भी रवाना हुआ। कुल मिलाकर पचास लोग थे – औरतें और बच्चे। जोधपुर पहुंच एक घर में ठहरे। पड़ोसिन मारवाड़ी औरत ने बच्चों के लिए खाना बना दिया, बड़ों ने व्रत रखा। दूसरे दिन तली हुई मूंग की दाल ही फांकने को मिली। सात दिन बाद पोपटी का मौसरा भाई आया और उसने खबर दी कि कराची में ट्रेन पहुंची है जिसमें से हजारों मुसलमान उतरे हैं, ग्रामीण सिन्धी सिखों को मंदिर में इकट्ठा कर उसमें आग लगा दी गई जिसमें एक सौ आठ सिख जल मरे। हैदराबाद में रात के समय मुसलमान एक एक घर का दरवाजा खटखटाते हैं, जिन घरों पर ताले हैं, उन्हें तोड़कर उन पर कब्जा जमा रहे हैं।²⁰ धीरे-धीरे पुरुष भी आते गए पर सभी हाथ खाली। अब घर में छियासठ सदस्य थे। आधा-आधा कमरा ले हर किसी ने अपनी गृहस्थी जमानी शुरू की। दो महीने इसी इंतजार में बीते कि सुलह का समाचार मिलेगा, पर ऐसा समाचार क्यों आने लगा। अब सब रोज़ीरोटी की तलाश में अलग होने लगे। पोपटी का परिवार बड़ौदा के लिए निकला। पोपटी कहती हैं, 'ट्रेन में चढ़ते समय ऐसा लगा मानो जीतेजी जिंदगी की मौत देखी हो और अब मैं एक अनजान जीवन की पगडंडी पर खड़ी हूँ।'²¹ भारत में रहते सिन्ध की स्मृति ने पोपटी को भी घेरे रखा। सिन्धु नदी, गिदू बंदरगाह, हैदराबाद और हैदराबाद की विक्टोरिया गाड़ी। विक्टोरिया को याद करते पोपटी लिखती हैं, 'लाहौर के तेज तांगों, बनारस के इक्कों, हरिद्वार की साइकिल रिक्शाओं, दिल्ली की ऑटोरिक्शाओं, इंदौर की फूलों से सजी गाड़ियों, मसूरी की ट्रालियों और बंबई की टैक्सियों में घूमी हूँ पर जो आनंद हैदराबाद की विक्टोरिया गाड़ी में घूमने में मिलता था, वह इन सवारियों में खाक मिलता है!'²²

बंटवारे के बाद पोपटी का एक भाई दिल्ली चला गया और एक सिन्ध में ही रहा। फिर एक भाई लंदन में तो दूसरा सिंगापुर में और तीसरा कोरिया में। पूरा परिवार भटक गया। बीस-तीस साल बाद सभी सुखी और संपन्न हुए पर मन में बेचैनी रही। अन्य सिन्धियों की तरह पोपटी भी कहती हैं, 'हिन्द में आकर हम सिन्धी राजनीति दृष्टि से अनाथ और सांस्कृतिक दृष्टि से भिखारी हो गए। सिन्धी कवि अपनी आवाज़ खोता जा रहा है, सिन्धी लेखक भविष्य में अंधकार देख रहा है। आजकल सिन्धी अपनी संतान को भाषा, साहित्य और संस्कृति की वसीयत

देने के बजाय मकान और पैसा जोड़कर देने की सोच रहे हैं। ऐसी स्थिति में, कल की स्मृति ताज़ा है, पर आनेवाले कल के लिए कोई सपना मेरे पास नहीं है।²³ पोपटी के कविता संग्रह 'मां सिन्धिन' से यह एक छोटी-सी कविता, जो भारत की कई भाषाओं में अनूदित हुई है, यहां टांकना चाहूंगी :

अकबर-ए-आज़म की दरबार
और हुस्न की सरकार,
फिर भी अनारकली को दीवार में ज़िंदा दफ़न होना पड़ा।
भारत की दुल्हन दिल्ली
और मेरा घर जोड़ने वाली मोहेंजोदड़ो की सभ्यता,
फिर भी मैं बेघर सिन्धिन, दरदर की ठोकर खा रही हूँ
और कोई भी राज्य मुझे पसंद नहीं करता। ('मैं बेघर सिन्धिन')

1948 से ही पोपटी के लेख साप्ताहिक 'हिन्दवासी' में प्रकाशित होते थे। 1960 में उन्हीं की ओर से पोपटी ने भागवत का अनुवाद किया। इसी वर्ष पोपटी की नियुक्ति बांद्रा के नेशनल कॉलेज में व्याख्याता के पद पर हुई। नेशनल कॉलेज प्रोफ़ेसर खुशीराम कुंदनाणी की जी-तोड़ मेहनत से खुला था। पोपटी ने उस समय के सिन्धी युवाओं के संघर्ष को भी आत्म कथा में दर्ज किया है – 'उस समय के सिन्धी छात्रों का जीवन अजीब ढंग से बीतता था। मैंने कुछ छात्रों को, पैरों में नाड़े से बंधी टूटी चप्पल पहने, एक हाथ में दोपहर का खाना और दूसरे हाथ में बेचने के लिए चीज़ों का थैला लिए हुए देखा। कोई सुबह दूध की बोतलें पहुंचाकर, खाली बोतलों से भरी थैली ले आता था तो कोई थैले में कप-प्लेटें डालकर आता था ताकि कॉलेज से लौटते हुए रास्ते में रुककर उन्हें बेचता चले। बहुत से छात्र कॉलेज के बाद दुकान या ऑफ़िस में नौकरी करते थे। कोई अजमेर से चप्पलें मंगवाकर फुटपाथ पर बेचने के लिए बैठ जाता था। स्थानीय विद्यार्थी हमदर्दी के बजाय ठिठोली करते थे क्योंकि वहीं खार और सांताकूज़ के बंगलों में रहने वालों के बच्चे पढ़ने आते थे।'²⁴

1961 में पहली बार पोपटी ने गांधीधाम में आयोजित सिन्धी साहित्य सम्मेलन में एक बैठक की अध्यक्षता की। यहीं से पोपटी का 'सिन्धियत आंदोलन' का सफ़र शुरू हुआ। कीरत बाबाणी, ए जे उत्तम, गोबिंद माल्ही और अन्य सक्रिय लेखकों के साथ पोपटी भी इस आंदोलन में जुड़ गईं। घर से बाहर निकलने पर पोपटी को दो बातों का अहसास हुआ – एक तो कोई भी, कैसा भी हो, नारी की ईमानदार भावनाओं का फ़ायदा उठाता है; और दूसरा नारी का नारीत्व उसे अनेक कारणों से आगे आने से रोकता है। पोपटी ने मर्दों की टोली में मर्द बनकर ही कार्य किया। अखिल भारत सिन्धी बोली और साहित्य सभा की कार्यकारी समिति में रहकर वे बहुत व्यस्त हो गईं। विभिन्न व्यवहार और मूढ़ वाले लेखकों की लंबी फौज में मुख्य रूप से पोपटी ही अकेली महिला थी। भोपाल में देवनागरी का बहिष्कार आंदोलन, गांधीधाम में भूख हड़ताल, लिपि के लिए भूख हड़ताल, चिलचिलाती धूप में मीलों पैदल यात्रा, सिन्धियत के प्रचार के लिए एक शहर से दूसरे शहर भटकना; पोपटी ने सब कुछ किया। उन्हें अनुभव हुआ कि सिन्धियत के प्रति गहरी संवेदना के कारण लोग पैसे, समय और मेहनत के मामले में तो उन्हें ठगते ही हैं; औरत होने के कारण उनके चरित्र पर भी अंगुलियां उठाते हैं। फिर कार्यकर्ताओं के आपसी झगड़े, आराम पसंदगी, धन कमाने की होड़ भी आड़े आ गईं। परिस्थिति को देखते हुए पोपटी ने भी इन प्रवृत्तियों में हिस्सा लेना बंद कर दिया।²⁵

अकेली औरत और लेखिका के रूप में कटु अनुभव

अकेलापन पोपटी ने खुद चुना था अपने लिए, पर यह उनकी इच्छा नहीं थी, कुरीति के खिलाफ़ आवाज़ थी, पर इसका नतीजा था अकेलापन। यह पोपटी की हिम्मत थी कि उन्होंने ढकी छुपी ज़िंदगी नहीं जी, पुरुषों से

घिरे साहित्य जगत में बेबाक होकर बोलीं और लिखा भी। मुंबई की एक साहित्यिक संस्था की बैठक में जब एक लेखक ने किसी कहानी पर टीका टिप्पणी करते हुए औरतों द्वारा उस्तरे से टांगों के बाल साफ करने की बात कही तो पोपटी से रहा नहीं गया। उन्होंने असभ्य शब्दों के प्रयोग पर आपत्ति जताते हुए कहा, 'यह साहित्यिक मंडल की बैठक है, किसी लफंगे का आंगन नहीं।' ²⁶

कोई भी पुरुष किसी भी स्त्री का मज़ाक उड़ाए तो मुझे बहुत गुस्सा आता है। मेरे चरित्र की ओर कोई अंगुली उठाए तो मैं उसका हाथ काट डालना चाहती हूँ। ²⁷ पोपटी की इस बात से जुड़ी एक और घटना इस आत्मकथा में है जब भोपाल सम्मेलन के दौरान कुछ लेखक सपत्नीक आए थे, तब एक लेखक ने पोपटी से कहा, 'यहां सब जोड़े-जोड़े हैं। चाहो तो तुम भी किसी को ले....।' उस लेखक की बदतमीज़ी को मज़ाक कहकर सब हंसने लगे पर पोपटी ने उस लेखक की चमड़ी उधेड़ डाली। ²⁸

इसी तरह की एक और घटना का ज़िक्र पोपटी ने किया है। एक साहित्य सम्मेलन में पोपटी को 'कालिदास' पर व्याख्यान देना था। व्याख्यान के बाद एक नवयुवक ने पोपटी से हंसकर कहा, 'आप कुंआरी हैं? आपके ज्ञान से लगता तो नहीं है?' ²⁹ लेखिका और वह भी अविवाहित! उसे क्या पढ़ना चाहिए, क्या लिखना चाहिए, क्या बोलना चाहिए, क्या नहीं, यह भी समाज ही तय करता है। शायद ऐसे सवालों की वजह से ही अधिकतर लेखिकाएं मुक्त मन और विचार, प्रगट करने से स्वयं को रोकती हैं।

औरतपन पर गर्व

पोपटी को किसी से डर नहीं लगता था पर फिर भी अन्य औरतों की तरह उन्हें भी अपने चारों तरफ एक लकीर खींचनी पड़ी, एक बाड़ बनानी पड़ी। स्त्री पर बंधन का वे विरोध करती हैं परंतु मानती हैं कि स्त्री के लिए समझदार बनना, सही और ग़लत की स्वयं पहचान कर सकने के योग्य बनना आवश्यक है। इसी संदर्भ में उन्होंने बताया है कि वे रात को कहीं से भी अकेली लौटना पसंद नहीं करती। तब शादीपुदा औरत हंसती हुई कहती है, 'तू डरती है!?' और मर्द कहता है, 'तू तो मर्द है ना', और मुझे दोनों की बुद्धि पर हंसी आती है। ³⁰

जो स्त्री यह कहे कि वह स्त्री नहीं है या फिर ऐसा आभास दे कि वह मर्दों का जवाब है, वह एक नंबर की मूर्ख है। जिस प्रकार पुरुष को अपने पुरुषत्व पर गर्व है, ठीक वैसे ही मुझे अपने स्त्री होने पर गर्व है। ³¹ यहां पोपटी उन औरतों को भी जवाब देती है जो पुरुषों की बराबरी करने की होड़ में 'नारीवादी' होने का ग़लत अर्थ निकालती हैं।

उनकी निडरता और बेबाकपन उनकी रचनाओं में झलकता है, चाहे वह उनकी कहानियां हों या कविताएं, लेख हों या उपन्यास। उनकी यह बोलनेस नारीवाद का 'नारेवाद' के रूप में प्रतिनिधित्व नहीं करती, बल्कि समाज और राजनीति से जुड़े अन्य मुद्दों पर भी वे अपने सशक्त विचार बेबाकी से प्रस्तुत करती हैं। उनकी कहानी 'दाग' में एक बांझ स्त्री, ट्रेन में एक अनजान पुरुष की हरकतों को यह सोचकर नहीं रोकती कि वह तो बांझ है, और उसका पति तो वैसे भी इस वजह से उसे प्यार नहीं करता। कुछ समय बाद मां बनने पर जब अपने बच्चे की बांह पर उस ट्रेन वाले आदमी की बांह वाला निषान देखती है तो उसे टैल्कम पाउडर से मिटाने की बेकार कोषिष करती है पर अपने पति को असलियत नहीं बताती। उनकी एक अन्य कविता 'नाभि के नीचे डिबिया', स्त्री अंग पर लिखी बेबाक कविता है जिसने सिन्धी साहित्य जगत में तो मानो भूचाल ही ला दिया था।

जिंदगी की शाम

पोपटी ने जिंदगी में चंचल बच्ची से अल्हड़ युवती और कर्मठ औरत तक का सफ़र तय किया। एक-एक कर परिवार वाले बिछड़ते गए। सिंधियत के जिस उद्देश्य को सामने रख पोपटी ने कई साल दिए, वह उद्देश्य भी

पूरा होता नज़र नहीं आया। अपनी आत्मकथा के आखिरी पन्ने पर पोपटी के मन में दबे कई तथ्य और अनुभव इन पंक्तियों में समाए हैं, 'ईरान में तो एक ही महमूद गज़नवी हुआ और एक ही फ़िरदौसी। पर सिन्धियों में तो सैकड़ों फ़िरदौसी हैं जिनकी कद्र नहीं हुई। योग्यता और ईमानदारी का सम्मान करने वाले लोगों का सिन्धियों में वैसे भी अकाल है, कम से कम मुझे तो इस बात का कड़वा अनुभव है। जिन पर सबसे अधिक विष्वास किया, उन्होंने ही टगा है; जिन से अधिक उम्मीद की, वहीं इंसानियत से ख़ाली निकले। ख़ैर.... छोटी से बड़ी होने तक बहुत संघर्ष किया है। अब थक गई हूँ। संसार से जाने का मुझे दुख नहीं होगा। न तो किसी वस्तु का, न किसी बात का और न ही किसी व्यक्ति का आकर्षण है जो मुझे अधिक जीने के लिए रोक सके।.... यह मेरी ज़िंदगी की शाम है। हम भी विदा होंगे... आखिर स्मृति की गलियों में कितना भटकेंगे?'³² पोपटी का दर्द इन शब्दों में भी महसूस होता है, 'सच सूली पर चढ़ता है और सच बोलने वाले भी फांसी पर चढ़ जाते हैं। सत्य तो मरता नहीं, पर सच कहने वाले कुछ परिस्थितियों में, अपना कुछ हिस्सा मरवा या क़त्ल करवा देते हैं। मेरे हृदय के भी कुछ हिस्से सूली पर चढ़े हैं।'³³

मन के दुखों से पोपटी ने हमेशा हंसकर मुकाबला किया। कैंसर से जूझती पोपटी के नज़दीक से दो बार मृत्यु गुज़री, पोपटी निराश नहीं हुई पर शारीरिक पीड़ा से हारकर हथियार भी डाल दिए और आत्महत्या का विचार भी आया पर फिर होष और हौसले से मौत से आखिरी दम तक लड़ी।

जैसी बेबाकी और खुलापन पोपटी के स्वाभाव में था, वैसा ही उनकी रचनाओं में भी था, जिसकी झलक उनकी आत्मकथा में भी मिलती है। पोपटी की अभिव्यक्ति और भाषा का ऐसा असर हुआ कि सिन्धी कवि हरी दिलगीर भी कह उठे कि 'पोपटी की बोली में गोली की ताक़त और असर है'। 114 पन्नों में पोपटी की निजी ज़िंदगी, सामाजिक ज़िंदगी, सिन्धी सामाजिक परिवेश, भारत की स्वतंत्रता, भारत का बंटवारा, विस्थापित सिन्धी समुदाय, सिन्धी समाज का दर्द और संघर्ष, क्या क्या नहीं समाया हुआ है, और उनसे न जाने क्या क्या लिखना रह गया है। मेरा उद्देश्य उन रिक्त स्थानों को तलाशना नहीं बल्कि पोपटी को आप सब तक पहुंचाना है।

संदर्भ :

- 1.पोपटी हीरानंदाणी, मेरे जीवन के सुनहले रूपहले पन्ने, अनुवाद : जीवतराम सेतपाल। साहित्य अकादमी, दिल्ली 1992
- 2.वही, पृष्ठ 16
- 3.वही, पृष्ठ 29
- 4.वही, पृष्ठ 35
- 5.वही, पृष्ठ 41
- 6.वही, पृष्ठ 93
- 7.वही, पृष्ठ 47
- 8.वही, पृष्ठ 16
- 9.वही, पृष्ठ 17
- 10.वही, पृष्ठ 95
- 11.वही, पृष्ठ 99
- 12.वही, पृष्ठ 50
- 13.वही, पृष्ठ 87
- 14.वही, पृष्ठ 89

- 15.वही, पृष्ठ 91
- 16.वही, पृष्ठ 92
- 17.वही, पृष्ठ 55
- 18.वही, पृष्ठ 56
- 19.वही, पृष्ठ 57
- 20.वही, पृष्ठ 59
- 21.वही, पृष्ठ 60
- 22.वही, पृष्ठ 102
- 23.वही, पृष्ठ 104
- 24.वही, पृष्ठ 72
- 25.वही, पृष्ठ 113
- 26.वही, पृष्ठ 95
- 27.वही, पृष्ठ 95
- 28.वही, पृष्ठ 96
- 29.वही, पृष्ठ 97
- 30.वही, पृष्ठ 99
- 31.वही, पृष्ठ 100
- 32.वही, पृष्ठ 114
- 33.वही, पृष्ठ 72

यशपाल कृत 'झूठा सच' उपन्यास में साम्प्रदायिक वैमनस्य

प्रा.विपुल पटेल पी एच.डी. शोधार्थी

गुजरात युनिवर्सिटी, अमदावाद.

साम्प्रदायिक शब्द सम्प्रदाय से बना हुआ है। जिसका अर्थ होता है किसी एक मत या धर्म में माननेवाले व्यक्तियों का समूह। जब किसी धर्म या सम्प्रदाय द्वारा अपने धर्म को श्रेष्ठ और दूसरे धर्म को हीन समझा जाता है तब समाज में साम्प्रदायिक वैमनस्य का उद्भव होता है। साम्प्रदायिकता आधुनिक युग की सबसे गंभीर समस्या है। जो आज-कल जीवन के सभी क्षेत्रों में दिखाई देती है। साम्प्रदायिकता को फैलाने में स्वार्थी राजनेताओं का विशेष योगदान रहा है। सत्ताप्राप्त करने या सत्ताकायम करने की होड़ में धर्म का सहारा लेकर नेतालोग जाने-अनजाने साम्प्रदायिकता को फैलाते रहते हैं। जिस वजह से दो धर्मों के बीच दूरियां बढ़ती जाती हैं। साम्प्रदायिक वैमनस्य के कारण लाखों की संख्या में लोगों का नुकसान होता है। अतः अनेक साहित्यकारों ने इसे अपने साहित्य में स्थान दिया है।

यशपाल रचित झूठा सच स्वतंत्रता बाद लिखे गये उपन्यासों में सर्वाधिक लोकप्रिय उपन्यास है। भारत विभाजन की साम्प्रदायिक पीड़ा को यशपालने 'झूठा सच' में चित्रित किया है। लेखक ने इस उपन्यास में बँटवारे के समय उत्पन्न हिन्दु - मुस्लिम दंगे, खून - खराबे, नारीपर किये जानेवाले अमानवीय अत्याचार आदि को सहज स्वाभाविक धरातल पर उतारने का सफल प्रयत्न किया है। 'झूठा सच' की कनक कहती है कि - 'धर्म के भेदों का झगडा कब और कहाँ जाकर समाप्त होगा? वह हकितराय और गुरुगोविंदसिंह के मासुम बच्चों को ले मारा। उसी झगडे के कारण लोग लाहौर छोडकर बेघरबारहोगये।' ⁹

उपन्यास की नायिका तारा का विवाह उपन्यास के पात्र सोमराज से होता है। सोमराज लम्ब की प्रथम रात्रि को ही तारा के साथ पशु जैसा व्यवहार करता है। उसी रात कुछ मुसलमान सोमराज के घरपर आक्रमण कर देते हैं। इन हमले से बचकर तारा गली में भागती हुई नव्व नामक मुसलमान के हाथ पकड़ी जाती है। नव्व तारा को अपने घरले जाकर उस पर बलात्कार करता है। नव्व के हाथों से काझीहाफीज नामक पात्र तारा को छुड़ाकर ले जाता है। हाफीज तारा से निकाहकर के उसे मुसलमान बनाना चाहता है। परंतु तारा इनकार कर देती है। अतः हाफीज के घरवालों ने हाफीज से झूठ बोलकर की वे लोग तारा को हिन्दु केम्प में पहुंचाने जा रहे हैं - कहकर उसे गफुरनाम के व्यक्ति को सौंप देते हैं। गफुर तारा को ऐसे स्थान पर कैद करता जहां पहले से ही कुछ हिन्दु स्त्रियां कैद थीं। वहां से उसे कौशल्यादेवी हिन्दुस्तान की सीमा में शरणार्थिकेम्प में पहुंचा देती है। वहां पर तारा सुनती है कि - 'उस मकान में ग्यारह मुसलमानीयां जलकर मर गईं। हिन्दुओं ने उन्हें निकलने ही नहीं दिया। यहां मुसलमानों ने बहुत मुकाबला किया था। एक उन्नीस - बीस बरस की जवान लडकी थी। वह छत पर से अकेली गोली चलाती रही। नीचे मुसलमान मर्दों ने हथियार डाल दिये। तब भी वह लडती रही। उसके पास

गोलियां खत्म हो गई तो पकड़ी गई। कहते हैं कि लोगों ने उसके सब कपड़े फाड़कर चोटी पकड़कर बाजार में घसीटा। उससे कहा गया तु जय हिन्द कह दे। छोड़ देंगे। उसने जय हिन्द नहीं कहा। बड़ी पक्की थी। उसका अंग अंगकाट दिया। पर जब मुंह से बोली या अली पाकिस्तान जिन्दाबाद ही निकला। दूसरी ओरतों को इसी मकान में जला दिया।^२

विभाजन के समय नारी पर हुए अत्याचार अन्य कहीं भी देखने को नहीं मिलते। अनेक नारीओं ने पुरुष के हाथों अमानवीय अत्याचार सहे हैं। हिन्दु और मुसलमान नम्र ताण्डव करके एक दूसरे का खून पीने पर तुले हुए हैं। माताओं के सामने उनकी बेटीओं पर बलात्कार होता है। भाईओं के सामने बहनों को नंगीकर के गुण्डे उठा ले जाते हैं। पिता के सामने पुत्रको मार दिया जाता है। समाज में इतनी भयंकर परिस्थिति उत्पन्न हुई कि अमीर गरीब और गरीब अमीर होने लगे। जालंधर में जयदेवपुरी पहुंचने पर नारंगने बताया कि - 'तुम्हारे परतीतरफ जो सिख बुढ़ा बुढ़िया गोद के बच्चे के साथ चुपचाप पड़े हैं वह लोग गुजरात से गाड़ी में जा रहे थे। कामोंकी स्टेशन पर इनकी गाड़ी पर छापापडा। बेचारी के दो जवान लडके मारे गये, बहीन को छीन ल गये और पोते भी मारे गये। सोलह - सत्रह बरस की पोती थी, उठा ले गये, गठरी - बक्सा, बोरी - बरतन सब छीन ले गये। किसमत की बात सबसे छोटा पोता बच गया है। यह लोग भी कहां बचते। मौके से सिखरेजीमेन्ट कागार्ड पहुंचा था। उन्हें ट्रेन में उठा लाये हैं। बिल्कुल बढहवास है, क्याकरें ?'^३

हिन्दु मुसलमान के बीच बढ़ते साम्प्रदायिक दंगों के कारण हजारों लोग मारे गये। हजारों लोग घर से बेघर हो गये। लाखों की संख्या में संपत्ति का नुकसान हुआ। इस साम्प्रदायिक तनाव एवं दंगों को रोकने का किसीने कोई प्रयास नहीं किया। सभी ने अपने अपने लाभ के लिए इसका पूरा फायदा उठाया। अतः कह सकते हैं कि राष्ट्रीयता की ओट में भारत के बाँटवारे के समय जो भीषण रक्तपात एवं नरसंहार हुआ उसे यशपालने 'झूठा सच' में यथार्थ की भूमि पर उतारने का प्रयत्न किया है।

निष्कर्ष रूप से कह सकते हैं कि भारत विभाजन के कारण देश में जो भीषण नरसंहार एवं अमानुषिक अत्याचार हुए उसका प्रमुख कारण साम्प्रदायिक वैमनस्य ही था। इस प्रकार भारत विभाजन के समय जो अमानवीय अत्याचार हुए ऐसा मानवीय इतिहास में अन्यत्र कहीं नहीं हुआ है।

संदर्भसूचि :-

- (१) 'झूठा सच' यशपाल, पृ. १२९
- (२) स्वातन्त्र्योत्तर हिन्दी उपन्यास, मूल्य संक्रमण - हेमन्द्पानेरी, पृ. २३२
- (३) 'झूठा सच' यशपाल, पृ. १२९

.....

બી.એડ. કોલેજોના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા અંગેની સભાનતાનો અભ્યાસ

19

પ્રા. જાનહી સી. ત્રિવેદી

M.A. (English), M.Ed. (Education)

કુ.એમ.વી. ગાર્ડી કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન – માંગરોળ

પ્રસ્તાવના :

આજનો સમય ‘સ્પર્ધાનો યુગ’ છે. હજારો સ્પર્ધાકો હરિફાઈમાં ઉતર્યા છે. સ્પર્ધા ‘બ્રહ્મનાદ’ છે. બાળક શાળામાં પ્રવેશ મેળવે છે ત્યારથી સ્પર્ધા કે હરિફાઈનો સામનો કરે છે. તેના જીવનમાં પ્રગતિની સાથે સ્પર્ધાની માત્રા વધતી જાય છે. શાળા, કોલેજ, યુનિવર્સિટીકાળ દરમિયાન કે છોડતાની સાથે જ વિદ્યાર્થી જોબ કે વ્યવસાયની શોધમાં લાગી પડે છે ત્યારે સ્પર્ધાત્મક ભરતીની પરીક્ષાનો નવો માહેલ ખડો થાય છે. જે યુવાનોને પોતાના ઉજ્જવળ ભવિષ્યનું નિર્માણ કરવું છે, ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ મેળવવો છે, સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરીને ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પ્રાપ્ત કરવા છે તે સર્વે માટે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં પાસ થઈને ઉચ્ચ માર્ક્સ મેળવવા જરૂરી છે. આજે વ્યવસાયના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ લેવાય છે. આજે કોઈપણ વ્યવસાય મેળવવા માટે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થવું તે તેનો એક વિશિષ્ટ માપદંડ બન્યું છે. ઘણા ઉમેદવારો સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ ન થતા હોવાથી જે તે પસંદગીના વ્યવસાયમાં પ્રવેશ મેળવી શકતા નથી.

સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ આજના યુગમાં બહુ જ અગત્યની બની ગઈ છે ત્યારે બી.એડ. કોલેજોના પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા અંગે કેટલી સભાનતા ધરાવે છે તે જાણવા માટે પ્રસ્તુત અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

પદ્ધતિ :

સંશોધન સમસ્યા :

પ્રસ્તુત અભ્યાસની સમસ્યા નીચે મુજબ છે :

બી.એડ. કોલેજોના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા અંગેની સભાનતાનો અભ્યાસ

અભ્યાસનો હેતુ :

(૧) બી.એડ. કોલેજોના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા અંગેની સભાનતા જાણવી.

(૨) બી.એડ. કોલેજોના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની જાતીયતા (કુમાર અને કન્યા) સંદર્ભે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા અંગેની સભાનતા જાણવી.

ઉત્કલ્પના :

બી.એડ. કોલેજોના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં જાહેર પરીક્ષા સભાનતા માપદંડ પરના સરેરાશાંકો વચ્ચે જાતીયતા (કુમાર અને કન્યા) મુજબ સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વ્યાપવિશ્વ ઊના તાલુકાની બી.એડ. કોલેજોના શૈક્ષણિક વર્ષ ૨૦૧૨-૧૩ માં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓનો સમાવેશ કર્યો હતો. સહેતુક બિનસંભાવ્ય નમૂના પસંદગી પદ્ધતિ દ્વારા ઊના તાલુકાની ત્રણ બી.એડ. કોલેજોના પ્રશિક્ષણાર્થીઓનો નમૂનામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધન પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો.

ઉપકરણ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં બી.એડ. કોલેજોના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા અંગેની સભાનતા જાણવા માટે **રીઝવાના પઠાણ (૨૦૧૨)** રચિત તૈયાર ઉપકરણ ‘**જાહેર પરીક્ષા સભાનતા માપદંડ**’ નો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેમાં પરીક્ષાની જાહેરખબરો, પરીક્ષાની વાંચન સામગ્રી અને પરીક્ષા પદ્ધતિ જેવા ઘટકોને ધ્યાનમાં રાખીને જાહેર પરીક્ષા સભાનતા માપદંડ રચવામાં આવ્યો હતો. આ માપદંડમાં કુલ ૩૪ વિધાનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં ૩૦ વિધાનો હકારાત્મક અને ૪ વિધાનો નકારાત્મક પ્રકારના હતા. પંચાંગિદુ આધારિત લિકર્ટ પદ્ધતિ દ્વારા જાહેર પરીક્ષા સભાનતા માપદંડ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં પ્રત્યેક કલમ માટે સંપૂર્ણ સહમત, સહમત, તટસ્થ, અસહમત અને સંપૂર્ણ અસહમત જેવા વિકલ્પો આપવામાં આવ્યા હતા. જેનું ગુણાંકન હકારાત્મક કલમો મુજબ સંપૂર્ણ સહમત થી લઈને સંપૂર્ણ અસહમત માટે ૫,૪,૩,૨ અને ૧ મુજબ જ્યારે નકારાત્મક કલમો માટે સંપૂર્ણ સહમત થી લઈને સંપૂર્ણ અસહમત માટે ૧,૨,૩,૪, અને ૫ મુજબ કરવામાં આવ્યું હતું.

પ્રસ્તુત જાહેર પરીક્ષા સભાનતા માપદંડની વિશ્વસનીયતા કસોટી પુનઃકસોટી અનુસાર ૦.૮૯ અને ૦.૯૪ હતી. જ્યારે જાહેર પરીક્ષા સભાનતા માપદંડ વિષયવસ્તુ યથાર્થતા ધરાવતો હતો.

પૃથકકરણ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસની ઉત્કલ્પના આ મુજબ હતી.

બી.એડ. કોલેજોના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં જાહેર પરીક્ષા સભાનતા માપદંડ પરના સરેરાશાંકો વચ્ચે જાતીયતા (કુમાર અને કન્યા) મુજબ સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

: સારાણી-૧ :

જાતીયતા	પાત્રોની સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણિત વિચલન	ટી-ગુણોત્તર	સાર્થકતા કક્ષા
કુમાર	૧૧૧	૧૧૯.૬૬	૧૧.૯૯	૧.૩૮૬	અસાર્થક
કન્યા	૧૩૮	૧૧૭.૫૫	૧૧.૮૪		

ઉપરોક્ત સારાણી પરથી જોઈ શકાય છે કે પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ કુમાર અને કન્યા પ્રશિક્ષણાર્થીઓની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૧૧ અને ૧૩૮ હતી. જાહેર પરીક્ષા સભાનતા માપદંડ પરના તેમના પ્રાપ્તિશાંકોની સરાસરીનું મૂલ્ય અનુક્રમે ૧૧૯.૬૬ અને ૧૧૭.૫૫ જોવા મળ્યું હતું. જ્યારે પ્રમાણિત વિચલનનું મૂલ્ય અનુક્રમે ૧૧.૯૯ અને ૧૧.૮૪ જોવા મળ્યું હતું. પ્રશિક્ષણાર્થીઓની જાતીયતા સંદર્ભે ટી-ગુણોત્તરનું મૂલ્ય ૧.૩૮૬ જોવા મળ્યું હતું. જે ૧.૯૬ કરતા ઓછું હોવાથી ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થક નહોતું. જેથી શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થતો ન હતો. આથી કહી શકાય કે કુમાર અને કન્યા પ્રશિક્ષણાર્થીઓના જાહેર પરીક્ષા સભાનતા માપદંડ પરના પ્રાપ્તિશાંકો સાર્થક રીતે જુદા પડતા નહોતા.

આથી કહી શકાય કે કુમાર અને કન્યા પ્રશિક્ષણાર્થીઓ મુજબની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઅંગેની સભાનતા સમાન જોવા મળી હતી.

સંદર્ભ સૂચિ :

ઉચાટ, ડી.એ., (૨૦૦૯), શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર. રાજકોટ : લેખક.

ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગ, (૨૦૦૮), સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ. અમદાવાદ : સરકારી ફોટો લીથો પ્રેસ
(મુદ્રિત).

જોષી,એચ. ઓ., (૨૦૦૮), શૈક્ષણિક માપન અને મૂલ્યાંકન. રાજકોટ : શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.

=====

પાટડી સંસ્થાન એ એક ઐતિહાસીક અધ્યયન

20

પટેલ સતિષકુમાર જયંતિભાઈ

વ્યાખ્યાતા સહાયક (ઇતિહાસ) એમ.એ., એમ.ફિલ., જી. સ્ટેટ

આર. આર. લાલન કોલેજ - ભુજ

અણહિલવાડના ચાવડા અને સોલંકી રાજપૂત રાજાઓના અમલ દરમિયાન પાટડીના કિલ્લાનો ધણો થોડો ઇતિહાસ મળી આવે છે, પરંતુ વાઘેલા રાજા કરણના સમયથી તેને લગતી કેટલીક ઐતિહાસિક માહિતી મળી આવે છે. એવું કહેવાય છે કે, કરણ રાજાની રાણી કલાવતી-કૌલાદેવીને બાબરો ભૂત વળગ્યો હતો અને તે કોઈથી વશ થતો નહોતો. તેવામાં કચ્છ દેશનો રાજકુટુંબી હરપાળ નામનો મકવાણો ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે પોતાની રાણી શક્તિદેવીની મદદ વડે બાબરને વશ કરી રાણી કૌલાદેવીનો પ્રાણ બચાવ્યો. તેના આવા પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઈ કરણ રાજાએ કહ્યું કે, “આજે રાતના નવ વાગ્યાથી પ્રભાત થતાં સુધીમાં તમે જેટલાં ગામોને તોરણ બાંધો તે બધાં ગામ તમારા” આ ઉપરથી હરપાળ મકવાણાએ શક્તિદેવી તથા બાબરાદી ભૂતોની મદદ વડે ધણાં ગામોને તોરણ બાંધ્યાં. તેમાં પહેલું તોરણ પાટડીને બાંધ્યું હતું, તેથી તે તેમની રાજધાનીનું ગામ થયું (ઇ.સ. તેરમાં સૈફાની આખરે). તેમના વંશજો પાછળથી કારણવશાત્ આલા સંજ્ઞાધારક રાજપૂતો કહેવાયા. પાટડી, માંડલ, કુવા, હળવદ વગેરે મોટા ગામો સુધ્ધાં આલાવાડ કહેવાતો મોટો વિભાગ તેમના તાબામાં હતો. પાટડી સિવાય માંડલ પણ એક પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થાન છે. ઇ.સ. 724 થી 74 સુધીમાં ખલીફ હાસમના સિધના સૂબા જુનાઈદે માંડલ ઉપર સવારી કરવા લશ્કર મોકલ્યું હોય તેમ માલૂમ પડે છે. ઇ.સ. 1347માં દિલ્હીની ગાદી પર જ્યારે મહંમદ તખલખ રાજ કરતો હતો ત્યારે ગુજરાતમાં બળવો થયો. બળવો શમાવવા પાદશાહ જાતે ગુજરાતમાં આવ્યો અને માંડલ નજીક તેણે મુકામ કર્યો હતો. તે વખતે પાટડી તથા માંડલના રાણાએ તેની સારી સેવા કરી હતી, તેમ જ બળવાખોરોને દાબી દેવામાં પણ ઠીક બહાદુરી કરી હતી. તેથી શાહે પ્રસન્ન થઈ તેમને ઉમદા પોશાક આપ્યો હતો. ઇ.સ. 1390માં ગુજરાતનાં સૂબા મહંમદશાહ પહેલાએ માંડલ પર સવારી કરીને કિલ્લો કબજે કર્યો હતો, તોપણ તે એક મજબૂત જગા હોય તેમ ખાતરી થાય છે. કારણ કે થોડા સમય પછી ઇ.સ. 1395માં ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાન મુજફ્ફરશાહે તેને ઘેરો ધાલ્યો હતો ત્યારે કિલ્લેદારોએ તેનો બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. પરંતુ આખરે કિલ્લામાં રોગ ચાલવાથી તેઓ ફાવ્યા નહિ. ઇ.સ. 1414માં ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહના રાજઅમલમાં કેટલાક સરદારોએ બળવો કર્યો હતો, જેમાં પાટડી તથા માંડલના આલા છત્રસાલજી સામેલ થયા હતા. તેથી તેમને સજા કરવા અહમદશાહે સવારી કરી, તેમની પાસેથી માંડલ તથા પાટડી લઈ લીધાં, (ઇ.સ. 1417), તેથી તેમણે કાઠીયાવાડમાં નાસી જવું પડ્યું. રાજધાની પણ પાટડી તથા માંડલથી બદલી પ્રથમ કુવા તથા પાછળથી હળવદ રાખી હોય તેમ ઇતિહાસ પરથી માલૂમ પડે છે. પરંતુ પાછળથી આલાઓએ પાટડી તથા માંડલ પોતાને હસ્તગત કર્યાં હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહે પોતાના સરદાર ખાનખાનાને લશ્કર આપી ઇ.સ. 1530માં આલા પર સવારી કરવા મોકલ્યો હતો. તેણે આવી પાટડી તથા માંડલને કબજે કર્યાં હતા. તે વખતે આલા માનસિંહજી હળવદમાં રાજ કરતા હતા. આ પ્રમાણે મુસલમાનોએ તથા પાછળથી મરાઠાઓએ વારંવાર સવારીઓ કર્યાં કરતા હતા. પરંતુ ઇ.સ. 1741માં મરાઠા સરદાર રંગોજીએ દેસાઈઓ પાસેથી વિરમગામ લઈને તેમને પાટડીની જાગીર આપી, ત્યાં સુધીના સમયમાં માંડલ તથા પાટડી પર ચોક્કસ કંઈ સત્તાનું આધિપત્ય હતું તે ઇતિહાસો પરથી સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી. જોકે, એમ માનવાને કારણ છે કે આલાઓનું આ તરફથી ખસવું થયું તે અરસામાં,

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબ, દેસાઈઓ વિરમગામ આવ્યા હતા અને મેલ્વીલ સાહેબે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે, દેસાઈઓએ વિરમગામને આબાદ કરી આ તરફ પોતાની સત્તા જમાવી હતી. તેથી આ બે કસબાઓ પણ તેમની સત્તામાં આવેલા હોવા જોઈએ. અલબત્ત, તે વખતની અનિયમિત રાજપદ્ધતિ પ્રમાણે અવારનવાર અમદાવાદના સૂબાઓનું પણ સર્વોપરીપણું થઈ ગયું હશે.

સને 1741માં દામાજી ગાયકવાડના સરદાર રંગોજી સાથેના કોલકરાર પ્રમાણે પાટડી વગેરે જે વીશ ગામો દેસાઈ ભાવસિંહજીના તાબામાં રહ્યાં તેમાં માંડલ પણ એક હતું અને તે દેસાઈ ભાવસિંહજીએ પોતાના ભાઈ વેણીદાસને જિવાઈમાં આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે પાટડી તથા માંડલના ઐતિહાસિક સ્થાનોને સુરક્ષિત બનાવવા દેસાઈ ભાવસિંહજીએ પાટડીને ઇ.સ. 1745 - સંવત 1801ના ચૈત્ર સુદ ૩ ને દિવસે, જ્યારે માંડલના જાગીરદાર દેસાઈ વેણીદાસે તે ગામને ઇ.સ. 1747માં પાકા પથ્થરના મજબૂત કિલ્લા બંધાવ્યા.

પાટડી ગયા પછી દેસાઈ ભાવસિંહજીએ કાઠીયાવાડમાં જઈ તમામ તાલુકાદારો પાસેથી સલામી વસૂલ કરી હતી (ઇ.સ. 1738-39), તે ગાયકવાડના વતી રંગોજીને આપવામાં વાંધો પડ્યો તેથી રંગોજીએ ઇ.સ. 1743માં એકાએક સવારી કરી દેસાઈના ગોરૈયા ગામના થાણાદાર ઉમરાવ હરખજીને પકડી લીધા અને અમદાવાદ લાવી કેદ કર્યા. આ વાતની ખબર પડતાં દેસાઈ ભાવસિંહજી પોતાના રસાલા સાથે અમદાવાદ ગયા અને ત્યાંના બાદશાહી સૂબા મોમીનખાનને મળી ખટપટ કરી તેમને રંગોજી સાથે લડાવ્યા અને તેમ હરખજીને છોડાવ્યા. સને 1745-સંવત 1799માં પાટડીની રાજગઢીનો કિલ્લો દેસાઈ ભાવસિંહજીએ ધ્રાંગધ્રાના પાકા પથ્થરથી બંધાવ્યો. સંવત 1806 - ઇ.સ. 1750માં દેસાઈએ પોતાના ભાઈ વેણીદાસને છ હજાર ફોજ આપી કાઠીયાવાડની મુલકગીરી ઉધરાવવા મોકલ્યા. દેસાઈના પિતાજી ઉદયકર્ણજીનું દગાથી ખૂન કરી નાસતા ફરનારા અલી ટાંકે કેટલાક લૂંટારાઓની ટોળી જમાવી વિસાવાડી ગામ લૂંટ્યું અને ત્યાંથી આવી દસાડા મુકામ કર્યો. આ બિનાની ખબર પડતાં જ રસાલાના કેટલાક સવારો સાથે દેસાઈ ભાવસિંહજી તથા તેમના ભાઈ વેણીદાસે દસાડા પર સવારી કરી અલી ટાંકેને પકડી પાડ્યો. બન્ને પક્ષ સામસામે આવી ગયા અને ટૂંકી પણ ખૂનખાર લડાઈમાં અલી ટાંકેનું દેસાઈના હાથથી મરણ થયું, એટલે તેના પક્ષના બચેલા તમામ લૂંટારા નાસી ગયા. આનું વેર લેવા કલામુદ્દીન બાબીએ માંડલના કિલ્લા પર સાત હજાર ફોજ સાથે હલ્લો કર્યો. પરંતુ સખત હાર ખાઈ પાછો ગયો. સંવત 1809ના કારતક સુદ તેરસ ગુરૂવારે ઇ.સ. 1753ની સાલે દેસાઈ ભાવસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થયો.

તેમના પછી તેમના પૂત્ર નથુભાઈ દેસાઈ ગાદી પર આવ્યા. પરંતુ તે નાની વયના હોવાથી રાજ્યનું તમામ કામકાજ દેસાઈ ભુખણદાસ તથા જેઠાભાઈ કરતા હતા. દેસાઈગીરી પ્રથમ પ્રાપ્ત કરના વેણીદાસના ભાઈ ભાણજીના વંશમાં રામજી, ધનજી, ઇન્દ્રજી, અવિચલજી, અમીચંદજી અને તેમના પુત્ર જેઠાભાઈ એટલા પુરૂષો થયા. તેઓ સઘળાની પેઢીઓ થવા છતાં પણ કૌટુંબિક કાર્યકીર્તિ એકત્ર હતી. જેઠાભાઈ જાતે એક કાર્યદક્ષ, રાજનીતિજ્ઞ અને લડવૈયા હતા, તેથી દેસાઈ નથુભાઈની નાની વયમાં દેસાઈ ભુખણદાસ સાથે રહી તેમણે રાજકાજમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હતો. તે વખતે ગુજરાતની સૂબાગીરી પર બાબી જવાનમદખાન હતો અને અમદાવાદ શહેર તેના કબજામાં હતું. એકંદરે ગુજરાત પર મરાઠા તથા મુસલમાનોની બેવડી સત્તાનો અમલ હતો, તોપણ પેશ્વાનો તેને પોતાના સ્વતંત્ર કબજે લેવાનો ઇરાદો હોઈ, રાઘોબા પંડિતે ગુજરાત પર સવારી કરી અમદાવાદ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. ચાર મહિના સુધી સામસામી લડાઈઓ થઈ, પણ શહેર લઈ શકાયું નહિં. તેથી પેશ્વાના સરદાર રાઘોબાએ પાટડીથી દેસાઈને તેડાવ્યા. બાબી જવાનમદખાનને સમજાવી વડનગર, વિસનગર, પાટણ, ખેરાળુ અને રાધનપુર ગામો અપાવવાની શરતે અમદાવાદ પેશ્વાને સોંપાવ્યું. તેમની હડાપણયુક્ત વિષ્ટિથી પ્રસન્ન થઈ પેશ્વા સરકારે પાટડીના ગિરાસનાં બે ગામો ઉપરાંત વંશપરંપરા સચાણા ગામની જાગીર દેસાઈ ભુખણદાસને, જ્યારે માંડલ ગામની જાગીર જેઠાભાઈને બક્ષિસ કરી.

અલાવાડ તથા કાઠીયાવાડની પેશકથી ઉધરાવવા પેશ્વા તરફથી જેઠાભાઈ વારંવાર જતા અને તે ઉધરાવીને સરકારમાં સાડું મહેસૂલ વસૂલ કરાવતા હતા. એકવાર હળવદના રાજા પાસે ખંડણી પેટે બે લાખ રૂપિયા લેણાં હતા. જેઠાભાઈ પોતાના લશ્કર સાથે જ્યારે બાકી વસૂલ કરવા ત્યાં ગયા ત્યારે ત્યાંના વૃદ્ધ રાજા ગુજરી જવાથી તેમનો બાળક પુત્ર ગાદી પર

બેઠો હતો અને તેમનાં વિધવા પત્ની જીજીબા રાજ્યનું કામ કરતાં હતાં. તેમણે જેઠાભાઈને કહ્યું કે, વઢવાણના ઠાકોરો મારું રાજ્ય પાયમાલ કર્યું છે અને મને એક ક્ષણની પણ નિરાંત વળવા દીધી નથી, તેથી સરકારી બાકી ભરી આપવા હાલ મારી પાસે કાંઈ પણ સગવડ નથી. એમ કહી તેઓ ખંડણી વસૂલ કરવા આગળ વધ્યા. હળવદના કુંપાળ મકવાણા સાથે સારી દોસ્તી હતી અને તેથી હળવદનાં રાણી તેને ભાઈ કહી બોલાવતા. કુંપાળને તેડાવી રાણીએ કહ્યું કે, માંડલના જેઠાભાઈને તમે મારી નાખશો નહિં ત્યાં સુધી તે મને જંપીને બેસવા દેશે નહીં. જૂજ સમય પછી જેઠાભાઈ અમદાવાદથી પેશ્વા વતી ચુંવાળના રચીયાળા ગામને તોરણ બાંધવા ગયા ત્યાં કુંપાળ મકવાણાએ તેમને છૂપી રીતે મારી નાખ્યા. જેઠાભાઈનાં પત્ની માણેકબાઈ એક જવાંમદ સ્ત્રી હતા. તેમણે પોતાના પતિને દગાથી મારનાર કુંપાળ મકવાણાના પનાર ગામ પર સવારી કરી ગામ લૂટ્યું, બાળ્યું અને કુંપાળને પકડી લઈ તેને મારીને વેર લીધું.

બાકી જવાનમદખાન સાથે ભાંજગડ કરી દેસાઈઓએ પેશ્વા સરકારના સૂબા પંડિતને અમદાવાદ શહેર સોંપાવ્યું હતું, પરંતુ પાછળથી બાકી મોમીનખાને એકાએક સવારી કરી શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને પેશ્વાના સૂબાએ નાસી જવું પડ્યું દેસાઈ નથુભાઈ તથા દેસાઈ ભુખણદાસ બંને પેશ્વાના વતી અમદાવાદ શહેર પેશ્વાને સ્વાધીન કરાવ્યું. સંવત 1813-ઇ.સ. 1757માં દેસાઈએ પાટડી ફરતો ચૂનાનો કેલબંધ કિલ્લો કરાવવા માંડ્યો, જેમાં એક લાખ અને પાંત્રીસ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થયા હોવાનું કહેવાય છે. કિલ્લો સંવત 1817ના ચૈત્ર સુદ બીજ ને બૃહસ્પતિવારે બંધાઈ રહ્યો. તેને ત્રણ દરવાજા અને બે બારીઓ છે.

ઇ.સ. 1792-સંવત 1848માં ગુજરાતમાં અતિવૃષ્ટિ થવાથી સઘળો પાક કહોવાઈ ગયો અને અનાજ બિલકુલ નીપજ્યું નહિ, તેથી ભયંકર દુકાળ પડ્યો. ધાસચારાની છત હોવાથી ઢોરો જીવતા રહ્યાં, જેમના છાણમાં ધી ભેળવીને લોકોએ ખાઈને જિંદગી નિભાવી છે. ત્યાર પછી ચાર વર્ષ ઇ.સ. 1796-સંવત 1852ના શ્રાવણ સુદ 6 ને મંગળવારે દેસાઈ નથુભાઈએ સ્વર્ગવાસ કર્યો.

તેમના પછી તેમના વીરપુત્ર દેસાઈ વખતસિંહજી ગાદી પર આવ્યા. ઝાલાવાડના તાલુકાદારોએ પેશ્વાઈની પડતીનો લાભ લેવા ધારી ખંડણી આપવી બંધ કરી હતી, જેમના પર પોતે આઠ હજાર સવારોનું લશ્કર લઈ ચડ્યા અને દરેક તાલુકાદાર પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરી. સને 1802માં તેમણે દસાડા પર સવારી કરી અને તેને સર કર્યું હતું. પાટડી જેવા એક મજબૂત કિલ્લાના ધણી તરીકે દેસાઈઓએ અઢારમાં સૈકાના અંતભાગમાં ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. ગાયકવાડ સરકારના કડી પ્રાંતના સૂબેદાર મલ્હારરાવે બંડ કરી પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અને વિસનગર, વિજાપુર વગેરે તાલુકા કબજે કરી ગાયકવાડની સંયુક્ત સૈન્યે તેને હરાવી કેદ પકડ્યો અને કડી કબજે કર્યું. પાટડીના દેસાઈઓ કોઈની પણ તાબેદારી સ્વીકારતા નહોતા તેથી તેઓ કડીના બળવાખોર સૂબા મલ્હારરાવને છૂપી રીતે મદદ કરતા હતા તેવા બહાના નીચે, કડી પ્રાંતમાં સંપૂર્ણ શાંતિ ફેલાયા પછી, ગાયકવાડી સત્તાએ પોતાના સેનાપતિ બાબાજીરાવને મોટા સૈન્ય સાથે પાટડી પર સવારી કરવા મોકલ્યો (ઇ.સ. 1803). વાડો પસાર કરવા બાદ છેવટે સિમેન્ટથી બાંધેલો, કાળા પથ્થરના બુરજોવાળો કિલ્લો આવતો, જેની અંદર પહેલાં 450 ફૂટ પહોળો, ધરોવાળો ખુલ્લો ભાગ હતો અને તેના પછી ઘણી સારી રીતે બાંધેલો અંદરનો બીજો કિલ્લો ભાગ હતો, જેમાં બજાર તથા સારા સારા ધરો વગેરે હતાં. તે વઢાવ્યા પછી 40 ફૂટ પહોળી અને 20 ફૂટ ઊંડી તથા જરૂર પડતાં પાસેના વિશાળ તળાવમાંથી તરત જ ભરી શકાય તેવી મોટી ખાઈ હતી. છેવટે આવી રીતે યોગરદમથી સુરક્ષિત થયેલી રાજગઢી આવતી હતી.

નામદાર અંગ્રેજ સરકારને સહાયક સૈન્યના ખર્ચ પેટે ધોળકા તાલુકો તથા કાઠિયાવાડમાં ધંધુકા, રાણપુર અને ધોધા વગેરે મળ્યા હતાં. તે અરસામાં કાઠિયાવાડનો વહીવટ અવ્યવસ્થિત ચાલતો હોવાથી અંગ્રેજ સરકારના તે પગરણાંની આબાદીમાં ખલેલ પહોંચતી હતી, તેમ જ પોતાના મિત્રરાજ ગાયકવાડને તેમની તથા પેશ્વા સરકારના ઇજારદાર તરીકે ની કાઠિયાવાડની જમાબંધી બરાબર વસૂલ થઈ શકતી નહોતી. તેથી નામદાર અંગ્રેજ સરકારે પોતાના બાહોશ સેનાપતિ કર્નલ વોકર સાહેબને કાઠિયાવાડમાં બંદોબસ્ત કરવાને સને 1807માં લશ્કર સાથે મોકલ્યા. તેમણે કાઠિયાવાડનાં સંસ્થાનો સાથે બંદોબસ્ત કર્યો, જે ‘વોકર્સ સેટલમેન્ટ’ના નામથી ઓળખાય છે. આ વખતે કર્નલ વોકર સાહેબે આપણા દેસાઈ શ્રી વખતસિંહજી સાથે પણ સેટલમેન્ટ કરી તેમના તાલુકા માટે જાથુકની બાંધધરી આપી છે. બાદ સને 1817માં પેશ્વા તથા ગાયકવાડ સાથેના

કોલકારારથી આ તરફનો મુલક બ્રિટિશ સરકારને મળ્યો અને તેથી અમદાવાદ જિલ્લો બાંધ્યો ત્યારે તેમાં પાટડીનાં કેટલાંક ગામો મુકાયાં છે, જે હાલ પણ અમદાવાદ જિલ્લામાં જ હસ્તી ધરાવે છે, તોપણ આગળની સ્વતંત્ર સત્તાની સાનત તરીકે હજુ તે ગામોમાં પોલીસ અને મેજિસ્ટ્રેટની સત્તાઓ તેમની ચાલે છે.

આ રાજ્યની હદમાં કચ્છના રણનો કેટલોક ભાગ આવે છે. તેના કાંઠા પર ખારાધોડા ગામ પાસે મીઠાના અગર છે, જ્યાં જૂના વખતથી મીઠું બનાવવામાં આવે છે. ઇ.સ. 1741-42માં દેસાઈ ભાવસિંહજી પાસે, રંગોજી સાથેની લડાઈ પછી જ્યારે વિરમગામ સોંપવું પડ્યું ત્યારે આ અગરનો સ્વતંત્ર ભોગવટો હતો.

ઇ.સ. 1755 થી 1857 સુધી અમદાવાદ શહેર પર ચાલેલી ગાયકવાડ તથા પેશ્વાની સંયુક્ત સત્તાની અંધાધૂંધીના સમયમાં આસપાસના પરાંમાંથી પોતાને સગે-વહાલે ધણા કણબીઓ નાસી ગયા હતા. તેઓ અંધાધૂંધીનો જમાનો બંધ થવાથી નામદાર અંગ્રેજ સરકારની શીતળ છાયા નીચે આવી અમદાવાદમાં વસવા લાગ્યા, તેમાં પાટણ તથા કડી તરફથી પણ ધણા કણબીઓ આવ્યા છે. તેઓએ શહેરના ગરીબ થઈ ગયેલા મુસલામનો પાસેથી ધરો એક પછી એક વેંચાતા લઈ આખી પોળોને પોતાની આગવી વસવાટવાળી કરી અને તેનાં અસલ નામો બદલી કડવાપોળ આદિ નામો પાડ્યાં.

અમદાવાદ વગેરે નામદાર અંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન થતાં માંડલ પર ઘાડ આવી. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ માંડલના જાગીરદાર જેઠાભાઈના સ્વર્ગવાસ પછી તેમનાં બહાદુર સ્ત્રી માણેકબાઈએ માંડલને જાળવી રાખ્યું. તેમના વખતમાં માંડલ ગઢ પર વારંવાર હુમલા થતા હતા, પરંતુ માણેકબાઈ જાતે બહાદુર સ્ત્રી હોવાથી મરદનો પોશાક પહેરી બરછી પકડી માણેકબાઈ થઈ પોતાના લશ્કરની સરદારી લઈ લડતાં, અને મરાઠાના વારંવાર હુલમા પાછા વાળતા, તેમના પુત્ર દેવીસિંહજીએ ઉંમરે આવતાં રાજ્યનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો, એવામાં પેશ્વાના સૂબા ત્ર્યંબકજીએ તેમની પાસે પેશકશી માંગી, તેથી પોતાના સ્વતંત્રતાની સંનંદ મેળવવા તેઓ જાતે પેશ્વાની હજુરમાં પૂના ગયા, પરંતુ ત્યાં પેશ્વા બાજુરાવ બીજાએ સેનાપતિ બાપુ-ગોખલે સાથે મળી નામદાર અંગ્રેજ સરકાર સામે વિગ્રહ માંડ્યો હતો (ઇ.સ. 1817) તેમના સૈન્ય સાથે લડતાં દેવસિંહજી પણ ખપ આવી ગયા. આ વખતે તેમના પુત્ર ફત્તેહસિંહજી નાની વયના હોવાથી પેશ્વાનો સંધળો મુલક સરકારે જપ્ત કર્યો, ત્યારે માંડલ પણ કબજે કર્યું અને દેવીસિંહજીના પુત્ર ફત્તેહસિંહજીને છૂટોછવાયો ગિરાસ તથા વિરમગામ કસબાની પટલાઈ આપી સંતોષ્યો. અત્યાર સુધી તેઓ દેસાઈ કહેવાતા, પણ વિરમગામની પટલાઈ મળી ત્યારથી તેઓ તે વિશેષણથી પીછાણાયા.

દેસાઈશ્રી વખતસિંહજી સં. 1885ના મહા વદ દશમે પાટડીના ગાદીએ આવ્યા. તેમના વખતમાં ના અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય જમાવટ પર આવતું જતું હોવાથી રાજ્યમાં સુલેહશાંતિ ફેલાઈ હતી. તેથી પોતાની અસલ જાગીરનાં સતર ગામો ઉપરાંત પોતાના નામથી હરીપરું વસાવી એક ગામનો ઉમેરો કર્યો. ઇ.સ. 1803માં ગાયકવાડી સેનાપતિ બાબાજીરાવ સાથે ચાલેલી લાંબી લડાઈથી તૂટી ગયેલો કિલ્લો તેમણે ઇ.સ. 1827માં સમરાવી મજબૂત કર્યો, અને ત્યાર પછીથી લોકોની અને પાટડી ગામની આબાદી વધવા માંડી, ઇ.સ. 1837માં દેસાઈ હરીસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થયો.

તેમણે પુત્ર સંમતિ ન હોવાથી દસ્તુર મુજબ ગાદીના માલીક તેમના ભાઈ કુબેરસિંહજી થયા. પરંતુ સ્વર્ગસ્થ હરીસિંહજીનાં રાણીજીએ તેમને ગાદી પર ન આવવા દેવા પુષ્કળ ખટપટ કરી પણ તેમાં તે ફાવ્યા નહિં, એટલે તેમણે રાજ્યનાં અગત્યના કાગળો તથા વહીવટના ધણા ચોપડાઓનો નાશ કર્યો. કુબેરસિંહજીએ આઠ વર્ષ સુધી શાંતિભર્યું રાજ્ય કર્યું અને અસલ અઢાર ગામોની જાગીરમાં પોતાના નામથી કુબેરપુરું વસાવી એકનો ઉમેરો કર્યો. તેમણે ઇ.સ. 1845માં વૈકુઠવાસ કર્યો.

તેમના પછી દેસાઈ શ્રી જોરાવરસિંહજી ગાદી પર બેઠા, તેઓ ધણા ધાર્મિક વિચારના અને પ્રજાપ્રિય હતા. દેસાઈ શ્રી વખતસિંહ સમયની લડાઈઓથી રાજસ્થાનની આર્થિક સ્થિતિ નબળી પડી હતી. તે આ નામદાર દેસાઈશ્રીના સમયથી સુધારા પર આવી. તેમણે પોતાની અસલ જાગીરનાં ઓગણીશ ગામોમાં જોરાવપુર, દેસાઈપુરા અને હિંમતપુરા નામે ત્રણ ગામો વસાવીને વધારો કર્યો. તેઓશ્રીએ પોતાની ઉત્તમ આર્થિક સ્થિતિનો સદુપયોગ કરવા તરફ સારી રીતે લક્ષ આપ્યું હતું. તેમની કાર્યકીર્તિમાં અમદાવાદ શહેર ખાતે ઉચ્ચતર કેળવણીને માટે ગુજરાત કોલેજની સ્થાપના થઈ હતી, જેનાં ફંડમાં તેમણે રૂ. 10,000 ની ઉદાર રકમ બક્ષીસ આપી હતી., તેમના પછી તેમના મોટા કુંવર દેસાઈ શ્રી હિંમતસિંહજી રાજ્યાસને આવ્યા. તેઓ

ધણા બહાદુર અને ધાર્મિક સ્વભાવના હતા. તેમણે જાતે બહાદુરીનાં ધણા કામો કર્યા છે, જેમાંનાં થોડા અત્રે દર્શાવેલા યોગ્ય ધારવામાં આવે છે.

પોતે બરછી મારવામાં ખાસ નિપુણ હતા તેવું રાજારજવાડાં અને યુરોપીયન શિકારીઓ સાથેના ડુકકરના શિકારના જગજાહેર થયું હતું એક વખતે એક ડુકકર ધણા શિકારીઓને તથા ધોડાઓને ધાયલ કર્યા પછી છુપાઇ ગયો હતો. એક જ ચોટથી તેના કપાળમા છાતીએથી જમીનમાં બરછી ઉતારી દીધી અને ધવાયેલો જંગલી ડુકકર અન્ય સાહેબ શિકારીઓની તાળીઓના અવાજો વચ્ચે ચાર પગે છાતીથી જમીન સાથે સજ્જડ જડાઇ ગયો.

પોતાની પાછળી જિંદગીમાં હિંમતસિંહજીએ એક રણવીર કરતાં ધર્મવીર તરીકે ધણું નામ કાઢ્યું. ધણા પૈસા નવાણો પાછળ ખચ્યા. એંશી હજાર રૂપિયાની મોટી રકમ ધર્માદા કરી એક ટ્રસ્ટને સ્વાધીન કરવામાં આવી છે, જે રકમમાંથી પાટડીમાં ધર્માદાની પેઢી ખોલી વ્યાપારીઓની લાયકાતના પ્રમાણમાં તેમને ધીરદાર કરવાનો તથા તેના વ્યાજની ઊપજ ને શ્રી ડાકોરજીમાં તેમણે સ્થાયેલા અન્નક્ષેત્રનો નિભાવ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે.

તેમના પછી તેમના ભાઈ હાલના નામદાર દરબારશ્રી સૂર્યમલસિંહજી સાહેબ ગાદી પર આવ્યા.દરબારશ્રી સૂર્યમલસિંહજીનો જન્મ ઇ.સ. 1848- સંવત 1904ના પોષ વદ 10ના રોજ થયેલો છે. આમ, હાલમાં તે નામદારની વય 64 વર્ષની છે. તેમને જોતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેઓના મજબૂત બાંધાના પ્રત્યક્ષ ચિહ્નો જણાઇ આવે છે. તેઓ સાદા અને ધાર્મિક વિચારના છે. તેમના તે સ્વાભાવિક ગુણોથી તેમના પવિત્ર હાથે નીચે પ્રમાણે લોકપયોગી કામો અને સુધારાવધારા થયા છે.

શાસ્ત્રોક્ત રીતે વિદ્યાદાનને ઉત્તમ દાન તરીકે ગણી ગુજરાત કોલેજ ફંડમાં તેમણે સાત હજાર રૂપિયા આપ્યા છે ઇ.સ. 1888માં નાં. મહારાણી વિક્ટોરીયાની જયુબિલી પ્રસંગે રાજ પ્રત્યેની પોતાની વફાદારીને લીધે સ્ત્રીઓના દવાખાનાનાં ફંડમાં સાત હજાર રૂપિયા આપ્યા છે. ઉપરાંત, પાંચસો રૂપિયા રૂફીન ફંડમાં પણ આપ્યા છે. એકંદરે પોતાની ઉદાર વૃત્તિથી જનસમાજને અનુકૂળતા કરી આપવાના પ્રધાન ગુણને લીધે 27,670 રૂપિયા વાવો, કુવા, તળાવો, ધર્મશાળાઓ વગેરે પાછળ તથા 18,000 રૂપિયા દવાખાનાઓ પાછળ ખર્ચ્યા છે. વિદ્યા તરફની પોતાની હંમેશની અભિરૂચિથી પાટડીની પ્રજાને અંગ્રેજી કેળવણી લેવા સ્કુલની ઉમદા બક્ષીસ આપવામાં રૂ. 8,000 ની રકમ આપી છે. ઉપરાંત, તેના નિભાવ માટેની સઘળી જવાબદારી પોતે ઉઠાવી છે. જૂજ સમયમાં પણ તેમની ઉત્તમ દેખરેખને લીધે તે સ્કૂલમાં હાલ ધણા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે.

આ પ્રમાણે રાજ્યના ગિરાસ અને મહબ્બો વધારવા ઉપરાંત તેમણે બે લાખ રૂપિયા રાજગઢમાં મકાનો બંધાવવા પાછળ ખર્ચ્યા છે. પાંચસો રૂપિયા વિરમગામ હોરોની ઇસ્પિતાલ પાછળ ધર્માદા આપ્યા છે. પોતાનો ગિરાસ ચાસ વધારવા પાછળ તથા જુદાં જુદાં ધર્માદા ખાતામાં પોતાની યોગ્યતાને છાજે તેમ હાથ લંબાવવા ઉપરાંત તેમણે પોતાની જ્ઞાતિ માટે પણ યોગ્ય વખતે ધણું કર્યું છે અને કરી રહ્યા છે.

તેઓશ્રી રાજવહીવટ માટે અને બીજા પણ ગમે તે કામકાજ માટે માણસો પસંદ કરતાં તેમની પરીક્ષા કરવામાં ધણા નિપુણ છે. તેથી તેઓશ્રીના રાજ્યની વ્યવસ્થા માટેનું વર્તમાન કારભારી મંડળ પણ રાજ્યનાં મહબ્બાની વૃદ્ધિ કરનારૂં અને રાજ્યના કામકાજમાં સંપૂર્ણ કાળજીવાળુ છે. ઊંચી જગ્યાઓ માટે પણ બહારથી માણસો ન લાવતાં તેમને અહીં જ કેળવી તૈયાર કરી ઊંચા હોદ્દા પર નીમવામાં આવે છે.

ઓશ્રીના રાજઅમલમાં હાલ નીચે પ્રમાણે બાવીશ ગામો આબાદ સ્થિતિમાં છે. પ્રથમ વિરમગામ પેશ્વાએ રાખ્યું ત્યારે તેઓશ્રીના પૂર્વજ દેસાઇ ભાવસિંહજી પાસે વીશ ગામ હતાં, તેમાંથી દેસાઇ નથુભાઇની નાની વયનો લાભ લઇ પેશ્વાના સૂબાએ છ ગામો લઇ લીધાં તથા મુખ્ય વંશની પેટાશાખા તરીકે દેસાઇ ભુખણદાસે બે ગામ લીધાં તથા મુખ્ય વંશની પેટાશાખા તરીકે દેસાઇ ભુખણદાસે બે ગામ જુદાં કરાવી લીધાં અને મજમુદારને પણ એક ગામ મળ્યું. ગામ થયાં પછી હરીસિંહજીએ હરીપરૂં અને જોરાવરસિંહજીએ ત્રણ (દેસાઇપરા, જોરાવરપરા અને હિંમતપરા) ગામો વસાવ્યા, એટલે કુલ બાવીશ થયાં, તેમનાં એકંદરે નામ આ પ્રમાણે છે.

1	પાટડી	ગોરીઆવડ
2	ગોરૈયા	બ્રાહ્મણવા
3	વડગાસ	જરવલા
4	ભોજવા	નવરંગપુરા
5	ઉખલોડ	સાવડા
6	ખેરવા	હરીપુરા
7	સવલાણા	કુબેરપુરા
8	કમીકલા	જોરાવરપુરા
9	લીંબડ	દેસાઇપુરા
10	વેકરીઆ	હિંમતપુરા
11	જેતાપુર	કડવાસણ

હાલના ના. દરબારશ્રી લઘુભ્રાતા સ્વર્ગસ્થ દેસાઇશ્રી ચંદ્રસિંહજી સાહેબનો જન્મ સંવત 1907ની સાલમાં થયો હતો. તેઓની નાની વયથી જ જ્ઞાતિહિત તરફ લાગણી ધરાવતા હોવાથી, જ્યારે દરબારશ્રી જોરાવરસિંહજી સાહેબે સં. 1962ની સાલમાં જ્ઞાતિમેળો કર્યો ત્યારે સુધારાની બાબતમાં તેમણે સારો ભાગ લીધો હતો. પોતાનો તથા વડીલ ભ્રાતા સૂર્યમલસિંહજી (હાલના ના. દરબાર સાહેબ) ને. સં. 1915ના ચૈત્ર સુદ 2 ના રોજથી જુદો ગિરાસ મળ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે દરબારશ્રી ચંદ્રસિંહજી તખ્તસિંહ થયા ત્યારે તેમનો સવલાણાના ગિરાસનો છઠ્ઠો ભાગ ગાદીએ લીધો અને બાકીનો ગિરાસ વગેરે તમામ દેસાઇશ્રી ચંદ્રસિંહજી સાહેબને સ્વાધીન કર્યો હતો. તેઓશ્રી સં. 1952ના શ્રાવણ વદ 3ના રોજ પોતાની પાછળ દેસાઇશ્રી નારાયણસિંહજી તથા હીરસિંહજી તથા હીરસિંહજી એમ બે પુત્રો મૂકી સ્વર્ગવાસી થયા.

દેસાઇશ્રી નારાયણસિંહજીનો જન્મ સં. 1930ના કારતક વદ અમાસના દિવસે થયો હતો. ગુજરાતી કેળવણી પાટડીમાં લઈ રહ્યા બાદ મુંબઈમાં રહી અંગ્રેજી સાતમા ધોરણ સુધી તેમણે અભ્યાસ કર્યો છે. “શ્રી ક.પા. શુભેચ્છક સમાજ”ની વડોદરા ખાતે ભારાયેલી બેઠકમાં – સં. 1967ની સાલમાં પોતે ભાગ લીધો હતો. ઉપરાંત, ઉક્ત સમાજની મેનેજિંગ કમિટીના તેઓ મેમ્બર-વ્યવસ્થાપક છે અને જ્ઞાતિસુધારા માટે તેઓશ્રી અંતઃકરણથી પ્રયત્ન કરે છે. સં. 1967 તથા 1968 માં ના. દરબાર સાહેબે બે વખત જ્ઞાતિહિત માટે મેળાવડા કરેલા તે પ્રસંગે ધણી લાગણીથી જ્ઞાતિસુધારણાએ તેમણે કરેલો પ્રયાસ પ્રશસનીય છે. છેલ્લા મેળાવડા વખતે મહામંડળની સ્થાપના થઈ ત્યારે તેના ફંડમાં નાણાં ભરાવવા માટે તેમણે આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો.

દેસાઇશ્રી ચંદ્રસિંહજીના નાના પુત્ર દેસાઇશ્રી હીરસિંહજીનો જન્મ સં. 1933ના ભાદરવા વદ 11ના દિવસે થયો હતો. ગુજરાતી કેળવણી લીધા બાદ તેમણે અંગ્રેજીનો પણ સાધારણ અભ્યાસ કર્યો છે. પોતે રાજકારભારમાં સારો ભાગ લેતા હોવાને લીધે તેમણે સં. 1951 થી 1956 સુધી પાટડી સ્ટેટના હજુર દફતરનું અને સં. 1956 થી 68 સુધી ન્યાયાધીશનું કામ કર્યું છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ પ્રેસ’ બંધાવવાના કામકાજમાં તેમજ જ્ઞાતિના મેળાવડાઓમાં પોતાના વડીલ ભાઈની સાથે પોતે પણ સારો ભાગ લીધો હતો. ‘શ્રી ક. પા. હિવર્ધક મહામંડળ’નો વહીવટ કરનારી મંડળીના તેઓ સભાસદ છે અને તેમાં જિગરથી ભાગ લે છે. તેમને પ્રભાતસિંહજી અને વિકલસિંહજી નામે બે પુત્રો તેમજ બહેન સુભદ્રાબા નામે પુત્રી છે, જેમને કેળવણી આપવા તરફ લક્ષ આપવામાં આવે છે.

દેસાઇશ્રી નારાયણસિંહજી તથા હીરસિંહજીએ પોતાની એસ્ટેટમાં સારો વધારો કર્યો છે. ‘શ્રી ક. પા. હિતવર્ધક મહામંડળ’ના ફંડમાં રૂ. 2,000 ની રકમ પોતાના પિતાશ્રીના નામથી ભેટ આપી છે.

❖ ‘બો. ગેઝિટીઅર’ – વો. 1, પાન 109

❖ ‘બો. ગેઝિટીઅર’ – વો 1 પાન 237,

❖ એજન – વો. 8, પાન 286-422

- ❖ બો. ગેઝિટીઅર – વો. 4, પાન 345,
- ❖ રાસમાળા – ભા. 1
- ❖ પાટડીના દેસાઈ દમુભાઈ અને છગનભાઈ રણછોડદાસ વગેરે આ વેણીદાસથી ઊતરી આવેલા દેસાઈઓ છે.
- ❖ ‘બો. ગેઝિટીઅર’ – વો 1 પાન 337
- ❖ ‘બો. ગેઝિટીઅર’ – વો 1 પાન 334
- ❖ રાસમાળા – ભા. 2, પાન 132
- ❖ ‘બો. ગેઝિટીઅર’ – વો 1 પાન 399
- ❖ અમદાવાદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
- ❖ મેલ્વીલ્સ સિલે. – નં. 10, પાન 59
- ❖ ‘બો. ગેઝિટીઅર’ – વો 4 પાન 347,
- ❖ ‘બો. ગેઝિટીઅર’ – વો 4 પાન 347
- ❖ મેલ્વીલ્સ સિ. – નં. 10, પાન 59
- ❖ મેલ્વીલ્સ સિલે. – નં. 37, પાન 70-73
- ❖ અમદાવાદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
- ❖ ‘બો. ગેઝિટીઅર’ – વો. 4, પાન 347

દ્વારકા અને સંઘર્ષ

21

પ્રિ. ડૉ. હિતેન્દ્રસિંહ વાય. ખરવાસિયા

આર્ટસ એન્ડ કૉમર્સ કૉલેજ, વ્યારા,

છેક પ્રાચીન સમય થી રાજ્યો-રાજ્યો વચ્ચે રાજકીય, ધાર્મિક આર્થિક તથા સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ માટે સતત યુદ્ધો થતા હતા. કોઈ શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર, રાજ્ય કે પ્રજાએ કોઈને કોઈ કારણો સર નિર્ભળ પ્રજા પર આક્રમણ કરી પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવી શાસન સ્થાપવાના અસંખ્ય પ્રસંગો ઇતિહાસમાં નોંધાયા હોવાનું જાણવા મળે છે. ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોની જેમ ગુજરાત પણ છેક પ્રાચીન સમયથી સતત યુદ્ધો તથા સંઘર્ષથી ઘેરાયેલું રહ્યું હતું એવી જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતના અન્ય રાજ્યોના પ્રમાણમાં ગુજરાત સમૃદ્ધ હતું. જેને પરિણામે ગુજરાતે વિવિધ આક્રમણકારીઓના આક્રમણના ભોગ બનવું પડ્યું હતું એમ કહી શકાય.

ગુજરાતના ભુરચના પ્રમાણે મુખ્યત્વે ત્રણ ભાગ પાડી શકાય છે. મૂળ ગુજરાતનું મેદાન, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો ડુંગરાળ દ્વીપકલ્પનો પ્રદેશ અને ઉત્તરપૂર્વનો પહાડી પ્રદેશ^૧. જે પૈકી સૌરાષ્ટ્ર છેક પ્રાચીન સમયથી કોઈને કોઈ રીતે ખ્યાતી પામ્યું હતું. અત્યારના નવા રાજકીય વિભાગોના નામકરણ માં આ ભૂમિના મરાઠાકાલીન અને પછી અંગ્રેજોએ ચાલુ રાખેલા ‘કાઠિયાવાડ’ નામને બદલે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ નામ સ્વીકારવામાં આવ્યું તે પહેલા તે ‘સુરાષ્ટ્ર’ કે ‘સુરાષ્ટ્ર’ તરીકે ઓળખાતું. પ્રાચીન ગ્રંથો, ઉત્કીર્ણલેખો તથા વિદેશી મુસાફરોની નોંધોમાંથી પણ આ અંગેની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. રામાયણ, મહાભારત, વ્યાકરાણાચાર્ય પાણિની, કૌટિલ્ય (ચાણક્ય) ના અર્થશાસ્ત્રમાં, બુદ્ધની જાતક કથાઓમાં, મહાક્ષત્રય રૂદ્રદામાના જૂનાગઢના પર્વતીય લેખ માં, ક્ષેત્રેમી નામના પરદેશી પ્રવાસી તથા એરીયન નામના વિદેશી લેખકની નોંધમાં સૌરાષ્ટ્રનો કોઈને કોઈ રીતે ઉલ્લેખ થયેલો છે.^૨ આ પ્રદેશમાં નગર સંસ્કૃતિ નો પણ ઝડપી વિકાસ થયો હતો. છેક પ્રાચીન સમયથી આ પ્રદેશમાં દ્વારકા, પ્રભાસ, વલભી, ગિરિનગર, ધૂમણી, માંગરોળ, વામન સ્થલી, વઢવાણ જેવા શક્તિશાળી અને સમૃદ્ધનગરો વિકાસ પામ્યા હતા. તે પૈકી દ્વારકા ઘણા સમયથી કેન્દ્રમાં રહેવા પામ્યું હતું એવું પણ જાણવા મળે છે. આ પ્રદેશની જાણકારી ઈરિથ્રિયન સમુદ્રમાંના પ્રવાસના લગભગ ઓગણીસો વર્ષ પૂર્વે લખાયેલ ‘પેરિપ્લસ’ નામના ગ્રંથમાંથી જાણવા મળે છે. જેમાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠાની હકીકતોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. જેમાં આ પ્રદેશને ‘બરાકે’ (BARAKE) તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ‘પેરિપ્લસ’ માંનું બરાકે તેજ દ્વારકા હશે એમ કહી શકાય.^૩ દ્વારકાના સ્થાન વિશે પણ ઘણા મતભેદો જાણવા મળે છે. પરંતુ મહાભારતના મૌસલપર્વ, સ્કંદપુરાણ અને બીજા પુરાણો તથા ઘટજાતકમાં દર્શાવવામાં આવેલી દ્વારકા તે આજની દ્વારકાને સ્થાને હોવાનું સાબિત કરે છે.^૪

માનવ સંસ્કૃતિના આરંભકાળથી તે લઈને પૌરાણિકકાળ સુધી આ પ્રદેશ ખુબજ સમૃદ્ધ હતો. ઉપરાંત તે પ્રાચીનકાળથી ભારતનું પ્રવેશદ્વાર "Gate way of India" ની પણ ગરજ સારતું હતું. અહીંથી પણિઓ, પુણ્યજનો, ભાર્ગવો, અસીરિયનો, બેક્ટ્રીયનો, સિથીયનો અને રોમનો ભારતમાં આવ્યાં હતાં.^૫ આમ ઉપર્યુક્ત ચર્ચાને આધારે કહી શકાય કે દ્વારકા છેક પ્રાચીન સમયથી પ્રવેશમાર્ગની દ્રષ્ટિએ ખૂબજ અનુકૂળ હતું એટલું જ નહીં તેની કુદરતી વ્યુહરચના કોઈને

પણ આકર્ષે એ પ્રકારની હતી. દ્વારકાનું ભૌગોલિક સ્થાન તથા ત્યાંની સમૃદ્ધિ ને લઈને આ પ્રદેશ સતત બાહ્ય આક્રમણો તથા આંતરિક સંઘર્ષથી ઘેરાયેલો રહ્યો હતો. સૌ પ્રથમ દ્વારકા પર પહેલો લડાયક હુમલો માર્તિકાવત દેશના રાજા શાલ્વેએ કર્યો હતો.^૯ છેક પ્રાચીનકાળથી દ્વારકા જુદા જુદા આક્રમણકારોનું ભોગ બન્યું હોવાનું જાણી શકાય છે.

દ્વારકા ઉપર બીજું આક્રમણ કરૂષ દેશના રાજા પૌંડે કર્યું હતું. પૌંડે પોતાને જગતનો પતિ ભગવાન વાસુદેવ સમજતો હતો. શ્રી કૃષ્ણે કરેલા નરકાસુરના વધથી રોષે ભરાયેલા પૌંડે મધ્યરાત્રીએ પોતાના પ્રયંડ સૈન્ય સાથે દ્વારકા ઉપર હુમલો કર્યો. કૃષ્ણ આ વખતે ભગવાન શંકરના દર્શન કરવા કૈલાસ પર્વત ઉપર ગયા હતા. પૌંડેની સેનાએ મધ્ય રાત્રીના અંધકારમાં દ્વારકાના પૂર્વદ્વાર ઉપર આવી તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધું. પૌંડેની આજ્ઞા પ્રમાણે દ્વારકા નગરીના કિલ્લાઓ અને પૂર્વદ્વારના કિલ્લાઓના ચણાતર અને મહેલોને તોડી નાંખ્યા. દ્વારકા ઉપરના આ આક્રમણના સમાચાર નારદમુનિએ બદ્રિકાશ્રમ જઈ કૃષ્ણને આપ્યા. સમાચાર મળતાજ શ્રીકૃષ્ણ ગરુડ ઉપર સવાર થઈ સવારે યુદ્ધ સ્થળે આવી પહોંચ્યા. અને ત્યાં આગળ કૃષ્ણ અને પૌંડે વચ્ચે યુદ્ધ થયું અને આખરે કૃષ્ણે સુદર્શન ચક્ર વડે પૌંડેનો શિરચ્છેદ કરી દ્વારકાને યુદ્ધ મુક્ત કર્યું.^૮

વિશ્વખ્યાતી પ્રાપ્ત કરનાર દ્વારકાપર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપવા ઈ.સ.ની બીજી સદીમાં માળવાના મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામને પોતાના સેનાધિપતિ પદ્મલવ વિશાખદત્તને લશ્કર લઈને દ્વારકા ઉપર હલ્લો કરવા મોકલ્યો. પરંતુ રુદ્રદામને અને પુલુમાવી વચ્ચે યુદ્ધ ન થતાં રુદ્રદામને પોતાની પુત્રીના લગ્ન પુલુમાવી સાથે કર્યા. આમ ક્ષત્રિયો અને દક્ષિણના શાતવાહનો વચ્ચે મૈત્રીનો સંબંધ બંધાયો.^૯ ઈ.સ.ની બીજી સદીના ઉત્તરાર્ધના પ્રારંભથી દ્વારકાની આસપાસ સિરિયાના એક સાહસિક વીર સક્કર બેલીમની હકુમત પ્રવર્તતી હતી પરંતુ તેની પાસેથી ઓખાના સ્થાનિક કાબા લોકોએ તે પાછું જીતી લીધું હતું.^{૧૦}

ઈ.સ.ની બીજી સદીના અંત થી માંડી ઈ.સ.ની ચૌથી સદીના અંત સુધી દ્વારકા વિસર્જનની ગતિને પામ્યું હોય તેવું જણાય છે. પરંતુ ઈ.સ.ની પાંચમી સદીના આરંભ થી દ્વારકાનો પુનઃ ઉદય થયો હોવાનું જાણવા મળે છે. આ સમયે ગુપ્તવંશના રાજવીઓની આજ્ઞા દ્વારકાના દરિયા સુધી પ્રવર્તતી હતી.^{૧૧} આ ઉપરાંત વલ્લભીવંશના સિંલાદિત્યના કાળનું રાજા વરાહદાસ નાં પરાક્રમ દર્શાવતું પાલીતાણાનું એક તામ્રપત્ર અભિલેખરૂપે જણાવે તે મુજબ વલ્લભી સંવત ૨૫૫માં (ઈ.સ. ૫૭૪) શ્રીકૃષ્ણ જેવા બળવાન વરાહદાસ નામના સામંતે દ્વારકાના રાજાને હરાવ્યો હતો.^{૧૨}

આ ઉપરાંત આરબોએ પણ દ્વારકા પર આક્રમણ કર્યું હતું. આઠમાં શૈકાના છેક પ્રારંભથી આરબોએ ભારતના પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશો ઉપર વ્યાપક આક્રમણો શરૂ કર્યા હતા. આ આક્રમણથી દ્વારકા પણ બચી શક્યું ન હતું. દ્વારકા તથા દ્વારકાઘીશના ત્રૈલોક્ય સુંદર જગત મંદિરનો વિધ્વંસ પણ આજ અરસામાં આરબોના હાથે થયો હતો. આરબો જહાજોમાં બેસી અહીં આવ્યા હતાં. તેમણે મોટી મોટી તોર્તિંગ શીલાઓ વડે બાંધેલા મંદિરના મજબૂત કિલ્લાને તોડી નગરીમાં પ્રવેશ કરવાનું અશક્ય જણાયું ત્યારે ગોફણનાં મારથી મંદિર ઉપરના શિખરની ઘજાને તોડી બ્રાહ્મણો અને રાજપૂત રક્ષકોમાં હતાશા ફેલાવી આરબ સૈન્યે દ્વારકા નગરીમાં પ્રવેશ કરી અનેક ને રહેંસી નાખ્યા, અનેકને વટલાવ્યા, અનેક ઉપર અત્યાચારો કર્યા અને મંદિરો જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યાં.^{૧૩}

આ ઉપરાંત ગુજરાતના સ્થાનિક રાજવંશોના આક્રમણો નો ભોગ પણ દ્વારકા બન્યું હતું એવી જાણકારી મળે છે. ગુજરાતમાં વલ્લભી વંશના રાજાઓ પછી ચાવડાવંશના રાજાઓની સત્ત સ્થપાઈ ત્યારે ચાવડા સરદારો દ્વારકાના પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા હતાં. અખેરાજ ચાવડાએ ઓખામંડળ ઉપર પહેલું આક્રમણ કર્યું. તેણે ઓખામંડળમાં મધ્યભાગમાં વસતા કાલા વાઘેરોને

અને બેટમા ગજકરણ સરદારના રાજ્યમાં વસતા મોડા વાઘેરોને હરાવ્યા અને તેમના ઉપર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું.^{૧૪} ચાવડાવંશના શાસકોએ દ્વારકાથી દશ માઈલ પૂર્વે મૂળવાસર ગામ પાસે ચાવડાપાદર ગામ વસાવ્યું હતું.^{૧૫} આ ઉપરાંત અનંતદેવ ચાવડાએ દ્વારકામાં થાણું નાંખ્યું હતું. તેનાં સમયમાં હેરોલવંશના રાજપૂતોનો સંઘ પણ દ્વારકાની આસપાસ આવી વસ્યો હતો. તેમની સાથે આ હેરોલ રાજપૂતોને સત્તા માટે અનેકવાર ઘીગાણાં થયા હતાં. અને ઓખાના અસલી રહેવાસી કાલા, મોડા, વાઘેરો આવાં ઘીગાણામાં એક કે બીજા પક્ષમાં રહી ખેલ ખેલતા હતા.^{૧૬} હેરોલ રાજપૂતો અને ચાવડા રાજપૂતો વચ્ચે સતત સંઘર્ષના અંતે ઈ.સ.ના તેરમાં સૈકામાં વસઈ ગામે અને તે પછી અરાંભડામાં રાઠોડ રાજપૂતોના રાજ્ય ની સ્થાપના થઈ.^{૧૭}

ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓએ પણ દ્વારકાપર પોતાનું આધિપત્ય જમાવ્યું હતું એવું જાણી શકાય છે. સોલંકી રાજાઓમાં મુખ્યત્વે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં ઉત્તરકોકણ ના દમણથી તે ઉત્તરમાં સાંભર અને નાગોર સુધી લગભગ સાડાચારસોથી પાંચસોમાઈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ ભિલસાથી દ્વારકા સુધી લગભગ સાડાપાંચસોથી છસોમાઈલ જેટલો હતો.^{૧૮}

સલ્તનત સમય દરમિયાન પણ આ પ્રદેશ ધર્મણથી બચી શક્યો ન હતો. જેનું મુખ્ય કારણ સ્થાનિક પ્રજાની પ્રવૃત્તિ જણાય છે. દ્વારકા પ્રદેશમાં આવેલી વિવિધ જાતિઓએ પોતાની ચાંચિયાગીરીની પ્રવૃત્તિને ચાલુજ રાખી હતી. તેમની ઉશ્કેરણીજનક પ્રવૃત્તિને કારણે દિલ્હીના બાદશાહ ફીરોજશાહ તઘલખે પોતાના અમીર સમસખાન દમગાનીને દ્વારકા ઉપર હુમલો કરવા જણાવ્યું. સમસખાન દમગાનીએ (૧૩૬૧-૧૩૮૮) સૂચના મુજબ દ્વારકા ઉપર આક્રમણ કરી તેને જીતી લીધું અને ત્યાં આવેલા દેવળોને તોડ્યા.^{૧૯}

દમગાનીએ દ્વારકા પર આક્રમણ કરી દ્વારકાને નુકશાન પહોંચાડ્યું. છતાં ઓખાના ચાંચિયાઓની પ્રવૃત્તિ પર તેની કોઈ અસર જણાતી ન હતી. અહીંના લોકોની ચાંચિયાગીરીની પ્રવૃત્તિથી મુસાફરો તથા સ્થાનિક લોકો હેરાન થતા હતા. એમની આવી જુલ્મ પ્રવૃત્તિને કારણે જ સૂલતાન મહમૂદ બેગડાએ આ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી. મહમૂદબેગડો જ્યારે જૂનાગઢમાં હતો ત્યારે ત્યાં એક મૌલાના મુહમ્મદ સમરકંદી નામે મુસલમાન ધાર્મિક પુરુષ આવ્યા હતા. તેમણે સૂલતાન સમક્ષ રડીને પોતાની દુઃખની હકીકત જણાવી. જે મુજબ આ ધાર્મિક પુરુષ દક્ષિણથી વહાણમાં બેસીને હોરમઝ થઈ સમરકંદ જતા હતા. ત્યાં દ્વારકા પાસે જગતબેટના લોકોએ એમને લૂંટી લીધા અને એમના કુટુંબને કેદ કરી બે નાના છોકરા સાથે એમને રખડતા મૂક્યા. બે છોકરાઓને વારા ફરતી ખભા ઉપર ઊંચકી લાંબો પંથ કાપી મૌલાના જૂનાગઢ આવ્યા અને સૂલતાનને અરજ કરી કે પોતાને આ દુઃખમાં મદદ કરે. મહમૂદે આ સાંભળીને મૌલાનાને સુખ સગવડ કરી આપીને દ્વારકા ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરી. ૧૪ મેં ૧૪૭૩ ના રોજ સૂલતાને જૂનાગઢથી ફૂચ કરી બેટની સામે આવેલા આરંભડાગામ પાસે પોતાની છાવણી નાખી. બેટના ઘેરા દરમિયાન મહમૂદે જગપ્રસિધ્ધ રણછોડરાય અને અન્ય મંદિરોનો નાશ કર્યો. અને આખરે બેટનો વિજય મેળવી ઓખામંડળ અને દ્વારકાના વહીવટ માટે મલીક તુઘાનને ફરહત ઉલ્મુલકનો ઈલ્કાબ આપીને ત્યાંનો થાણેદાર નીમી મહમૂદ ૬ ઓકટો, ૧૪૭૩ ના રોજ જૂનાગઢ જવા રવાના થયો.^{૨૦} પરંતુ જતા જતા સૂલતાને મૌલાના મુહમ્મદ સમરકંદીના અપમાનનો બદલો લેવાની સૂચનાપણ આપી. સૂલતાનની સૂચના

પ્રમાણે રાજાભીમને અમદાવાદમાં મુહાફીઝખાન પાસે મોકલાવી દેવામાં આવ્યો અને ત્યાં એના શરીરના ટુકડે ટુકડા કરી શહેરના દરેક દરવાજા પર એક એક ટુકડો લટકાવવામાં આવ્યો.^{૨૧}

તેમ છતાં પણ વાઘેરોની ચાંચીયાગીરીની પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ જ રહી હતી. સમયે સમયે વાઘેર, વાઢેલ અને હેરોલજાતિના વંશજો વચ્ચે ધિંગાણા થઈ સત્તા પલટો થયા કરતો. તેઓનાં આવાં ધિંગાણાં નિરંકુશ બની બહારવટામાં અને દરિયાઈ લૂંટમાં પરિણમતાં. તેમ છતાં કેટલાક વાઘેર સરદારોની પ્રવૃત્તિ ઉપકારક જણાતી હતી. ઈ.સ.ની અઢારમી સદીના દ્વારકાના માણેકકુંળના વાઘેર રાજા મહાપની રાજનીતિ, ધાર્મિકતા તથા પ્રજાપ્રેમ ખૂબ વખાણવા લાયક હતા. દ્વારકા અને દ્વારકાધીશ મંદિરના જીર્ણોદ્ધારમાં તેનો ફાળો ઘણો મોટો હતો.^{૨૨}

વાઘેરોનું શુરવીરપણું અને ક્ષાત્રતેજ જામનગર, પોરબંદર, જૂનાગઢ અને ગોંડલ સુધી જાણીતું થયું હતું. એટલુંજ નહિ પણ દરિયાપારની મુસાફરી કરનાર સફરી વહાણો પરની એ લોકોની હાક કચ્છ અને કરાંચી સુધી વર્તાતી. વાઘેર સરદારોનો ધાક માણસો પરતો જોવા મળતો હતો પરંતુ પશુ-પ્રાણીઓ પણ એમનાથી ડરીને ચાલતા. ગાયકવાડના ઘોડાઓ ઘણીવાર ઓખાની સીમ સુધી આવીને વાઘેરોના ધાકથી પાછા વળી જતા.^{૨૩}

વાઘેરોની દરિયાઈ લૂંટની પ્રવૃત્તિ ફરી પાછા દ્વારકાને સંઘર્ષ તરફ દોરે છે. તેમની દરિયાઈ લૂંટની પ્રવૃત્તિને પરિણામે તેમને અંગ્રેજો સાથે સંઘર્ષમાં આવવું પડ્યું. ઈ.સ. ૧૮૦૧ માં મુંબઈનાં એક વહાણને લૂટી તેમાં સવાર અંગ્રેજ દંપતિને દરિયામાં ડૂબાડી દીધાના પ્રસંગને લઈને બન્ને વચ્ચે સંઘર્ષના બીજ વઘાયા એવી જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. ચાંચીયાગીરીને ડામવા અંગ્રેજોએ કર્નલ સ્ટેન હોપની સરદારી હેઠળ ઈ.સ. ૧૮૦૨ ના નવેમ્બર માસની ૨૬ મી તારીખે દ્વારકા ઉપર પહેલો હુમલો કર્યો.^{૨૪} ઈ.સ. ૧૮૧૬માં ઓખામંડળ પ્રદેશ ઉપર કંપની સરકારે પોતાનો અધિકાર અને કબજો મેળવ્યો.^{૨૫} પરંતુ ત્યારબાદ એકજ વર્ષમાં એટલે કે ૧૮૧૭ના નવેમ્બર માસની છઠી તારીખે કંપની સરકાર અને વડોદરાના મહારાજા આનંદરાવ ગાયકવાડ વચ્ચે કરાર થતા ઓખામંડળ પ્રદેશ વડોદરા સરકારને સુપ્રત કરવામાં આવ્યા.^{૨૬} પરંતુ ૩૦ જુલાઈ ૧૮૫૮ના રોજ વાઘેરોએ ગાયકવાડી ફોજને હરાવી દ્વારકાના કિલ્લાને કબજે કર્યો. પરિણામે અંગ્રેજોએ દ્વારકાપર પુનઃઆક્રમણ કરી ઓકટો-૧૮૫૮ ના રોજ દ્વારકા ફરીથી જીતી તેને શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના શાસન હેઠળ મુક્યું.^{૨૭}

ઓખામંડળના વાઘેરોએ અંગ્રેજ સરકાર અને ગાયકવાડ સરકાર સામે વિદ્રોહ કરી યુદ્ધો કર્યા. અને જયારે તેઓ તેમાં નિષ્ફળ ગયા ત્યારે બહારવટે ચડ્યા. ઈ.સ. ૧૮૬૦માં તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતરી આવી બરડાના ડુંગરોમાં ભરાઈ ગયા. બ્રિટિશ સરકારે આ બહારવટાને ઈ.સ. ૧૮૫૭ વિપ્લવનું સ્વરૂપ આપી સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓને તેમનો નાશ કરવા કડક આજ્ઞા આપી અને બ્રિટિશ સોલજરોની એક બટેલીયન સૌરાષ્ટ્રમાં મોકલી. આખરે દેશી અને અંગ્રેજી સૈનિકોએ આત્મપરાના ડુંગરોમાં ભરાયેલા વાઘેરો ઉપર પ્રબળ આક્રમણ કરી તેમને વેર વિખેર કરી નાંખ્યા.^{૨૮} અને આખરે ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ફરીથી આ પ્રદેશ પર ગાયકવાડ સરકારનું આધિપત્ય સ્થપાયું.

આમ ઉપરોક્ત ચર્ચાને આધારે એવું જાણી શકાય છે કે છેક પ્રાચીન સમયથી દ્વારકા દેશી, પરદેશી આક્રમણ કારો તથા સ્થાનિક જાતિઓ સાથેના સતત સંઘર્ષમાં વ્યસ્ત રહ્યું હતું. જેને પરિણામે આ પ્રદેશને લાંબા સમય સુધી આર્થિક નુકસાન વેઠવું પડ્યું હતું એમ કહી શકાય.

પાદનોંધ

- ૧ રાજગોર શિવપ્રસાદ બી, 'ગુજરાત : એક દર્શન', પ્રાંચ્ય વિદ્યામંદિર, મ.સ.વિદ્યાલય, વડોદરા. ૧૯૬૯ પૃષ્ઠ-૭
- ૨ શાસ્ત્રી કેશવરામ કા, 'સૌરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ'-૧. માંગરોળ-સોરઠ, જવાહરલાલ નેહરુ એજ્યુ. ઈન્સ્ટિટ્યુટ, પોરબંદર. ૧૯૬૭ પૃ.૧૩
- ૩ દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ, 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ', સોરઠ શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ સંઘ, જૂનાગઢ. ૧૯૬૮ પૃ.૨-૩
- ૪ દવે સુરેશભાઈ કનૈયાલાલ, 'ઓખામંડળ- ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ', દ્વારકા. ૧૯૭૮. પૃ.૨
- ૫ શાસ્ત્રી કે.કા., 'અતીત ને આરે', બુટાલા પ્રકાશન, વડોદરા-૧. ૧૯૭૩. પૃ.૧૨૩
- ૬ દવે સુરેશભાઈ કનૈયાલાલ, પૂર્વોક્ત, પૃ.૭૯
- ૭ ઠાકર જયંતિલાલ જ. 'દ્વારકા દર્શન', નવભારતી કાર્યાલય, રાજકોટ. ૧૯૬૮. પૃ.૪૭
- ૮ એજન, પૃ.૪૮-૪૯
- ૯ એજન, પૃ. ૫૨
- ૧૦ એજન, પૃ. ૫૩
- ૧૧ એજન, પૃ. ૫૪
- ૧૨ જોષી કલ્યાણરાય ન. 'દ્વારકાના પ્રદેશનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', પ્રાંચ્યવિદ્યા મંદિર, મ.સ.વિદ્યાલય, વડોદરા. ૧૯૭૯. પૃ.૧૩
- ૧૩ ઠાકર જયંતિલાલ જ. પૂર્વોક્ત, પૃ.૫૫
- ૧૪ જોષી કલ્યાણરાય નથુભાઈ, 'ઓખામંડળના વાઘેર', પ્રાંચ્યવિદ્યામંદિર, મ.સ.વિદ્યાલય, વડોદરા. ૧૯૬૯. પૃ.૭૧-૭૨
- ૧૫ એજન, પૃ. ૭૧
- ૧૬ એજન, પૃ. ૭૩
- ૧૭ એજન, પૃ. ૮૬
- ૧૮ શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ, 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ', ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ. ૧૯૫૩. પૃ.૩૮૭-૮૮
- ૧૯ ઠાકર જયંતિલાલ જ., પૂર્વોક્ત પૃ.૫૬
- ૨૦ જોષી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઈસ્લામયુગ', ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ. ૧૯૬૪, પૃ.૫૯૦,૯૧,૯૨, સરખાવો : દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હ., પૂર્વોક્ત, પૃ.૫૦૫-૦૬
- ૨૧ દીવાનજી આત્મારામ મોતીરામ (અનુવાદક) 'મિરાતે સિંકદરી', ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. ૧૯૧૪. પૃ.૧૦૯
- ૨૨ ઠાકર જયંતિલાલ જ. પૂર્વોક્ત, પૃ.૫૬
- ૨૩ જોષી કલ્યાણરાય નથુભાઈ, પૂર્વોક્ત, પૃ.૧૭૬.
- ૨૪ ઠાકર જયંતિલાલ જ., પૂર્વોક્ત, પૃ.૫૭
- ૨૫ જોષી કલ્યાણરાય નથુભાઈ, પૂર્વોક્ત, પૃ.૧૮૫
- ૨૬ એજન
- ૨૭ ઠાકર જયંતિલાલ જ., પૂર્વોક્ત, પૃ.૫૮
- ૨૮ દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ, 'જૂનાગઢ અને ગિરનાર', સોરઠ સંશોધન સભા, જૂનાગઢ. ૧૯૭૫. પૃ.૧૩૭-૩૮

પુસ્તકાલય એટલે આત્માની સવારીનો રથ

22

લાયબ્રેરીયન

શિલ્પા બી. પટેલ

શ્રી મુક્તજીવન સ્વામીબાપા મહિલા

આર્ટસ, કોમર્સ એન્ડ બી.સી.એ કોલેજ ભુજ -૬૨૬૭

પુસ્તકાલય એ માનવ સંસ્કૃતિનું અવિભાજ્ય અંગ છે. પુસ્તકોથી મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ અને ચરિત્ર ઘડાય છે ફિલસૂફ દેકાર્ટે કહ્યું છે, તેમ ઉત્તમ પુસ્તકોનું વાંચન ભૂતકાળના સર્વોત્તમ લોકોની સાથેના વાર્તાલાપ સમાન છે. આમ એક જ જગ્યાએ અનેક વિષયોના પુસ્તકો એકઠા કરવાનો પ્રથમ વિચાર જેણે કર્યો હશે, તેણે પૈડું શોધવા જેવું મહાન કાર્ય કર્યું હશે. માનવી પથ્થરયુગથી આજની કોમ્પ્યુટર દુનિયા સુધી પહોંચ્યો છે. એ તેના વિકાસની સંસ્કૃતિ કથાને જીવંત રાખનાર અને એ સંસ્કાર વારસાને એક યુગથી બીજા યુગથી જીવંત રાખનાર અનંત યુગો- યુગોથી જોડી રાખનાર આ પ્રભાવશાળી માધ્યમ પુસ્તકો જ છે. જેલની કોટડી હોય કે વેરાન રણ હોય જો ત્યાં ઉડતું ઉડતું એકાંદ છાપેલું પાનું પણ મળી જાય તો માણસની અંદર ચેતના જાગી ઉઠે છે.

પુસ્તકાલયો એ પુસ્તકોનો મહાસાગર છે. આ મહાસાગરમાં અનેક પ્રકારના જ્ઞાનની નદીઓ હિલોળા લેતી હોય છે. પરંતુ હિલોળે ચળેલા પાણીને તૃપ્તિનું સ્થાન આપી મનુષ્ય ખરેખરો તૃપ્ત બનતો જાય છે.

તેનું કારણ એ જ કે કેટલાય એવા લોકો છે, જેના પુસ્તકો વાંચી માણસ અભિપ્રેત થઈ જાય છે. જે કામ વ્યાયામ શાળા શરીર માટે કરે છે તે કામ પુસ્તકાલય હૃદય અને બુદ્ધિ માટે કરે છે. આ પુસ્તકાલયોમાં ગાંધીજીથી ન્હાનાલાલ પણ મળે અને ‘બેફામ’ થી કાર્લમાર્ક્સ પણ. આમ કાર્લ માર્ક્સનું નામ વાંચી અને બ્રિટીશ મ્યુઝિયમની લાયબ્રેરી યાદ આવે છે. પુસ્તક માર્ક્સના “દાસ કેપિટલ” માર્ક્સવાદે દુનિયાભરમાં જે પ્રચંડ ઉથલપાથલ કરી છે તેના બીજા બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની લાયબ્રેરીમાં વવાયા ત્યાં બેસી ન વાંચન કરી માર્ક્સે આ દુનિયા કંપાવનારું પુસ્તક લખ્યું. આમ જોઈએ તો માર્ક્સની કબર લંડનમાં છે. દુનિયાભરમાં લોકો ત્યાં ફુલ ચડાવવા જાય છે પરંતુ ખરી કબર તો બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની લાયબ્રેરી જ છે તેવા જ એક કારનેગી અમેરીકાના એક પ્રખર વિચારક તેના નામથી અમુક જ લોકો અજાણ હશે. એમણે લખેલું એક પુસ્તકે હાઉટુ વિન ફેન્ડઝ એન્ડ ઈન્ફલુઅન્સ પીપલ “બાઈબલ” પછી દુનિયામાં સૌથી વધુ વેચાતા પુસ્તકોની યાદીમાનું એક છે. મિત્રો કેવી રીતે બનાવવા અને લોકોને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરવા માટે ‘યસ’ ના મૂડમાં કઈ રીતે લાવવા તેવી મુદાસરનું વર્ણન તેમાં કરેલું છે.

તેવી જ રીતે બનાઈ શો પણ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની લાયબ્રેરીમાં જ ભણેલા !

આ દુનિયામાં જેણે તાજા વિચારો રજૂ કર્યા છે તેવા આધુનિક ચીનના પિતા માઓત્સે તુંગે પણ કહ્યું છે કે “પુસ્તકાલય વિના મારા જેવા રંક વિદ્યાર્થી ક્યાં જ્ઞાન મેળવી શક્યા હોત ” માઓ ૧૯ વર્ષના હતા ત્યારે એમણે ચાંગશાની પ્રોવિન્શિયલ લાયબ્રેરીમાં રહેતા હતા. એ દિવસોમાં તે માત્ર બ્રેડ અને પાણી પર જ રહેતા અને આખો દિવસ લાયબ્રેરી માં વિવિધ વિષય ઉપર વાંચતા એમણે નોંધ્યું છે કે ચાર દિવસના ભુખ્યા વ્યક્તિને જેમ ખાવાનું દેખાય તેમ પુસ્તકાલયના પુસ્તકોને પણ વાંચી અને ભુખ્યાને ખાવા માટે જેવી તૃપ્તિ અનુભવે તેવી તૃપ્તિ નો અનુભવ થતો.

આમ જોઈએ તો જ્ઞાન અનંત છે. ગતિશીલ છે. જ્ઞાનની ગતિશીલતા એક યા બીજા સ્વરૂપે ગ્રંથસ્થ થતી રહે છે. સમાજજીવન, જાહેરજીવન, શહેરીજીવન, અંગત જીવન, અને લોકશાહી આ બધી જ બાબતો જોતાં પુસ્તકાલય એ લોકશાહીનું મંદિર છે. આ મંદિરમાં આવનાર કોઈ કારણસર અન્ય મંદિરમાં ન જઈ શકે તો ગુમાવવાનું કશું જ નહીં બને ! તેથી જ તો કહેવાય છે કે લોકશાહીની લાયબ્રેરીઓ એ મુક્ત ઉધાન જેવી છે. મુક્ત મને તેમાં વિહાર કરી અનંત પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જ્યારે સરમુખત્યારશાહીના પુસ્તકાલયો ઘરમાં ઉછરેલા ફુલના ફુંડાઓ જેવી છે. આ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ પુસ્તકાલયો વિકસાવ્યા અને તેના કારણે આ અનંત જ્ઞાનના પુરમાં ગામડે ગામડે ખેતમજૂરો પણ આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આમ પુસ્તકાલયો કોઈપણ જાતના અંકુશ વિનાના સ્વતંત્રતાપુર્ણ વાતાવરણમાં વિકાસ સાધવાનું

સાધન છે. શિક્ષણ સંસ્થા તરીકે એ જ મહત્વનું છે. તે પ્રજાને જાગૃત કરે છે, પોષે છે, જીવાડે છે. અને પ્રજા જીવનના કર્મને સ્પર્શતી શક્તિ છે. યોગ્ય દિશાસુચન પણ કરે છે.

પરંતુ આપણા હિન્દુસ્તાનમાં આપણી સંસ્કૃતિ અને આજના યુગમાં ઉપયોગી થાય એવા ઘણા પુસ્તકો આપણા દેશમાં છે. છતાં પણ દરરોજ તેના નિયમોનું પાલન થતું હોય એવું કયાંય આપણા દેશમાં જોવા મળતું નથી. તેવો જ એક દાખલો જોઈએ તો, પુસ્તકોની પૂજા કરનારો એક દેશ જોવા મળ્યો અમેરીકાના ન્યુજર્સી શહેરની સ્ટેનહોલ યુનિવર્સિટીના સંચાલકો વર્ગકાર્ય શરૂ કરતા પહેલા અડધો કલાક ધર્મગ્રંથ ગીતાનું પઠન ફરજિયાત કરવાનું હોય છે. આ યુ.સી.ટી. ની સ્થાપના ૧૮૫૬માં સ્થપાઈ હતી. અત્યારે વિવિધ ફેકલ્ટીમાં દસ હજાર થી વધુ વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં અભ્યાસ કરે છે. વિવિધ ધર્મના લોકો અભ્યાસ કરે છે. આમ જોઈએ તો તેમની પાસે હાથવગો ગ્રંથ બાઈબલ છે. છતાં પણ ભારત દેશની ગીતા ની પસંદગી કરી છે.

તેનો અર્થ એ જ કે ગીતા માંથી આજની જીવનશૈલીના દરેક અર્થોની સમજૂતી મળી શકે છે. પરંતુ આપણી હિન્દુસ્તાનની કોઈ યુનિવર્સિટીમાં આવો પ્રયોગ થતો હોય એવું કયાંય દેખાતું નથી. અમેરીકામાં વસવાટ કરતા આપણા ભારત ના એનઆરઆઈ વૈજ્ઞાનિક વેક્ટરામનને જ્યારે નોબેલ પ્રાઈઝ મળ્યું ત્યારે આપણે ગર્વથી કહીએ કે તે અમારા ભારતીય છે. પરંતુ આવું ગીતાનું જ્ઞાન બીજા દેશમાં થાય ત્યારે આપણે કેમ ગૌરવ નથી લઈ શકતા ?

આજના દોડભાગની જીવનશૈલીમાં પુસ્તકનું સ્થાન ટીવી અને મોબાઈલ વિકસાવ્યું છે. ટીવી અને મોબાઈલ કલ્પરે આપણી નવી પેઢી ઉપર અને સમાજ જીવન પર કેટલીક ગહેરી અસર કરી છે. તે આપણે આપણાં જ ઘરની અંદર જોઈ શકીએ છીએ નાના રડતાં બાળકના હાથમાં મોબાઈલ આપવામાં આવશે તો તરત જ શાંત થઈ જાય છે. જ્યારે મોબાઈલ કે ટીવી ની સ્વીચ ઓન થાય છે. ત્યારે મગજની સ્વીચ ઓફ થઈ જાય છે. અને આજનું બાળક નાનપણથી લઈ અને યુવાનીની ઉંમર સુધી ઓફલાઈનમાં જ જીવન જીવે છે. અને તેના કારણે પુસ્તકોને પણ ઓફલાઈન બનાવી દીધા છે. મોબાઈલને ટીવી કલ્પરને કારણે પુસ્તકાલયો પસ્ટીની દુકાન જેવા થઈ ગયા છે. જે વિચારશક્તિ ખીલવવા માટે લોકો પુસ્તકાલય સુધી જતા હતા. પરંતુ આજના જીવનમાં ધબકતા પુસ્તકો પર ધુળ જામવા માંડી છે. આજે ટીવી ઈન્ટરનેટ, સેલફોન એ બધા આ ઉગતી પેઢીનો એટલો બધો સમય ખાઈ જાય છે, કે એમને સારા જીવનચરિત્રો કે આદર્શ આત્મકથાઓ વાંચવાનોય કયાં સમય રહે છે ? એ પેઢી નું સાફ ઘડતર કેવી રીતે થઈ શકે ! સંસ્કારી, સદ્વિચારી કેવી રીતે થવું તેનું માર્ગદર્શન મળવું જોઈએ ને ચારે બાજુ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના વંટોળમાં ઘસડાતી હોય એમાં સંતાનનું કેવું ઘડતર કરશે ? “માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવ ભવ” જો ન હોય તો ગુરુદેવો ભવ ની તો ફરીયાદ જ કયાં કરવી. જ્યાં શિષ્યો ગુરુઓને માન આપી ખુલ્લા વાતાવરણમાં જ્ઞાન મેળવતા, પરંતુ મુક્ત વાતાવરણ અને જ્ઞાનના સમન્વય થકી જ રાજા રામ, અને કૃષ્ણ સ્વામી વિવેકાનંદ અનેક મહાપુરુષ સંતો જેવા લોકો અને જેવા લોકો આપણા જીવનમાં આવ્યા પણ આવા જીવન ચરિત્રો વાંચીને જ્ઞાન કયાંથી મેળવી શકાય.

પુસ્તકોએ જ્ઞાનનું પ્રવેશદ્વાર છે. અને પુસ્તકાલયનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન સાથે મનોરંજન પુરૂ પાડી તેમનું ચારિત્ર્ય ઘડતર કરી ઉત્તમ નાગરીક બનાવવાનો છે. પરંતુ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગમાં માહિતી વિસ્ફોટ, જ્ઞાન વિસ્ફોટ, ઈન્ટરનેટ વિસ્ફોટ સમાજમાં અતિ ત્વરિત રીતે જ્ઞાન- માહિતી પર સંક્રમણ કરી ગયા છે. ઈ- બુકનો શિક્ષણમાં ઉપયોગ વધ્યો છે. ઈબુક એટલે ઇલેક્ટ્રોનિક બુક.

માઈકલ હાર્ટે ઈ.સ. ૧૯૭૦માં -ઈ-બુકનો વિચાર આપ્યો. શરૂઆતમાં ઈ-બુકમાં માત્ર લાવવાનો જ સમાવેશ થતો પરંતુ આજે સમગ્ર ફર્મોટમાં -ઈ-બુક જોઈ શકાય છે. પરંતુ આ ઈ-બુકમાં જે સાહિત્યનો મર્મ રહેલો છે. એ મર્મને જે ગુરુ-શિષ્યને સમજાવે તેવો મર્મ ઈ-બુક માં મળતો નથી. જેમ પુસ્તકોથી મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ અને ચરિત્ર ઘડાય છે. તેમ જેમ કાવ્યમાં કે સાહિત્યની ભાષામાં ઓછા મર્મથી વધુ સાફ કહેવાની કળા ગુરુ પાસે થી મળી શકે તેવી ઈ-બુક પાસેથી મેળવી શકાતી નથી. જે વાંચન થાય તે, વિકાસાત્મક -હકારાત્મક હોય, સાર્વત્રિક અને આનંદાયક હોય અને ઓછામાં ઘણુંબધું આપનારું હોય તેવી વ્યવસ્થા પુસ્તકાલયમાં જોવા મળે છે. તેથી જ તો રમેશ પારેખે કહેલું છે કે

“આખા વિશ્વમાં સૌથી પવિત્ર જગ્યા છે મારા
પુસ્તકોની છાજલી સારો અભ્યાસ ખંડ તીર્થ છે.”

આ વાક્ય ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સૌ તાળાની એક ચાવી વાંચન દરેક સમસ્યા નું નિરાકરણ પુસ્તકાલયમાંથી મળી શકે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું તેમ પુસ્તક પ્રત્યેના સ્નેહ એ ઈશ્વરી રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે. જે સુખ તમને અનંત સમૃદ્ધિ કે મહેલોથી નહિ મળી શકે તે સુખ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોમાંથી મળશે. આ ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરવા માટે વાંચન કરવું જરૂરી છે. આ સદ્વિચારોનું ભાથું જીવનને ઉન્નત બનાવે છે. એટલે જ પુસ્તકને મિત્ર તરીકે આગોતરું સ્થાન આપવું જરૂરી છે. પુસ્તક જ્યારે મિત્રની ગરજ સારે ત્યારે સોરી થેક્સ યુ જેવા શબ્દો તેને આપવા પડતા નથી. પુસ્તકને ક્યારે ખોટું લાગતું નથી, પરંતુ ખોટું લાગે તેને સુધારવાનું કામ આ પુસ્તકો પાસેથી જ મળી રહે છે. પુસ્તક એ કઈ પસ્તી નથી પરંતુ ધબકતી આત્મા છે. આ આત્માના રથ પર સવાર થનાર ઘણા બધા લોકો એ વાંચનથી સમાજને સારા વિચારો આપ્યા છે. પુસ્તકો જ માનવ સમાજના જ્ઞાન, સંસ્કાર, આનંદ અને ઉન્નતિનું મુળભૂત સાધન છે. આપણને સવાલ એ થાય કે દુનિયાના માલિક થવાના સ્વપ્ના સેવનાર સિકંદર પાસે અઢળક સંમતિ હતી પણ તેને એક પોથી જ કિંમતી પેટીમાં મુકવી યોગ્ય લાગી એનો અર્થ એ કે પુસ્તક જ જ્ઞાનનો ભંડાર છે. આવા સાહિત્યને વાંચનારા યોગ્ય જ્ઞાનની આરાધના કરનારા સહેલાઈથી સમાજને રાહ ચીધી શકે છે. સુખ તરફ દોરી શકે છે. માટે અવિકસીત ગરીબ દેશોમાં જ્ઞાન પ્રસારના માધ્યમ તરીકે પુસ્તકો જ સરળ સુલભ અને વ્યાપક થઈ શકે.

વાંચે ગુજરાત અંતર્ગત પુસ્તકોનું વધારેમાં વધારે વાંચન થાય તેવા ઘણા કાર્યક્રમો થઈ રહ્યા છે. પુસ્તક મેળાઓ યોજાઈ રહ્યા છે. ગ્રંથ યાત્રાઓ પણ થઈ રહી છે. આવી યાત્રાઓ દ્વારા માનવીને માનવી સુધી પહોંચાડવી આજના યુગમાં જરૂરી છે. નવું જ્ઞાન નવી દ્રષ્ટિ નવી આશા અને અનુપમ જીવન સૌંદર્ય બનનાર પુસ્તકોનું મુલ્ય અમાપ છે. માટે જ પુસ્તકાલયનો વધુને વધુ ઉપયોગ થાય તે જરૂરી છે. “બુક્સ થિંક ફોર મી” લેમ્બ નામના મહાનુભાવ કહી ગયા કે હું એકલો વિચારી શકતો નથી. મારે માટે એ કામ પુસ્તકો કરે છે. આવા ઉદાત વિચારોને કારણે આપણા સાહિત્ય પ્રેમી મુખ્યમંત્રી એ વાંચે ગુજરાત નામની કલ્પના તરતી મુકી. અને સમગ્ર ગુજરાતને વાંચનમાં વ્યસ્ત કરી દીધા તેમણે કહ્યું પુસ્તક તરતું મુકો આવા પુસ્તકો આજ દિવસ સુધી તરતા મુકવાથી ઘણી બધી ગૃહિણીઓને પણ વાંચન માટેનો શોખ જાગ્યો છે. અને આજના આ ફેશનયુગ મા ઘર બનાવતા પુસ્તકો કબાટમાં સારા લાગે તે માટે પુસ્તકોના કબાટ બનાવવામાં આવે છે. કોઈ ગેસ્ટ આવે તો તેને બતાવવા માટે કે અમારા ઘરમાં પણ ઘણા બધા પુસ્તકો છે. પરંતુ હરામ જો એકપણ પુસ્તક તેમાંથી વાંચ્યું હોય અને આવેલ મહેમાન પણ એક પુસ્તક ઉપાડી ઉપાડી અને જોશે અને કહેશે કે સારું પુસ્તકોનું કલેક્શન છે. સારું તો હું એક પુસ્તક લઈ જઈ શકું. ? નેવું ટકા સંશોધન અને નિષ્કર્મ ને બાદ કરતા દસ ટકા લોકજ વાંચન કરતા હશે. પરંતુ આ શોખ કેળવવો ખુબ જ જરૂરી છે. વ્યક્તિ આજના ઈન્ટરનેટ યુગમાં જો વાંચન નહી કરે તો શું ? માટે પુસ્તકોમાં રસ લેવાથી તેને વાંચી અને ગળી જવાના હોય છે. આમ પુસ્તકને વાંચી દઢ બનાવવું જોઈએ. વિજ્ઞાન સાહિત્ય ઇતિહાસ કાવ્ય, ગણિત વગેરેનું વાંચન મનુષ્યને જ્ઞાનની નવી ક્ષિતિ જ નો વિસ્તાર આપે છે. શાણપણ આવે છે. કલ્પનાશીલ બનાવે છે. ટુંકમાં પુસ્તકોના વાંચન થી માણસ સંપૂર્ણ બને છે.

નવું જ્ઞાન નવી દ્રષ્ટિ નવી આશા અને અનુપમ જીવન સૌંદર્ય બનનારા પુસ્તકોનું મુલ્ય અમાપ છે. જેમ મિત્રોની પસંદગીમાં અમાપ હોય છે. તેમ પુસ્તકોની પસંદગીમાં કદી સંખ્યા મહત્વની નથી હોતી. પુસ્તકોમાં રહેલ પ્રત્યેક વિચાર વાચકનો સન્મિત્ર બને તો પુસ્તકો સર્વોત્તમ સમૃદ્ધિરૂપ બને. પલટાતા યુગ સાથે પુસ્તકાલયો તેમા દિદાર બદલ્યા નથી. પુસ્તકાલયના આ દિદારને સમજવા માટે શર્ટનું પહેલું બટન બંધ છે તે પેઢી, અને ટીશર્ટનું બટન નહોય.. તેવી પેઢી સાથે બેસી ર૧ મી સદીમાં પુસ્તક પ્રેમીઓ માટે વધુ અભિરૂચી જાગે તે માટે નવા અભિગમો સ્વીકારી નવી દિશામાં ચાલતી ગાડીમાં બેસીપુસ્તકાલયની સફર કરવી અને જીવનમાં નવો ઉત્સાહ અને પ્રાણ પુરવા કે જેથી જીવન ઉન્નતિના શિખરો સર કરે.

“એક ઘડી આધી ઘડી, આધી મે પુની આધ
કમલ સંગત પુસ્તક કી મિટે, કોટી અપરાધ
કિતાબે કહતી કે, બાતે બીતે હુએ જમાને કી
ઔર કિતાબે ચાહતી હે, પાસ તુમ્હારે રહેને કી.”

अलंकारों में अनुप्रास अलंकार का महत्व

प्रा.कटुवा विनोद मालशी

आर्ट्स & कोमर्स कोलेज मुन्द्रा -कच्छ ।

काव्य में अलंकारों का महत्व प्रतिष्ठित करने के लिए अलंकार सम्प्रदाय के आचार्यों ने काव्य की आत्मा के रूप में अलंकारों को ही स्वीकार किया था । भरतमुनि ने नाट्यशास्त्र में अलंकारों का उल्लेख करके यह प्रतिपादित किया कि अलंकार काव्य का अपरिहार्य अंग है । भामह और दंडी ने अलंकारों को काव्य का प्राणतत्व माना है ।

डॉ.नगेन्द्र ने भी कहा है कि- “वही चमत्कारपूर्ण उक्ति काव्य हो सकती है, जिसका चमत्कार भाव की रमणीयता, सूक्ष्मता, कोमलता अथवा तीव्रता के आश्रित हो ।”

आचार्य भोजराज ने भी अलंकारों की तीन स्थितियों को स्वीकार किया है -

बाह्य, आभ्यान्तर और बाह्याभ्यान्तर ।

बाह्य जो वस्त्रमाला और आभूषण की तरह । आभ्यान्तर दांत मढ़ने ,नखच्छेद आदि शरीर के साथ जुड़े रहते हैं ।

बाह्याभ्यान्तर धूप और विलेपन की तरह सब ओर रहते हैं ।

आचार्य दंडी - “ काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलंकार प्रचक्षते ।”

आचार्य केशव -“ जदपि सुजाति सुलक्षणी सुबरन सरस सुवृत

भूषण बिनु न बिराजई कविता वनिता मित ।”

अलंकार के भेद - अलंकार के तीन भेद माने गये हैं

(१) शब्दालंकार - जो अलंकार विशेष शब्द के द्वारा काव्य की शोभा बढ़ाते हैं वे शब्दालंकार कहलाते हैं ।

अनुप्रास, यमक श्लेष और वक्रोक्ति इस प्रकार के अलंकार हैं ।

(२) अर्थालंकार - जो अर्थ के द्वारा काव्य की शोभा बढ़ाते हैं वे अलंकार अर्थालंकार कहलाते हैं । उ पमा,

रूपक ,संदेह ,उत्प्रेक्षा इस कोटि के अलंकार हैं ।

(३) उभ्यालंकार - जिस काव्य में शब्द और अर्थ दोनों का समन्वय हो ,वहाँ यह अलंकार बनता है ।

• अनुप्रास अलंकार

इन अलंकारों में अनुप्रास अलंकार की विशेष महिमा रही है । जहाँ समान वर्णों की बार-बार आवृत्ति होती है ,वहाँ अनुप्रास अलंकार बनता है ।

एक या अनेक वर्णों की एक अथवा अनेक बार एक की क्रम से आवृत्ति को उसे अनुप्रास अलंकार कहते हैं ।

वर्णनिय रस की अनुकूलता के अनुसार वर्णों का बार-बार और पास-पास प्रयोग अनुप्रास कहलाता है ।

अनुप्रास शब्द अनु और प्रास के योग से बना है । अनु अर्थात् बार-बार या पास-पास और प्रास अर्थात् रखना । अर्थात् जहाँ बार-बार एक ही वर्ण की आवृत्ति हो वहाँ अनुप्रास अलंकार बनता है ।

अनुप्रास अलंकार के भेद :-

साहित्यशास्त्रियों ने इस अलंकार के मूलतः पांच भेद माने हैं ,जो इस प्रकार हैं ।

(१) छेकानुप्रास - जहाँ अनेक व्यंजनों का एक अथवा अनेक बार सादृश्य हो उसे छेकानुप्रास कहते हैं ।

जैसे- मुक्ति मुक्ता को मोल माल ही कहा है जब

मोहन लला पै मन मानिक ही वारी चुकी ।
उपर्युक्त उदाहरण में 'म' और 'ल' वर्णों की आवृत्ति अनेक बार हुई है । अतः यह छेकानुप्रास अलंकार है ।

चारु चन्द्र की चंचल किरणों,
खेल रही है जल-थल में ।

यहाँ 'च' और 'ल' वर्णों की आवृत्ति कई बार होने से छेकानुप्रास अलंकार है ।

(२) वृत्यानुप्रास :-

जहाँ पर एक ही व्यंजन या व्यंजनसमूह का कई बार प्रयोग होता है ,वहाँ वृत्यानुप्रास अलंकार होता है ।

जैसे - रस सिंगार मंजनु किए,कंजनु भंजनु नैन,
अंजनु रंजनु हूँ बिना ,खननु गूंजनु नैना ।
यहाँ 'अंजनु' व्यंजन समूह सात बार प्रयुक्त हुआ है ,अतः यहाँ वृत्यानुप्रास है ।
नभ लाली चाली निशा ,चटकीली धुनी किन ,
रति पाली आली अनंत ,आये बन-माली न ।

(३) श्रुत्यानुप्रास :-

जहाँ पर एक ही उच्चारण स्थान से उच्चरित होनेवाले व्यंजनों की आवृत्ति हो ,वहाँ श्रुत्यानुप्रास अलंकार होता है । अर्थात् जहाँ पर एक ही स्थान जैसे कंठ,तालू,दन्त्य आदि से उच्चरित होनेवाले वर्णों की समानता हो ,वहाँ श्रुत्यानुप्रास अलंकार होता है ।

जैसे- तुलसी सीदत नीरु दिन देखन तुम्हरी कठिनाई ।
यहाँ त,ल,द,न इत्यादि दन्त्य वर्ग के व्यंजनों की एक साथ अनुकूल आवृत्ति हुई है । अतः यहाँ श्रुत्यानुप्रास अलंकार है ।

दिनान्त था,थे दीननाथ डूबते,
सधेनु आते गृह ग्वाल-बाल थे ।

इस उदाहरण में त,थ,द,ध,न आदि दन्त्य वर्णों की आवृत्ति है । अतः यह श्रुत्यानुप्रास अलंकार है ।

(४) लाटानुप्रास :-

जहाँ शब्दों या वाक्यों की आवृत्ति हो और उनका अर्थ भी वहीं रहे ,परन्तु अन्वय करने पर तात्पर्य बदल जाय वहाँ लाटानुप्रास होता है ।

लाट गुजरात प्रान्त का एक नाम है । इसलिए इसका नाम लाटानुप्रास रखा गया है । वहाँ के विद्वानों को यह प्रिय था । इसमें वाक्यों की पूरी-पूरी आवृत्ति होती है परन्तु अर्थ दोनों का भिन्न-भिन्न होता है ।

उदा- पूत सपूत तो क्यों धन संचय ,
पूत कपूत तो क्यों धन संचय ।

ईन पंक्तियों में ' तो क्यों' पंक्ति दो बार आई है । शब्दार्थ समान है किन्तु परस्पर सम्बन्ध करने पर अर्थ भिन्न निकलता है । पुत्र यदि सुपुत्र है तो उसके लिए धन संचय की आवश्यकता नहीं । यदि पुत्र कु पुत्र है तो उसके लिए धन संचय क्यों? वह संचित धन को क्षणों में मिटा देगा ।

पराधीन जो जन ,नहीं स्वर्ग नरकता हेत
पराधीन जो जन नहीं ,स्वर्ग नरकता हेत ।

यहाँ पहली पंक्ति का अर्थ है कि जो लोग पराधीन हैं,स्वर्ग नहीं नरक ही है ।

दूसरी पंक्ति का यह अर्थ है कि जो लोग पराधीन नहीं,उनके लिए नरक भी स्वर्ग है । इसलिए यहाँ लाटानुप्रास अलंकार है ।

(५) अन्त्यानुप्रास :-

चरण के अन्त में आये हुए वर्णों में समानता होने से अन्त्यानुप्रास होता है । छंद के अंतिम चरण में स्वर-व्यंजन की समानता अन्त्यानुप्रास कहलाती है ।

जैसे- मेरी भव बाधा हरो राधा नागरी सोय,

जा तन की जाई परै स्याम हरित दुति होय ।

प्रस्तुत दोहा छंद में चरणांत में 'सोय' और 'होय' में समानता है । अतः यह अन्त्यानुप्रास है ।

उपसंहार :-

अन्त में कह सकते हैं कि काव्य की श्रेष्ठता और कमनीयता के हेतु अलंकार का विवेक सम्मत उपयोग आवश्यक है । अलंकार काव्य का अंग है और अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम भी । उसमें अनुप्रास अलंकार की सविशेष भूमिका है ।

संदर्भ सूचि :-

(१) साहित्यशास्त्र - डॉ.ओमप्रकाश गुप्त ;डॉ.गोवर्धन बंजारा

(२) रस,छंद और अलंकार -डॉ. लालसिंह चौधरी ।

(३) भारतीय काव्यशास्त्र के सिद्धांत - डॉ.माधु.एम.वसावा, डॉ.अशोक के.शाह ।

(४) भारतीय काव्यमीमांसा - हिन्दी पुस्तक धर ।

साहित्य और समाज का प्रारम्भ से ही गहरा नाता रहा है। दोनों को एक दूसरे के पर्याय के रूप में समझा जाता है। साहित्य सृजन में समाज की भूमिका की स्वीकृति किसी ना किसी रूप में आरम्भ से ही की जाती रही है। साहित्य को एक सामाजिक तथ्य के रूप में स्वीकार किया जाता है, जिसके अनुसार समाजशास्त्र की ही तरह साहित्य का मुख्य सरोकार मनुष्य का सामाजिक जगत होता है। किसी कथानक और पात्रों के चयन में प्रतीक और अलंकार आदि के माध्यम से प्रकट होता है।

साहित्य और समाजशास्त्र पूर्णतः भिन्न विषय नहीं है। यह कहना शायद ज्यादा उचित होगा की समाज-विषयक हमारे समाज में वे एक दूसरे के पूरक है। साहित्य का वास्ता काफी हद तक उन्ही सामाजिक-आर्थिक और राजनीतिक संरचनाओं से पड़ता है जिनसे समाजशास्त्र का। अंतर इतना ही है की कलात्मक रचना के रूप में साहित्य केवल वर्णन या वस्तुगत चित्रण-विश्लेषण से आगे बढ़कर सामाजिक-जीवन की गहराई में प्रवेश करता है। मनुष्य जिन स्थितियों का अनुभव भाव-स्तर पर करता है उनका उदगाटन साहित्यकार वस्तुस्तर पर करता है।

उपन्यासकार संजीव का " जंगल जहां शुरू होता है " - हिंदी साहित्य का बहुचर्चित उपन्यास हैं। संजीव ने अपने उपन्यासों में बहुधा ऐसे विषयों और क्षेत्रों को चुना है जो हिंदी साहित्य में पहले अनछुए रहे थे। उन्होंने उपन्यास में बहुधा अनछुए, परित्यक्त और वर्जित विषयों की यात्राएं की हैं- जनजातियां, कोयलाखदान, टेक्नोलॉजी और तमाम वे क्षेत्र जहां जिंदगी सांस लेती है। नए साज और नए अंदाज के इसी क्रम में एक और वर्जित एवं उपेक्षित क्षेत्र की कथा को लेकर यह उपन्यास रचा गया है।

संजीव ने अपने उपन्यासों में उपेक्षित लोगों को प्राधान्य देकर एक नए रास्ते का निर्माण किया है। "जंगल जहां शुरू होता है" उनका एक ऐसा ही उपन्यास है, जिसमें डाकू, पुलिस, राजनेताओं, जमींदारों के बीच पिछती आम जनता को केंद्र में रखा गया है। उपन्यासकार ने उपन्यास के केंद्र में मिनी चंबल के नाम से प्रचलित पश्चिम चंपारण को रखा है। जहाँ अपराध जंगल की तरह नंगा खड़ा है और जंगल की तरह फैला हुआ है। जंगल यहाँ अपने विविध रूपों और अर्थ छवियों के साथ खुलता और खिलता है। थारू जनजाति, सामान्य जन, डाकू, पुलिस और प्रशासन, राजनीति, धर्म और समाज सबके अन्दर ज़हराता जंगल फैला हुआ है। भूगोल की भूलभुलैया में डोल रहा यह जंगल जनजातियाँ और जंगली जीवों के बिंदु से शुरू होकर अपराध के उस शिखर पर पहुँचता है जहाँ पर इसकी भयावहता घातक हो जाती है। अपराध के इसी जंगल में एक तरफ परशुराम जैसे पेशेवर डाकू है तो दूसरी तरफ समय और समाज से उपेक्षित काली जैसे डाकू भी है, जो न चाहते हुए अपराध के इस दलदल में फंसे पड़े है।

उपन्यास में संजीव ने डाकूओं की समस्या को सिर्फ बाहरी तौर पर न देखकर भीतर भी जाकर परखा है। उनके मुताबिक "डाकू समस्या कोई ऊपर का आवरण नहीं है कि आप उसे खरोंचकर फेंकदे इनकी जड़ों में भूमि सुधार का न होना ढीला प्रशासन, पोलिटिकल सेल्टर, रोजगार की समस्या, धर्म, टिपिकल भौगोलिक स्थिति वगैरह है - ये सभी इंटररिलेटेड हैं, सारा कुछ दुरस्त कर दीजिए रोग खुद ब खुद खत्म हो जाएगा।" 1

जातिव्यवस्था पर गहरी चोट संजीव का एक तरह से स्वभाव बन गया है। जातिव्यवस्था के साथ नारी और पिछड़ों की समस्याओं को जोड़कर एक नया आयाम रचा है। "जब तक पुछो नहीं किसी की जाति का पता नहीं चलता जाती का पता चलने पर ही दुनिया बदलती नजर आती है। इसी जाति के चलते पंडिताइन मामूली से गैरमामूली औरत बन जाती है और इसी के न रहने पर उस जैसे तमाम घरों की औरतें जिंदगी भर रौख नरक में जलती रहती है।" 2

" जंगल जहां शुरू होता है " में संजीव ने जंगल को आधार बनाकर एक बार फिर से सामंतशाही व्यवस्था एवम वर्णव्यवस्था पर करारी चोट की है । डाकू जैसे उपेक्षित माने जानेवाले चरित्र भी अंत में आकर पाठक की सहानुभूति पाते हैं ये संजीव की वर्णन शैली की भव्यता ही है, जो डाकू जैसे चरित्रों के प्रति गहरी सोच और चिंतन करने को मजबूर करती है। संजीव ने उपन्यास में अंधश्रद्धा से गिरे समाज पर गहरे आघात किये हैं। जो समाज सच और झूठ के बीच की दूरी को भी नहीं पहचान पाता, उस समाज के प्रति निराशा व्यक्त करते हुए समाज के बंधनों को तोड़ने की बात की है। "रहने दो मैया खाकी तो दोनों की वर्दी है एक बात ई बताओ कि हिरण का मांस अनजाने में खा लेने पर तो तुम बेचारी बिसराम बहू को इतना भारी दंड दे रही हो तो जिसने हिरण तो जिसने मारा उसका नाश क्यों नहीं कर देती? गाय का दूध लाचारी में बच्ची को पिला दिया बिसराम ने तो अनर्थ हो गया लेकिन मलिकार उसकी भैंस ही ले गए उनका क्या कर रही है ?" 3

संजीव ने उपन्यासों में पिछड़े और निचले तबके के लोगों की समस्याओं को वाचा दी है जो साहित्य और समाज दोनों से सर्वथा परित्यक्त रहे थे। सामाजिक व्यवस्था से पीछे छूटे हुए लोगो को समाज की मुख्यधारा में लाकर खड़ा करना ही एक मात्र लक्ष्य है। उपन्यास का अंत भी मार्मिक है, कुमार और काली दोनों की भेंट एक ऐसे बिंदु पर आकर होती है जहाँ से दोनों ने शुरुआत की थी। दोनों ने अपने मर्जो से समाज सुधार के लिए सही - गलत रास्तों का चुनाव किया था लेकिन अंत में जब दोनों मिलते हैं तो दोनों के हाथ खाली थे। संजीव ने समाज सुधार के लिए कई रास्तो को सूचित किया है पर राजनैतिक इच्छा शक्ति के अभाव में सब डगर आगे जाकर बंद हो जाती है या फिर बिखर जाती है।

सन्दर्भ: उपन्यास: जंगल जहां शुरू होता है - संजीव

Quantum Nonlocality and Indian Philosophy

Dr. Dipak G Adroja

Head, Department Of Physics

Shree Jayendrapuri Arts and Science college, Bharuch. dgadroja@yahoo.com

Quantum mechanics is a most successful theory in modern science. In fact quantum mechanics has never been shown to fail. Nevertheless quantum theory has features which seems strange compared with classical Newton mechanics and which some physicist have found different to accept.

Result predicted by Quantum mechanics are excellent agreement with experiment, still there is a growing controversy over its philosophic foundation Neils Bohr has been the principal architecture of the Copenhagen interpretation of Quantum mechanics¹. His approach is supported by nevertheless a sizeable body of physicists not all in agreement with one another the principal critic was Albert Einstein. The Einstein- Bohr debates are a fascinating part of the history of philosophy of Quantum mechanics. Bohar felt that he had met every challenge that Einstein invented by way of thought experiment. Einstein finally conclude the logical consistency of the theory and its agreement with the experimental facts but he remained inconvenienced to the end that it represented the ultimate physical realities and he said "Quantum mechanics is very impressive but an inner voice tells me that it is not yet the real thing. The theory produces a good deal but hardly brings us closer to the secret of the old one. I am at all events convinced that God does not play dice with the universe"². Heisenberg has stated "if we know the present exactly we can predict the future." It is not the conclusion but rather the premise which is false. We can not know as a matter of principle the present in all its details.

In present paper we had made an attempt to find philosophical support for nonlocality through ancient Indian philosophy.

According to physics nonlocality means influence of one object directly on another distant object, it is a violation of principal of locality. Action at a distance is incompatible with relativity; however it prompts some of the more philosophically oriented discussions concerning quantum theory.

Nonlocality in quantum mechanics.

In 1935 Einstein Podolsky and Rosen had proposed the following criteria as the basis of any acceptable theory³.

- (1) The quantities concerned in the theory should be physically real, physical reality being define as follow " If without in any way disturbing a system we can predict with certainty the value of physical quantity.
- (2) Theory should be local i.e. there is no action at a distance in nature.

Einstein, Podolsky and Rosen were able to give an example of quantum mechanical system which did not satisfy these conditions and conclude that the quantum description of nature was in complete. Einstein and his collaborators explain a thought experiment with which they expose the inadequacies of the interpretation of quantum mechanics in relation to lack of determinism at the microscopic scale that it described. According to their thought experiments imaging two experimentalists A and B, situated in their laboratory with an identical particle detector box having two lightning bulb red and green and middle is the source, emits a pair of particle one to A and another to B. It doesn't matter what is inside the detector the only thing is, it does when the particle arise, one of

this two light bulb will on either green one or red one. When source emits the particles, particles goes to measuring device and light bulb clicks, It so happen that either green green or red red will click but it never happen that one side green and other side red or one side red and other side green . Einstein raise the question How is that possible? According to Quantum mechanics when particle comes to detector particle decide that moment whether click green or red then how other particle knows to click red or green? Because it takes time for any message to A to B and message can propagate only with velocity smaller or equal to the speed of light. But Quantum mechanics said that you repeat exactly the same measurement it is exactly the same wave function. But we found out that although if we exactly repeat the same experiment but particle have memory like physical variable that what to do. Then we can make conclusion that A influence on B or vise versa. The question is important since the answer depends on our fundamental assumptions about nature on one hand A can not send a message to B nor B to A . On other hand no one is able to design apparatus that behaves as specified without using a kind of influence. In this sense the answer is some influence must exist. It implies that there are other variables called hidden variables.

In 1964 John Bell discovers that something much more interesting going on. John Bell analyzed the situation very similar to that analyzed by Einstein, Podolsky and Rosen, to observe if such hidden variables are existed. In above experiment he arranged two switches X and Y in measuring device which can have two position either X or Y and repeat the experiment. Put switch in X Idea is that observer A and B decide very last moment to put switch either in X or Y , they know in advanced when the particle are going to arrive, just before that particle arrive they can change the position. Bell observe that when both A and B put switch on X result will be green-green or red-red, again when A put switch on X and B switch on Y result will be green-green or red-red. Again when A put switch on Y and B switch X result will be the same green-green or red-red. It so happen that when A switch on Y and B also switch on Y, the result will be the different that is green-red or red-green with equal probabilities. We can tabulate the result as follow.

Switch Position		Light on measuring device			
		Either		Or	
A	B	A	B	A	B
X	X	Green	Green	Red	Red
X	Y				
Y	X				
Y	Y	Green	Red	Red	Green

Table -1: Switch position and lightning bulb.

Result will be the different in for case Y – Y. Bell argue that its only when, A's particle arise at A tells B's particle that be careful that I encounter the switch Y. They communicate faster then the light. Bell also thought let both A and B change the switch and they are on the remote planate and don't know the switch position of each other, in that case they only record the result and when they

compare the result very strange result they will be found. He concluded the presence of hidden variable. There must be some variable or both particle communicate faster than the light.

In 1972, Clauser confirmed the statistical predictions of quantum mechanics, working with an elaborate system involving photons, calcite crystals, and photo multiplier tubes. The experiment has since been run several times with the same consistent results; Bell's Theorem stands solid. The paradoxes are the result of an approximation or lack of knowledge.

Indian Philosophy:

Aryan civilization is one of the earliest civilizations of the world. Aryans were so brilliant and advanced that it left an impact on other civilization. The main schools of Aryan's philosophy are Vedant Dershanm, Sankhya Darshanm, Yog Darshanam, Nayaya – Vaisesika Dershanam, Charvak Darshanam etc. The Aryans had sound knowledge not only in metaphysics and religion but also in applied sciences such as physics, mathematics, astronomy, biology, chemistry, medicine and engineering. Studies show that they have systematic streamlined process of investigation. The Dershan School clearly shows that they were perfectly familiar with atoms and molecules i.e, Anu and Parmanu. The Nyaya-Vaisheshika school describes the theory of matter, together with the consideration of absence of matter. Logical reasoning and accuracy of the observation was the fundamental principle of the ancient Indian scientific age. Yask in his Nirukt (authentic text on terminology of veds) state that God had provides a Tark Risi to men ("*Tebhaya etam terkam risi prayachchhan*" Nirukt 13/12) ⁴ . Manusmriti also shows the importance of Tark (logic) ("Yastarkenanusandhatte..." Manu. 12/106) means investigative spirit shall know all details. Heisenberg (German Physicist 1901-1976) opined: "After the conversations about Indian philosophy, some of the ideas of Quantum physic that had seemed so crazy suddenly made much more sense. " Vedic literature nowhere mentions that we can experience the higher dimension or extremely fine microscopic particles with our material blunt senses. The Ideas of quantum mechanics are quite mysterious some are possible to proof by experiment and some not still they continue to inspire the scientists to contemplate about them. Some of the theories cannot be adequately tested by experiment the Harvard physicist Howard Georgi characterized modern theoretical physics as 'recreational mathematical theology'. Sri Sri Nitai Das Prabhu describes Quantum Non locality with Vedic literature Yogsutra and Sankhya sutra is known as " Prapti and siddhi " ⁵ .

Theory of relativity imposes limitations that events in the universe happen at less than the speed of light. In other word one can say that things happen always at the speed of light or less, this called law of local causes. The Bell's theorem is unthinkable to Newtonian physicists. Mathematics and experimentation have taken us where our logical mind cannot go. Just imagine once more, two photon particles once in contact, and then separated even if they travel to the opposite side of the universe will both change their directions instantaneously when a change in one of them occurs. The scientist would say that there is something what transfers the information from one photon particle to another quicker than the speed of light and actually simultaneously which means there is a connection between them on the higher dimensional level. The advaitins would say it is because of the universal consciousness Brahman, or because ultimately everything is one. 'sarva khalau idam brahma' - everything is Brahman, and that's why the two distant photon particles changes

simultaneously their directions. However, we can authoritatively say that this controlling activity is only due to the universal super-consciousness, the Paramatma or the Super-soul since we never saw anything done under the ultimate control of impersonal force.

David Bohm and many scientists and philosophers visualize the tiniest particle of matter to be conscious. His argument is based on the nature of universe in the form of unbroken wholeness. Bhasker Vyas ⁶, using metaphysical idea proposed that universe has an extra dimension incorporating consciousness. *Narayan Dongre* carried out excellent work on *Vaisesika Darsana* to understand Physics in ancient India.

Arguments is that, to understand non locality or universe is interconnected with faster-than-light transfers of information or Particles move backwards as well as forwards in time and appear in all possible places at once or your consciousness affects the behaviour of subatomic particles, the investigation must start from origin or source generation of mater. Vaisesika considers that the whole word consists of *Padartha*. ⁷ (*Vaisisk Darsana 1-1-4*).

Ancient Indian school of *Sankhya* of *Kapila muni* explains very facts regarding origin of matter. According to *Sankhya* philosophy, there are three fundamentally indivisible constituent of nature are *Satva*, *Raja* and *Tam* (some scientist are agree with Quarks but some of are disagree). These three elements are materialistic fundamental elements.

Achakshushanamanumanena Bodho Dhumadibhiriva vanhe
Satvarajstamsan samyavastha prakritihi prakrutermaahan

(Sankhya. 1-25)

Mahatoahankaroahankarat panch tanmatranyubhayamindriyam
Bhasya, 1-26) ⁸

(Sankhya. Vidhyodaya

In first action when cognition of these three fundamental constituent, the resultant is *mahat* (great intellect).

In second action these three fundamental particles with different proportion causes *Anahkara* (conception of individuality) or individuality occurs.

In third action again three fundamental particles mixes with *Anahkara* (or with individuality) causes 16 main elements which are more materialistic with compare to individuality of particle of second action. In these elementary particles, 5 are *Gnanendriya* (Only knowledge based), 5 are *Karmendriya* (Only action based), 1 particle is *Mana* (consciousness), and 5 are *Tanmatra* (subtle element). Among these 16 elements only the 5 *Tanmatra* (subtle element) are useful for development of other particle (i.e. microscopic or sub atomic particle).

Five *Tanmatra* (subtle element fine which does not show any property of the matter In Sankhya it is also called Not specific *Sthulat Panchtanmatrasya* , 1-27) are *Shabda Tanmatra* (Wave aspect), *Sparsh Tanmatra* , *Rupa Tanmatra*, *rasa Tanmatra*, *Gandha Tanmatra* . Number of wave aspect (*Shabda Tanmatra*) forms a particle of *Aakasa*, similarly *Vayu* particle, etc are form. Any action causes is due to *Tanmatra*. And *Tanmatra* (subtle element) is because of *Anahkara* and its result

of cognition of three basic elements of Sankhya. So any action or connectivity is there only because of collision of three fundamental elements.

Conclusion

Results predicted by quantum mechanics are excellent; still there is controversy to understand behavior of pair of particle, physicist facing philosophical problem. David Bohm, philosopher and scientist and other philosopher try to find the solution of the paradoxes. Bhaskar Vyas and Rajni Vyas have taken pain to find the philosophical support through Meta physics and have added new dimension consciousness.

Ancient Indian schools of philosophy Sankhya, Nyaya – Vaisheshika and yoga have potential for solution of the paradoxes. We concluded that particle connected with another through three fundamental elements Satva, Rajas and Tamas from where they generated that is source. Prashastapada clearly indicates that Samavaya (in connection with one another) is connected with their own type of matter^{9,10}. Our attempt regarding nonlocality or action at distance through Sankhya, Nyaya – Vaisheshika and yoga, are crude at best and should be regarded only as metaphors.

References

- (1) Quantum physics of atoms, molecules solids nuclei and particles. Robert Eisberg, Robert Resnick. Pub. John Wiley sons.
- (2) Quantum Revolution "The Break through ". G.Venkataraman. Pub. Universities Press.
- (3) Introduction to Quantum mechanics. B.H.Bransden, C.J.Joachain.
- (4) Nyaya Darshanam with Vidhyodaya Bhasya. Acharya Udayvir Sastri. Pub. Vijayakumar Govindram Halanand, Delhi.
- (5) QMT-Quantum Mechanic's Theory And The Vaisheshika – Prapatti Siddhi, Essay compiled By sri Nitai Das Prabhu.
- (6) Space Time Consciousness The Fifth Dimension, By Bhaskar Vyas And Rajni Vyas, Bhartiya Vidya Prakshan, Ed.2004.
- (7) Physics in ancient India. Narayan Gopal Dongra. Pub. John Wiley sons.
- (8) Sankhya Darshanam with Vidhyodaya Bhasya. Acharya Udayvir Sastri. Pub. Vijayakumar Govindram Halanand, Delhi.
- (9) Vaishishik Darshan me Padartha Nirupanam. Shashiprabha Kumar. Delhi Uni.
- (10) Prashastapada Bhasya, pp.296, Ed. By Narayana Mishra, Kashi Sanskrit Granth Mala – 173, Varanasi 1966.

♣Science in ancient India. Sanskar Bharti.

RELEVANCE OF SRI AUROBINDO IN THE PRESENT TIMES**Dr. Urmila B. Bhalsod****Assi. Prof. Philosophy****Gujarat Arts and Science College, Ahmedabad**

26

ABSTRACT

Peace is the result of a state of mind, which is free from all selfish desire. This mind is possible to be achieved by continuous expansion of thought. The expansion of thought, again, is possible by making the thought gradually more and more universal in character existence of world religion is possible, if it established world peace. Every religion has own culture and every culture has its own value standard which affects human life. Progress on spiritual way is possible if permanent and dynamic value of spirituality is maintained. Religion is a problem creator by people but actually it can give permanent peace. As per Shri Aurobindo's secret element of religion should know in religion. Secret of religious element is available in human heart where God lives permanently. When human being know that secret then carries the world peace.

KEY WORDS: Peace, Present times, Divine life, Social Transformation

Mankind is passing through a very critical phase of evolution in the present times. Man created civilization has become so heavy and burdensome that his own limited intelligence and his mental capacity especially his limited spiritual and moral strength find it difficult of carrying it. Moreover it is not either capable of making use of it or controlling it. Man's meaningless ego and his desires have made him his slave.

A great calamity has be fallen the mankind on account of man's personality, narrowness of his mind the limitation of his vital energy his ability to bring about change and in addition to it man's tendency to connect the ancient spiritual and intellectual values with those of new means and institutions. Man's future, against his will and patience is going ahead at a terrible speed. His dangerous strength incites his ego. These powerful forces, the mechanicality of life and the scope of man created science have grown so large that man's intellect cannot listen to it nor does he have the desire to do so. There prevails great darkness due to great amount of hardships dangerous crisis and the mutable indecisiveness. This situation may be temporary or only illusory. In such a situation bringing about basic change may seem unbearable, however man should continue to his march ahead undertaking same risk. It will provide him some relief.

The question is extremely important. A head on struggle is on after the evolution in the nature of man. It is difficult to decide the situation. However a day will come when mankind will be able to survive and take its revolution further.

The present times are full of indecisiveness. Mutual doubt suspicion and hatred surround us and they are the secret origin of our acts. Behind the external brilliance of the material civilization,

there pervades an old moral disease in the veins of the whole of the European society. Some symptoms of it are visible in India and she is following in the footsteps of Europe and thus trying to destroy her own political thoughts, social system and the economic principles. At such a juncture Sri Aurobindo writes for bringing about a change, a transformation.

He admits that he does not write for those who are traditionalists, those who do not believe in enlightenment. I write for those who have faith in intelligence and those who are not influenced by the materialism of western civilization. He believes that all those in India who believe in his work, his image, the eternal life and rebirth will become partners in the transformation of the epoch. It is not possible to raise or edifice on the basis of superstition. We are ourselves our enemies and none else. The weakness, the selfishness, hypocrisy within us are our enemies. If India wants the progress, she will name to keep aside every relation or the caste, creed, sect.

All the section of the society whether they belong to the elite class or the middle class or the labour class will have to be united only then the taste of progress will begin for unity alone is the greatest force.

According to Sri Aurobindo any human society in its initial stage whether it is civilized or uncivilized or it may belong to any class as per the economic angle, it exhibits its religious state and it is always highly imaginative with regards the religious dimension. This symbolism occupies a central position in its initial stage. Man realizes his presence in each and every incident.

This state of social development is mainly religious and spiritual. There exist here such as moral, economic and material elements as well.

But these are assigned a subordinate place in comparison to the religions and spiritual ones. Sri Aurobindo indicates that the rational centred Physics has transcended its limitations and soon it will experience the inter spiritual knowledge. This knowledge will initiate for the mankind a new kind of perspective and indicate a new horizon.

Sri Aurobindo indicates that the rational centred Physics has transcended its limitations and soon it will experience the inter spiritual knowledge. This knowledge will initiate for the mankind. This knowledge will initiate for the mankind a new kind of perspective and indicate a new horizon.

Sri Aurobindo wants to establish that the knowledge of the external world is not complete knowledge. Along with the physical and spiritual there exists the ambitious power its is more so. It is of course that man's ambitiousness is greatly influenced by its physical and the external forces. But the inferiority is always in constant reaction to them and its in a mysterious way it informs their actions. What Sri Aurobindo contends that as compared to the external world, the inner world is for superior?

According to Sri Aurobindo as compared to the brutal and the economic aspects and even intellectual and aesthetic life, the spiritually rich life is far superior. Hence every man / women should realize his / her vital energy and March ahead. Only after this man can transform his humanity into divinity. That's why he is called the Chaitya Purush the vital divine.

Shri Aurobindo has portrayed this chetya purush his own experience of such a man in his Savitri. Those who aspire to be make their lives divine Savitri describes in it the experiences of such individuals in it.

For the incarnation of god in different form, a curtain in a way is necessary. This curtain in the Vega's is called the 'diti'. This the appropriate form for both 'diti' and 'diti' have emerge from the ultimate divinity. The progeny of diti are 'danavas' and the progeny of aditi are deities. Both of whom are the two different forms of the same divine energy. The evolution of the divine energy is the intention divine – ordained acts. That's why there is a basic difference in the function of the paraprakriti and Aparaprakriti. The different aspects of paraprakruti are known as Vishvadeva. Whereas the forms of paraprakruti are known as Purvadeva.

The divine that is responsible for the emergence of the ultimate divine is 'aditi'. This energy is light in form and golden. The Vedas call her as 'Hemvati'. Hema means gold. In the Gayatri Mantra. It is called 'bharga'. This divine energy is like the sun in the solar system. When a person attains this state, the person attains the state of non attachment after having attained this states a person all situation become the same and he allows the status of adwait. This is the status where in a person does not work for himself but all his acts became divine, and he becomes instrumental in helping other realize divinity. He makes every possible efforts for the society and acts not only for his own welfare but also for the welfare of others.

The general aim to be attained is the advent of a progressing universal harmony. The means for attaining this aim, in regard to the earth, is the realization of human unity through the awakening in all the manifestation by all of the inner Divinity which is one .In other words to create unity by founding the kingdom of God which is within us all. This therefore is the most useful work to be done:

1. For each individually, to be conscious in himself of the Divine Presence and to identify himself with it.
2. To individualize the status of being that were never till now conscious in man and, by that , to put the earth in connection with one or more of the fountains of universal force that are still sealed to it.
3. To speak again to the world the eternal word under a new from adapted to its present mentality. It will be the synthesis of all human knowledge.
4. Collectively to establish an ideal society in a propitious spot for the flowering of the new race, the race of the sons of God.

The terrestrial transformation and harmonization can be brought by two processes which, through opposite in appearance, must act upon each other and complete each other:

1. Individual transformation, an inner development leading to the union with the Divine Presence.
2. Social transformation, the establishment of an environment favorable to the flowering and growth of individual.

Since the environment reacts upon the individual and on the other hand, the value of the environment depends upon the value of the individual, the two works should proceed side by side. But this can be done only through division of labor, and that necessitates the formation of a group, hierarchies if possible.

The action of the members of the group should be threefold:

1. To realize in oneself the ideal to be attained, to become a perfect earthly representative of the first manifestation of the unthinkable in all its modes, attributes and qualities.
2. To preach this ideal by word, but above all, by example, so as to find out all those who are ready to realize it in their turn and to become also announcers of liberation?
3. To found a typical society or reorganize those that already exists.

For each individual also there is a twofold labor to be done, simultaneously, each side of it helping and completing the other: An inner development, a progressive union with the Divine Light, sole condition in which man can.

The Future Society - Its Aim

A perfect human world cannot be created by men or composed of men who are themselves imperfect. This erring race of human beings dreams always of perfecting their environment by the machinery of Government and society, but it is only by the perfection of the soul within that the outer environment can be perfected. What thou art within, that outside thee thou shalt enjoy, no machinery can rescue thee from the law of the being.

Governments, societies, kings, police, judges, institutions, churches, laws, customs, armies are temporary necessities imposed on us for a few groups of centuries, because God has concealed his face from us, when it appears to us again in its truth and beauty, then in that light they will vanish.

The individual cannot be perfect until he has surrendered all he now calls himself to the divine being, so also, until mankind gives all it has to God, never shall there be a perfected society.

References:

- Savitri Sampark
- Bhartiya Sanskriti Ka Paya
- Samekit Adwait Vimarsh
- Divya Jivan
- Savitri Sarsamhita
- Sri Arvind's Tatvadarshan
- Savitri ek adyayan –Part -1
- Savitri ek adyayan – Part -2
- Yog vishe patro
- Manav vikas chakra.

STUDY THE USE OF VARIOUS ICT FOR INNOVATIVE PRACTICES IN PRACTICE TEACHING

27

Dr.Mangalbhai B. Vasava
Associate Professor,
SMT. V. R. BHAKTA College of Education
Kamrej Char Rasta, Surat.

1.1 Introduction:

We live in the era of information and technology: Every dawn is accompanied by an innovation And these innovations have brought a dramatic change in instruction methods for education. These methodologies have challenged the traditional teachers centred, black board- lecture, Text and class relationship. In this context, teacher educators have a crucial role to play. They have to prepare their trainees to meet these new challenges by using ICT. The teacher to model the new provide opportunities for teacher model the new pedagogies and tools for learning with the aim of enhancing the teacher learning process. According to George Nelar “ the use of various ICT for innovative practices like Radio, Television, Tap Recorder, Charts, Pictures, Personalized system of instruction, Programmed learning, Teaching machines, Instructional module, Computer, techniques of teaching, slide projector, over head projector in the practice teaching makes the magic effect on the result of two trainees. To study the role of above all the ICT for innovative practices in practice teaching the investigator has selected the following subject for his research work.

1.2 Statement of the problem:

“Study the use of various ICT for innovative practices in practice teaching.”

1.3 Objectives of the study:

- 1.To study the historical back ground of different ICT for innovative practices in practice teaching.
- 2.To study the various equipment of ICT and its functions in practice teaching.
- 3.To study the cognitive effect of various ICT for innovative practices in practice teaching.
- 4.To study the physical facilities of selected institutions of practice teaching.
- 5.To collect the opinions of B.Ed. trainees who use various ICT. In their practice teaching of the selected colleges of education.
- 6.To motivate our B.Ed. Trainees for various innovative practices for the better improvement of practice teaching.
- 7.To collect the major findings of the study.
- 8.To prepare the list of different suggestions of the study.

1.4 Questions of the study:

- 1.What is the real situation of the selected institutions of practice teaching?
- 2.Which types of ICT are available in the modern colleges of teacher education?
- 3.Which are the major problem of the B.Ed. trainee to use modern ICT For their practice teaching?
- 4.What is the effect of ICT in practice teaching?
- 5.Which will be the remedies for the solution of their difficulties?

1.5 Important of the study :

The small research work will motivate the selected B. Ed. Trainees as well as other B.Ed. trainees to use various ICT for innovative practices in their practice teaching. It will increase the interest of the learners. It will make the difficult teaching point easy for the trainees for their practice teaching. It will be helpful for the teachers to perform their duty well. In short we can say that this small research work will be true friend for the trainees.

1.6 Limitations of the study :

- Due to limited time the investigator has involved only three colleges of teachers education out of 35 institutions of practice teaching affiliated to veer narmad south Gujarat university surat.
- The investigator has selected only (60) B.Ed. trainees for his research work instead of such wide universe.
- As far as this study is concerned the investigator has not involved teaching staff of the related institutions of practice teaching.
- The investigator has used only one method (chi-square value) for the analysis of the collected data in his research work.
- The investigator has not involved the principals of the selected institutions of practice teaching in his study.
- Instead of the observation of the practice teaching off his selected sample he has collected the opinions from them for his research work.

1.7 Research methodology :

This small research work is purely based on survey so the investigator has used chi-square value method for his research work.

: Formula for chi-square value method:

$$\chi^2 = \frac{\sum (Fo - Fe)^2}{Fe}$$

Fo = Means frequency observation

Fe = Means expected frequency

\sum = Means total

1.8 Universe and sampling :

So for as to study the effectiveness of different ICT for innovative practices in teaching practice the investigator has selected 60 B.Ed. trainees of three (3) colleges of educations affiliated to veer narmad south Gujarat university surat out of 35 institutions of practice teaching for his investigation work. Index	Name of the institutions	Trainees
1.	Smt.V. R. Bhakta	20

	College of Education Kamrej Char- rasta, Surat.	
2.	Kamla College of Education Kamrej Char-rasta, surat	20
3.	College of Education UmraKh Ta:Bardoli, Surat	20
Total		60

1.9 Instrumentation of the study:

In order to study the important of various ICT for innovative practices in practice teaching the investigator has prepared five points scale opinionnaire based on 30 statements related to the subject with the help of experts. Through that tool the researcher has collected the required dats for his research work.

1.10 Analysis of the study :

For the collected data analysis the researcher has used only one methods (chi-square value) in his study. Through that method he has found the validity of each statements. At the end the investigator has also found the major findings of his study.

1.11 Major findings of the study:

- The statement no. 3 achieved 75 percentages so we can easily say that the various ICT for the innovative practice have brought a dramatic change in instruction methods for teaching.
- The statement no.6 received 90 percentages so we can say that these methodologies have challenged the old and traditional methods of teaching in the classroom.
- The sentence no. 15 achieved 86 percentages so we can say that these various I.C.T. like charts, pictures etc. has created magic effect on the result of the learners.
- The sentence NO. 22 achieved 78% percentages so we can say that various ICT like computers and slide projectors make the students engaged for the better and effective learning process.

1.12 Suggestions of the study:

- There should be well equipments in each institutions of teaching (education).
- The teaching staff should use the ICT for their effective class-room teaching.
- The government should provide various ICT like computers and TV to each educational institutions.
- The parents should aware for their children's progress.

1.13 Conclusion:

Friends you know that today we are in the age of science and technology. So the field of education should not away from the ICT The Kothari education commission 1964-66 has truly said that the future of our country is being shaped in our class-rooms. It can be better shaped by using various ICT in the class-rooms of the country.

Bibliography:

- Jagannath mahanty “ Modern trends in Indian Education”, Deep Publication New Delhi-2004.
- Aggrawal J.C. Teacher and Education” in Developing Society” New Delhi, vikas publishing house PVT. Ltd, 1989.

“An Attempt to Conceptualize Literature with Special Reference to English Literature”

-Dr. Heena Variya

Abstract

Derived from the Latin “littera” – a letter or alphabet- the apparent meaning of ‘literature’ is ‘something in a written form’. But naturally, this definition will raise a torrent of contradictions. And that’s why De Quency draws a distinction line between “literature of knowledge” and “literature of power” – the function of the first being to “teach”, and the function of the other being to “moov”.

Plato had made some most important comments on the doctrine of poetic process. He perceived that the poet is inspired by “divine Spirit.” Secondly, he concludes that the poet writes or sings in emotional frenzy, which is “non-rational”. And in Book X of the “Republic”, he brings about the famous charge of the ‘imitative’ nature of poetry. Then what Aristotle did was to give a new meaning to the root word ‘imitation’ or ‘mimesis’; as he enlarges its scope to the inner reality, passions and feelings of a man, and thus, it becomes an act of imaginative creation based on law of probability. The aim of tragedy, says Aristotle, is ‘Ketharsis’ – a good clearance of suppressed feelings. This paper attempts to focus on the concept of literature as discussed by the great philosophers- Plato and his student, Aristotle.

Introduction : The Basic Concept of Literature :

As discussed above, first and foremost, literature means “Something in the written form”. But naturally, this definition will rouse a torrent (storm) of contradictions. First of all it is misleading, as what would be of what we call “Oral literature” or “The literature of Pre-literate people”, if we accept this definition? Secondly, is there no difference between a book of medicines or engineering, and “Lyrical Ballads” by Wordsworth? Then, how can exactly we define ‘literature’?

Attempts to define ‘literature’ :

Some authors and critics try to define “*literature*” in their own ways, as -

- “*Literature is fundamentally an expression of life through the medium of language.*”
- “*Literature” is an expression of life through the personality of the author.*”
- “*Literature is a precious life-blood of a master mind.*”
- “*Literature” is the criticism of life.*”
- “*Art is mimesis or limitation of life*”

In this way, the definitions tend to be circular. The Concise Oxford Dictionary says –

“It is writing whose value lies in the beauty of form or emotional effect.”

So, keeping all these aspects in mind, It can be concluded that as an art, literature is the organization of words to give pleasure, through them, it elevates and transforms experience, through them it functions in society as a continuing symbolic criticism of values.

“Literature Of Knowledge” & “Literature of Power” :

At this juncture, De Quincy says –

“There is, first, the literature of ‘knowledge’; and secondly, the literature of ‘power’. The function of the first is – to ‘teach’; the function of the second is to ‘moov’: the first is the rudder ; the second, an oar or a sail. The first speaks to the mere discursive understanding; the second speaks ultimately, it may happen, to the higher understanding or reason, but always through affections of pleasure and sympathy.”

De Quincy’s antithesis is “Literature (that is, *litera Humaniores*) and anti-literature (that is, *litera didacticade*).” It is a fundamental distinction, by which all that has been written is divided into literature, which serves a didactic purpose, and literature which has no end beyond itself, and can be judged only on aesthetic grounds. Under the first comes all the works whose object is to inform, prove or persuade. To this class, belongs all books of philosophy, religion, science, economics, history, biography, travels, politics, morals which exist to state an argument, adduce proof, record fact, or convert us to an opinion. The literature of the other type – i.e. literature of power – belongs to the domain of the Fine Arts. Poetry, drama or fiction, when treated artistically, cannot be proved ‘right’ or ‘wrong’. They cannot be shaken by logic. They are subject to their own laws which are apprehended not by the discursive reason but by intuition, imagination, aesthetic sense. Both kinds of literature may be concerned with truth, but they arrive at it in different ways – the first by judgment about it, the second by intuition.

Theory of “imitation”, by – Plato:

The discussion over impulses to create literature, naturally leads us to Plato who had conceived, for the first time, perhaps the exact notion of the impulse behind literature.

At an earlier stage in civilization, the distinction between poetic and literal truth was often mixed-up, because all discourse in language was conducted through a kind of spontaneous symbolism, all statements were metaphorical, and the imagination was always at hand to interpret the real world. It means that language and its use was basically ‘poetic’ and ‘symbolic’. This is what, perhaps, Shelley means when, in “A Defense of Poetry”, he claims that “in the youth of the world’ all discourse was in a sense, poetry.” But as soon as poetry became “Self-conscious”, it became suspected. Plato, in whom the philosopher dominates the artist, objects poetry sharply on moral grounds, philosophical grounds, intellectual grounds and emotional grounds. But in criticizing poetry, unconsciously, Plato reaches to the doctrine of the poetic process. For convenience, we can divide his theory about poetic art in three major sections:

(1)The Theory of “Divine Inspiration”

There was a very primitive view that the poet is a “possessed” creature, speaking in a divinely inspired frenzy. So, this view naturally puts the poet somewhere between a prophet and a mad man. Plato considers this view and develops in his own way in “Ion”. Here, Plato makes Socrates assert, that the gift the poet possesses is not an art, but an inspiration. There is some divine spirit that moves him and influences him like a magnet, the stone that not only attracts iron rings but also

imparts to them a similar power of attracting other rings creating quite a long chain. Further, most wonderfully he writes, "For the poet is a light and winged and holy thing and there is no invention in him until he has been inspired and is out of his senses, and the mind is no longer in him: when he has not attained to this state, he is powerless and is unable to utter his oracles." Of course there is a certain amount of irony when Plato says so, but he had developed this thought more sympathetically, it might have led him to the doctrine of aesthetic "transport", or ecstasy which Longinus was going to express.

(2)'Non-Rational' character of Poetry :

Secondly, Plato concludes that the poets write or sing in a great emotional frenzy, which is 'non-rational' and that's why they themselves sometimes cannot explain what they write. This is also an important comment on the basic characteristic of poetry/literature.

(3)The Imitative nature of Poetry:

In Book X of the "republic", he discusses the nature of poetry in detail- though still in the context of the ideal state. Here he brings about the famous charge of the imitative nature of poetry, which is the most important document of an approach to imaginative literature. He explains 'imitation' beautifully with the examples of beds and chairs. In the world, there are plenty of beds and chairs, but originally there are only two ideas – one of the bed and the other of the chair. The carpenter, when he makes the bed, he doesn't make the idea, but he just imitates the original idea of the bed. Thus, the physical bed, which is a reality for us, is just an imitation for Plato. And the painter, who copies the wooden bed, is just the creator of the appearances, as one can create the whole world by keeping a mirror with him. So, for Plato, there are three beds – an idea created by God – which is only one and real; the other is the work of the carpenter which is the imitation of the real idea; and the third one which is created by the painter, which is the copy of the wooden bed; and thus it is the imitation of imitation. In the same way, the poet is also an imitator – thrice removed from the truth.

The Theory is very important because for the first time, Plato perceived the imitative nature of all fine arts, and established a unity among them. But here, he misses a point, and perhaps, he misses it quite consciously. The painter, or the poet, doesn't imitate something blindly, but he takes something from it, rejects something and adds something from his own imagination. And so, what he creates becomes something original. He has got his own concept, a vision, a perception, and then comes the representation. But here, Plato becomes a conscious philosopher, and so the poetic element is suppressed. But he is not able to hide his love for poetry. He does commit his great love for poetry, but as if committing a sin. He was the philosopher, perhaps most richly endowed with poetic sensibility. And it is most ironic that his prose, in which he opposes poetry, has that sweet, strange fragrance of poetry because of which, even today, it becomes most enjoyable. After all, it is by every kind of poetic device – metaphor, symbol, fiction – that Plato puts his own philosophy across – says David Deities. And Lord Lindsay comments, Book-X itself, "begins with an attack on poetry and ends with a poem."

Contribution of Plato :

To him we owe the first statement of the 'mimetic' nature of art. Next, he agrees, though negatively, to the fact that the fundamental function of any fine art is to give pleasure – and that's why, it is dangerous. Thirdly, Plato gives most important clue to the technique and nature of all types of imitations or fine arts. Any artist has to use certain medium to imitate life; because life itself cannot be recreated. Thus, the artist makes the use of various media. Then, he asserts the most important theory of 'inspiration'. Further, he hints at organic unity which is essential in all arts. He also hints at "Catharsis", as he accepts that 'pity' and 'fear' are emotions proper to tragedy. At the end, he also commits that the function of poetry is to give pleasure.

The Concept of "Imitation" according to Aristotle :

What Aristotle did, was to give a new meaning to the root word 'imitation' introduced by Plato. He also recognizes imitation as the common principle of all fine arts – but it is remarkable that he even adds music – "flute playing" and "lyre playing" as the imitative art. So, he accepts imitation as a creative process, because what the musician imitates is not the superficial world, but feelings and passions of a man's soul. Thus, he tries to remove the error of Plato by adding the aesthetic sense in the term, by extending its scope to the inner life of man, and by asserting that imagination is working in any artistic imitation. Further, he says that each art differs from each other in three ways- medium, object and manner (technique) of imitation.

So, for Aristotle, 'imitation' is not a dead and cold term, but it is an act of imaginative creation, and its scope is wider – to the inner reality, passion and feelings of a man. Thirdly, he says that poetic imitation is based on the law of probability, nearer to reality. His definition of tragedy, can be the best definition for all types of literature.

Definition of tragedy by Aristotle :

"A tragedy, then, is the imitation of an action that is serious, complete and of a certain magnitude, in language embellished with each kind of artistic ornament, each kind brought in separately in the separate parts of the work; in the form of action, and not in a narrative forms, with incidents arousing pity and fear, wherewith to accomplish the catharsis of such emotions."

The definition clears four points; the object of imitation, the medium, the manner and the function. And here, 'Catharsis' is the most striking term: Perhaps, 'Catharsis' can be translated as a good clearance of the suppressed emotions.

Aristotle stands in the field of literary criticism as a giant. Without the genius of Plato, he avoids Plato's inspired errors. Plato confused the study of arts with that of morals. Aristotle, removing this confusion, created the study of aesthetics; and exposes certain principles purely aesthetic.

Further, he also comments on the origin and development of Poetry, Comedy, Tragedy, the formative parts of the tragedy, plot-construction, poetic truth. The ideal tragic hero, characterization, thought, diction, style, the epic etc. etc. Aristotle's "Poetics" in itself, is a complete treatise on the concept of literature. He is the foundation on which we all could stand. One epoch after another have grown out of him through ages. However, it is only in our age that the glamour

of divine right has fallen from him. and yet, there is still the tonic quality in his cool, passionless good sense.

•**Conclusion :**

To conceptualize literature completely is almost an impossible task. The horizons of literature always keep expanding. Literature has obvious kinship with other arts. Most important films have been based on written literature, like novels, epics, plays, etc. Sometimes, music and dance are accompanied by a text read by a speaker or chanted by a chorus. Cross-fertilization of literature and the other arts now take place more subtly.

Ultimately, we can conclude that the world of literature is like the world of God; full of mystery; of which total comprehension is almost impossible.

References :

- 1.Ed. V. S. Seturaman, C.T. Indra, T. Sriraman 1990 - Practical Criticism
- 2.Patric Marry – 1935 - Library Criticism-
- 3.Dr. Krishnanand Joshi & S. Symala Rao 1952 - Studies In Indo – Anglan Literature
- 4.Scott James 1948 - Making of Literature
- 5.U. H. Hudson 1950 - An Introduction to Literary Criticism

GENDER DIFFERENCES IN COMMUNICATION

By

Ms. MADHVI ACHARYA

Asst. Professor(ENGLISH)

P.D. PANDYA MAHILA COMMERCE COLLEGE

Ghodasar, Ahmedabad.

29

Introduction :

Communication is the means by which ideas and information are spread from person to person. People use communication to express feelings, emotions, opinions and values, to learn and to teach, and to improve their status. Communication is therefore vital to human interaction whether between parents and children, bosses and employees or even husband and wife. The diversity and characteristics of those involved in any interaction can thus affect communication. Good communication is difficult to master and can be a major source of strife in any situation or business. Gaps in communication arise when the intended message is not transmitted or message is misunderstood. Hence miscommunication is mainly due to the different styles of communication amongst people.

Gender differences are mostly determined by social behaviors. Men and women are different, therefore, they are treated differently by society. The gaps become more apparent as we grow up, in the way children are raised today. Later boys and girls start to think and speak differently, because of the influence of the environment. Finally, the impact of society shapes the behavior of individuals, widening the gap between both sexes. The gender differences start to appear early in the way the children are raised. The parents teach girls to be nice and gentle, when boys are taught to be tough and never to cry. The differences deepen when as teenagers, girls try to be the most popular among friends using their appearance to attract attention. While boys want to be popular too, they need to show leadership and toughness so get involved in sports. Parents and school are the most influential tools in shaping young lives in which differences between genders broaden in time. One of the differences existing between genders created by society is the way men and women speak. From the youngest age, the girls are taught to “temper what they say so as not to sound too aggressive”. Because of that their self confidence is not as strong as men. In the contrary, men are taught to speak their mind, not to be shy and fight the obstacles. They think of themselves as born leaders, therefore they are more prepared to speak firmly, which gives an impression of confidence. That firm and confident way of speaking give men the advantage over women in the current business world. Hence men and women behave differently because society demands it.

When Does Gender Communication Develop?

We often use the gendered terms “women” and “men” instead of “male” and “female”. What’s the difference between these two sets of terms? One pair refers to the biological categories of male and female. The other pair, “men” and “women” refers to what are now generally regarded as socially constructed concepts that convey the cultural ideals or values of masculinity and femininity. Language and communication are considered learned behavior which develops through a combination of nature and nurture, environmental stimulation and genetic predisposition. As a result, gender communication differences emerge in early childhood. Children learn how to talk

from their parents and often imitating their same sex models. Gender differences start very early in life. In her book, *You Just Don't Understand*, Deborah Tanen asserts that "even if they grow up in the same neighborhood, on the same block or in the same house, girls and boys grow up in different worlds." These gender differences in ways of talking have been observed in children as young as three years of age about the time language is developed. While little girls talk to be liked; little boys often talk to boast. Little girls make requests; and little boys make demands. Little girls speak to create harmony; little boys prolong conflict. Little girls talk more indirectly; little boys talk directly. Little girls talk more with words; little boys use more actions. While both boys and girls want to get their way, they use language differently to do so. Hence male and female brains are structured and process information differently, so accept our different abilities and skills as complementary and blend them cooperatively and blend them cooperatively to manage issues of life and workplace.

Communication between men and women can be considered cross-cultural communication. People in different cultures speak different dialects. In fact Men are from Mars and Women are from Venus, as suggested by John Gray, suggests that men and women communicate in such different ways that they seem to be from different planets. There are numerous general differences that characterize gender communication.

Male-Female Communication Characteristics:

The following are some general variations in the way men and women communicate:

- Men focus on power / status and rank. Women focus on relationships.
- Men talk about things like business, sports, food etc. Women talk about people and family.
- Men talk to give information or report. Women talk to collect information or gain rapport.
- Men focus on facts, reason and logic. Women focus on feelings, senses and meaning.
- Men "know" by analyzing and figuring out. Women "know" by intuiting.
- Men thrive on competing and achieving. Women thrive on harmony and relating.
- Men are more assertive. Women are more cooperative.
- Men are at ease with order, rules and structure. Women with fluidity.
- Men immediately want to get working on a project. Women tend to ask lots of questions before beginning a project.
- Men want to think. Women want to feel.
- Men talk mainly in order to exchange information. Women also exchange information , but their main goal is to connect with people.
- Men talk if they feel there is some purpose in talking. For women, talking is a goal in itself, because it accomplishes many things for her such as airing different views in order to decide among them, getting support from others etc.
- When a man faces a problem, he wants to be alone to think over it till he gets to a solution. When a woman faces a problem, she wants to talk about it in order to get support and get ultimately to a solution through this process.
- Men can handle only one task at a time. So if they feel something negative, they would like to first think about it, see what they can do about it and they talk about it only if necessary. Women's brains allow them to do many things at the same time. They can feel something, talk about it at the same time. For example they can be very quick at forming opinions about people through a mystical process that looks like intuition.

- Men like to talk and gain significance. They like to be one up on the others. Women talk to gain security. They don't mind being dependent.
- Men talk about one subject at a time. When they have finished exchanging all the information on that subject they don't know how to continue. Women can flit from one subject to another and back because they are processing many things in their brains, and they have some inter-connection among the different subjects they are talking about even if the men can't understand.
- Men like to talk in public, e.g. crack a joke, in order to gain recognition. Women like to talk in private in order to gain intimacy.

Hence, it may appear that women are somewhat illogical and less clear in their communications. But if we know how their brains work differently from men's brains we would understand that for women everything is logical. Scientific research has shown that the left side of our brain is the one responsible for communications while the right side of the brain is more responsible for problem solving. Women can use both sides of the brain simultaneously while men have to use them one at a time. There are more connections between the two sides for women than for men. This fundamental difference between men and women makes their thinking processes and communications very different.

According to Tannen, men and women express themselves in different ways and for different reasons. Men use communication to maintain independence. Women talk to maintain intimacy. Whether conscious or unconscious men often talk to establish status from others. Women use words to connect themselves emotionally and to express feelings. Men talk more in public while women talk more in private. Even body language is also used differently by men and women. Men and women also handle conflict differently. Women avoid conflict in order to insure closeness, men use conflict to gain status. These are a few common differences in gender communication.

Men and women express gender communication differences in content, style and structure. *What do men and women talk about?* Men often talk about sports, money and business while most often women discuss people feelings and relationships. *Why do men and women talk?* Men often express themselves to fix a problem, converse for competition and talk to resolve problems. Women most often express themselves to understand, converse to support, and talk to connect. *How do men and women talk?* Men typically use precise words, to the point and without descriptive details. Women are more detailed and vague.

▪Brain size and Brain connections:

Women's brains are 8% smaller than men's, but have more interconnections. Women perform better at bigger picture while men do better on more specific thinking.

▪Multi-tasking :

Men tend to be better at learning and performing a single task while women are better at juggling different tasks at once.

▪Social context :

Women are better at social thinking and interactions than men while men are more abstract and task oriented. This is why women are normally better at communication while men more often prefer relying on themselves to get things done.

▪Coordination and Movement :

Men are generally better with coordination, controlling their movements and have faster reaction times.

▪Language :

Women are more attuned to words and sound and are normally better at learning languages. This is why men also tend to have a harder time expressing emotions verbally.

Gender Communication Differences:

Oftentimes men and women use different processes for decision making and leadership at workplace. Here are some common ways that men and women differ:

1. Attitude towards task: Women tend to be more relationship oriented and accomplish tasks by building relationships first. They then know who to ask and are comfortable asking others to get things done. Men tend to be more tasks oriented and go straight to the task. They build their relationships when they are in the task or project.
2. The Way of Processing Information: When women have to make a decision they will often process and look at options while men tend to process internally until they come up with a solution. Women often think that the man is being unresponsive to suggestions because of this and men often think that women are looking for approval when they process out loud or don't know what they are doing. Some men think that a woman's way of processing is a sign of weakness.
3. Leadership Style: Because women are more relationship oriented, they tend to lead by consensus. Men tend to be more hierarchical and include only the people closest to them at their level in the decision making process when they think it is necessary.
4. Communication Styles: In non-verbal behavior women will nod their head to show that they are listening. Men leave the conversation thinking that a head nod means agreement and will be surprised to find out that the woman didn't agree at all. When a woman is speaking to a man and he does not say anything and stays in neutral body language to show that he is listening, a woman will interpret that as the man being bored or not understanding what she is saying. The man then interprets that as insecurity or talking too much and which then lead him to think she is not assertive or confident to be a leader. Women will actually use more direct eye contact in conversation to create relationship and connection while many men take that as a challenge to their power or position. Women say "I don't know" or "I'm not sure" more easily than men do.

Male-Female Differences- : Myth or Fact?

The fact that men and women are different is indelible. They differ physically, biologically, psychologically, they also differ in their thinking power, their behavior and even in their way they talk. The question that arises is 'how different are they?' Though women and men communicate to each other in a different way on a daily basis, it is a bit farfetched to portray them as alien beings or to suggest that they inhabit different planets or belong to different cultures. We are living in a modern society in which women have claimed their equality, where they occupy same positions as men in the workplace, where they sometimes use the man style or exhibit traits that have been traditionally associated to men. However men's language and women's language appear to have the same words, but the way they use these words gives rise to different meanings.

Conclusion:

While concluding I would say that the differences between men and women- in what language and communication are concerned are mostly the result of socialization has much to do with our abilities or gender roles in our society. But most of all one thing must be borne in mind: Though males and females differ in their communication skills, which simply does not mean that one sex is superior or inferior to another; both styles of communication are equally valid. Linguistic differences between men and women are not caused by a power imbalance but by different norms of conversational interaction; each gender has its own weaknesses and strengths. Thus we can rightly say that women and men may differ in their patterns of language use because they are engaged in different activities or are playing different conversational roles. Men and women can learn so much from each other if only the gender communication barriers can be broken. These barriers disappear with time, understanding and effort. An investment of time is necessary to evaluate personal communicative style. Understanding is needed as different conversational styles are observed.

References:

Blog.workhealthlife.com

Gender differences in social interaction <https://www.boundless.com>

www.fastcompany.com

www.scienceofpeople.com

“ Arundhati Roy Artist Cum Activist Of the modern generation.”

30

Maheswari G. Zala

Ph.D. Scholar

Arundhati Roy is an artist with her debut novel *The God of small Things*. Ti bagget the coveted Booker prize for fition in 1997. Arundhsti Roy is the first non-expatriate Indian author and the first Indian woman to have won this prize. This novelist and human rights activest was awarded the aydney peace prize in 2004 for her work in social compainns and for her advocacy of non-violence. Arunthati Roy is now the chairperson of the “Jary of conscience” of the world Tribunal on Iraq. In her opening statement on behalf of the jary of concince of The world Tribunal on Iraq.

Arundhati says,

“ We truly do live in the Age of Irony, in an age when satire has become meaningless because real life more satirical than satire can ever be”

Arundhati Roy was. A bright student in the school she joined the Delhi school of Architecture for the her higher studies she had to struggle a got to make a living and very often she resorted to sell empty beer bottles for earning something Arundhati Roy’s artistic carean began as a screenplay writer. She wrote the screenplay for *The Banyan Tree*, a television serial. In 1987. She acted in the role of a village girl in the award winning. Movie *Massey sahib* and wrote the screenplays.

The international attention was focused on Arundhati Roy when she won the Booker prize in 1997. IT was the twenty-ninth Booker prize for commonwealth Nation’s best novel. The Booker committee has described Roy as “an architect in literary circle moulding language in all shapes and sizes as was never done before at least in the India literary context” Arundhati Roy seems to be artistically iconoclastic in *The God of small Things*. The stylistic innovations make the novel unique and this variety brings vitality and exuberance to the novel. The novel is unique in every aspect and it is a linquistic experiment with the English language. The stylistic innovations include the use of words, phrases and even sentences from vernacular language, use of italics and upper case letters, subjectless sentences, devint spelling, topicalization, deviation from normal word order.single word ‘sentences change of word classes. Clutering of word classes and a variety of other techniques.

In her novel *The God of small Things* Arundhati Roy has given prominence to major themes in the novel. The novel *The God of small Things* it actually the

dawn and dusk of her artistic career. The readers have witnessed the death of an artist with the debut novel of Arundhati Roy's has confessed many a time that The God of small Things is the first and the last book of fiction in her whole life. It doesn't mean that she has stopped. Writing, a kind of research on her own novel The God of small Things in the light of the hard realities of life.

Her role as writer – activist pleading on behalf of common people she has not earned her universal applause. Although celebrated by some literary figures and academic intellectuals, her readiness to “speak truth to power has infuriated chauvinis war-mangers and acolutes of “bigness” both at home and abroad. Arundhati Roy has maintained her sharpness” and intellectual integrity not out of spite or meddlesomeness, but out of a deep commitment to humanity as arge, to a world inhabited and sustained by the “god of small things” In this respect, her work has served as a beacon of hope to the persecuted and oppressed to the victim of military industrial complexes everywhere the presence of such a beacon or a series of beacons is crucia today in a world dominated pr contaminated by globalizing neoliberalism, structural downsizing and privatization.

Roy's close observation on the minute aspects of life resalted in the her cretion The end of Imagination and The Greater common Good In the end of Imagination, Roy criticized the nuclear policies of the Government of India and the testing of nuclear weapons in pokhran. In The Greater common Good is a of saga of the pathetic plight of tribals dispiluced by the sardar sarovar Dam Arundhati Roy has turned out to be a full time narmada valley. She has proved herself to be a great example of selfess service to The humanity. She contributes all her money for the upliftment of the displaced tribals in the Narmada valley. She cricizes the government for not taking any menasures to rehabilitate the displaced tribals.

Work cited:

Women Novelists in Enlish. Part 3 New Delhi sarui & sons. 2005. Roy, Arundhati An ordinary persons Guide to Empire New Delhi Penguin 2005.

“Arundhati Roy on the war in Iraq ” Tikkun 24 june, 2005. <http://news item>

-In which Annic Gives it those one. Dir Pradip krishen Grapevine media. 1998

-The Banyan Tree, Dir. Pradeep krishen Doordarshan,1987

-The end of Imagination kottayam: D.C.Books, 1998

-The God of small Things. New Delhi India Ink,1987.

-The Greater common Good Bomboy India Book, 1999.

-The people Vs the God of Big Dams people Vs vedict 2000.

-Towards A feminist poetics” Modern Literary Theory : A Reader.

Ed. Philip Rice and Patricia Waugh. London : Arnold, 2001

-Surend : K.V. "Use and overuse of language in The God of small Things." critica practice Vi 1999

A study on HRADI and Market Value of Share of Bharat Petroleum Corporation Limited

31

Vanarajgar D Aparnathi
Shree M. M. Ghodasara Girls Commerce College,
Motibaug, Junagadh -

Abstract

The main purpose of the research paper is to find out the relationship between human resource accounting disclosure and the market value of the shares. The researcher has selected Bharat Petroleum Corporation Limited (BPCL) as the sample and taken into consider 11 years from 2004-05 to 2014-15. By using the descriptive statistical analysis (maximum, minimum, range, mean, standard deviation), correlation “r”, and coefficient of determination “r²”. The required information about the study is collected from the annual reports of the companies from the website. And the study concluded that market value of the shares is negatively affected by the by the human resource accounting disclosure.

Key words

Human Resource Accounting Disclosure Index (HRADI), Market Value of Share (MVS), Human Capital, capitalize.

Introduction

Amongst the resources of the organization human resource is the main resource. Human resource is the active factor of the production and it uses the passive factors in the production process. So that concept of human resource accounting came into existence. Human resource accounting concept is very useful in the service sector, because manpower is the only largest input in service sector. Organizations of the developed countries are reporting the HRA in the annual reports and it is common. But in the developing countries like India few public companies and private companies have been reporting human resource in annual reports. Even though the concept of human resource accounting is very useful concept but still there is no clear cut method for the valuation of human resource and also not compulsory by any International Accounting Standard Board (ISAB), Accounting Standard Board (ASB), and International Financial Reporting Standard (IFRS) etc.

Literature review

Vanarajgar Aparnathi and Krishna Lala (2015), studied about Human Resources are strength, skills, intelligence and knowledge of people, which are applied to the production of goods and rendering services. Accounting of Human Resource is an attempt toward identifying, quantifying, and reporting investment made on human resources of an organization. The gradual development of Human Resource Accounting as per stage I to V have been witnessed, still there is a need for the new models and method for better valuation and judgment. Many organizations are using various models like Lev and Schwartz’s Discounted Salaries and Wages Model, Flamholtz’s Stochastic Process with Service Rewards Model etc. for human resources valuation as per the need of organization and the nature of human resources.

Samir M Vohra (2015), studied human resource accounting evaluation of Infosys Technologies Limited, its usefulness human resource decision, and list of the human resource disclosure items. Researchers examined the data collected from the website of 10 years from 2002-03 to 2011-12. Findings revealed that human resource value increased by 1106.84%, employees cost increased by

868.22%, and value added increased by 917.42% from 2002-03 to 2011-12. Researchers concluded that concept of human resource accounting is still in developing stage in India. Indian Companies Act, 1956 have not developed any legal framework and besides this ICAI neither formulated nor mandated any Accounting Standard.

Khodabakshi Parijan Khadijeh (2015), examined there is positive relationship between value of human assets and firms' stock price of manufacturing companies. The Researchers have taken 10 listed manufacturing Indian companies as a sample and data is analyzed from 2005-06 to 2011-12. The significant value 0.024 which less than the significance level 0.05, also there is a high correlation of 0.702 implies that there is a significant relationship between HRADI and firm value.

Dr. Ramesh Kumar (2013) studied the human resource accounting of Infosys Technology Ltd. for the year 2011 and 2012. According to him Infosys determine the value of its employees with the use of the Lev & Schwartz model but the Infosys with the partnership of GIST Advisory developed a new model for the valuation for 2011-12. The Infosys Gist-HCX model is based on a present value of the increase in future earnings of employees during their employment at Infosys. And the ratio for value of human capital per employee is increased by 12% from 0.75 to 0.84. Overall value of human capital of both the software professional and support increased by 28.09% from 98147 to 125717 and total number of employees are increased by 14.66% from 130820 to 149994. And all the above is assume with the discount rate @ 4% and inflation rate @ 5%. This research replicates that the area of innovative Human Resource practices as well as its capability to affect the entire social structure of an organization like Infosys Ltd during 2011-12.

Edirin Jeroh (2013), inspected the relationship between the HRA reporting on financial statement and the decision making. This study revealed that there is a substantial relationship between HRA and comparability of financial statements of Nigerian companies. Based on the conclusion the researcher suggested that proper steps should be taken by the regulatory bodies to develop the appropriate model for valuation of HR and to develop suitable standard so that HRA can be reflected in the financial statement of the Nigerian companies.

Leyira Christian Micah, Clifford O. Ofurum and John U. Ihendinihu (2012), the purpose of the study was to examine the relationship between financial performance and the human resource accounting disclosure of Nigerian companies. By taking the data of 52 Nigerian companies of 3 years from the Nigerian Stock Exchange they drawn conclusion. Considering the human resource accounting disclosure variables of 13 types, Return on Assets, and Return of Equity concluded that an inverse relationship exists between performance of ROA and its human resource accounting disclosures. Also, when investment in human resource development is done it will reduce both the asset and earning, to hide this from the stakeholders and potential investors human capital not reflected in the balance sheet. So, level of reporting of human resource is very low in Nigeria. Moreover, researchers recommended that there should be accounting standard for human resource identification, measurement and disclosure as an asset rather than expense and supplemental Human Capital Statement is required to provide additional information that traditional financial statement does not provide.

Syed Abdulla Al Mamun (2009), observed the relationship amongst corporate characteristics and HRA disclosure. The study expresses that companies with higher profitability intended to report more HRA information. The result of the study shows that enterprises averagely disclose 25% of the total HRA disclosures. Strong financial position of the company strengthens the reliability of the information disclosed by the company. As a result of increased reliability of the information the value of the firm increases. Reliability of the information disclosed adds to the value of the enterprise as the details disclosed reduces the risk attached with the investor's decision making process. This supposed that nondisclosure of HRA information in the financial statement will not receive sufficient attention from the stakeholders and it will result into the dilution of the value of the firm. To handle this situation and to get the attention from the stakeholders many companies are now voluntarily reporting HRA information in their financial statement in financial or nonfinancial format.

Research Methodology

The research has selected BPCL (Bharat Petroleum Corporation Limited) a listed company with BSE-500. Also researcher has selected 17 types of variables and the market value of shares for the 11 years from 2004-05 to 2014-14 to conclude the study. And main source of the data is annual reports from the company's website. However, if data is not available in the annual report then data is collected from CMI prowess server and other websites are surfed.

1.Human Resource Accounting Disclosure Index (HRADI)

As said earlier 17 types of variables are considered which are useful for the calculation of the Human Resource Accounting Disclosure Index (here in after written as HRADI) (table1). While examining the variables, if it is disclosed in the annual reports the score 1 is awarded and if it is not disclosed then score 0 awarded. After that each of the years was totaled and is called as obtained score. Total score is 17. By using the following formula HRADI was calculated.

$$\text{HRADI} = \frac{\text{Obtained Score}}{\text{Total Score}} \times 100$$

Table 1
Human resource accounting disclosure year wise

HRAD Variable	20 05	20 06	20 07	20 08	20 09	20 10	20 11	20 12	20 13	20 14	20 15
Value added	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	1
Average age of employees	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
No. of employees	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Value of human resource	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Value of HR Per Employee	0	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0
Valuation Model used	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Discount rate Applied	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Age wise Distribution	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Group Wise Distribution	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Gender wise Distribution	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Profit / human Resources	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Employee Cost / HR	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
HR of all resources	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Brand valuation	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Separate RIA statement	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Employee remuneration & Benefits	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1
Employee cost	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Obtained score	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	3	5	5	5	5	5	5	4	4	4	5
Total score	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17
HRADI =	76	88	88	88	88	88	88	82	82	82	88
<i>Obtained Score / Total Score * 100</i>	.4	.2	.2	.2	.2	.2	.2	.3	.3	.3	.2
	7	4	4	4	4	4	4	5	5	5	4

Source: Compiled from the annual reports from website of the Bharat Petroleum Corporation Ltd.

2.Market Value of Share (MVS)

Market value of shares (here in after written as MVS) on the 31st March of the each year are considered (table 2). Annexure I of the annual report of each year contains the details about share price for the full year like high, low and closing etc.

Table 2
Market Value of Share year wise

2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
353.80	426.05	302.25	411.25	376.65	516.70	611.30	699.30	378.15	460.30	809.95

Source: Compiled from the annual reports from website of the Bharat Petroleum Corporation Ltd.

Hypothesis: H_1 : there is a significant relationship between HRADI and Market Value of shares.

Hypothesis: H_0 : there is no significant relationship between HRADI and Market Value of share.

Data Analysis and Interpretation

Data analysis

Statistical formulas and Ms excel software are used for the analysis of data. Table 3 shows the detailed result about the descriptive statistics; table 4 shows about correlation and table 5 shows the analysis about regression coefficient. Mean of the HRADI and MVS is 85.56 and 485.97 respectively (table 3).

Interpretations

- The correlation by the Pearson's product moment method is 0.169 which is nearer to 0 so, it can be said that there is absence of relationship or a little relationship. The correlation indicates that increase in the HRADI result into a very little rise in the MVS.
- In regression analysis at a 5% significant level probability value is $0.619 > 0.05$ shows the rejection of a formulated hypothesis H_1 and acceptance of the hypothesis H_0 "*there is no significant relationship between HRADI and Market Value of shares*"
- The regression coefficient of the HRADI is 6.626 which shows that increase in one unit of the HRADI will result into increase in MVS to that extent (assuming other factors will remain constant).
- r^2 is 0.028 which is nearer to 0 and it indicates that there is absence of regression between HRADI and MVS. It means that hypothesis H_1 will not be accepted. r^2 explains the variability in the factors, here r^2 is 0.028 means only 3% of the variability in the MVS is explained by the linear relationship in HRADI and MVS rest 97% remains unexplained.
- Probable Error is 0.197 which greater than r 0.169 means that relationship between HRADI and MVS exists in very less amount.
- The value of r (0.169) is less than $2 \times \text{Standard Error}$ (0.584), it indicates that an relationship does not exist between HRADI and MVS.

Conclusion and recommendations

Conclusion

One of the main functions of the annual reports is to inform stakeholders and potential stakeholders about the state of the affairs of the company. Disclosure of human resource accounting information in the annual report of the organization is helpful in decision making especially in the organizations of service sector and related to information technology in which manpower is the most important factor. The researcher has made extensive efforts in selection of the variables of human resource accounting but still they may not represent human resource.

The study concluded that absence of relationship between HRADI and MVS. This is not unexpected because MVS indicates the overall profitability of the organization. Human resource accounting is not only variable which affects MVS. This study is supported by the several studies like Khodabakhshi Parijan Khadijeh, sayed Abdulla Al Mamun, Leyira Christian Micah, Clifford O. Ofurum and John U. Ihendinihu, etc. In this study correlation, regression coefficient, standard error and probable error all of them shows lack of the relationship between HRADI and MVS. May be the lack of relationship is due selection of one company for 11 years but if some companies are selected and HRADI considered for some years and then after result may differ.

Recommendations

As discussed earlier and evident from the many of the researches human resource accounting information is very much helpful in decision making process. The following are some recommendations:

- Much deeper research is required to envisage accurate and proper valuation model of Human resource.
- Human resource accounting should be made compulsory by the International Accounting Standard Board (ISAB), Accounting Standard Board (ASB), and International Financial Reporting Standard (IFRS) etc.
- Expenses incurred on human capital should be capitalize and reported as an asset in the balance sheet rather than expenses in the profit and loss account.
- Human resource accounting statement should be made compulsory in the annual reports as supplement information of the organizations.

Appendix - A

Line chart: 1

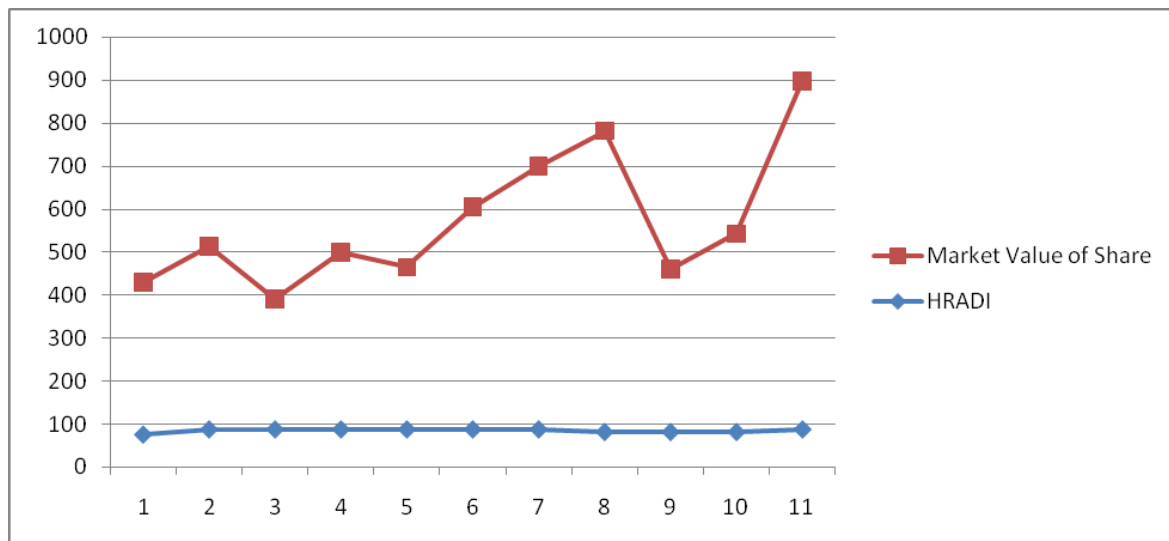

Table 3
Descriptive statistical analysis

Name	Minimum	Maximum	Range	Mean	Median	Std. deviation
HRADI	76.47	88.24	11.77	85.56	88.24	4.05
Market value of shares	302.25	809.95	507.70	485.97	426.05	158.67

Table 4
Correlation between HRADI and Market Value of Shares

Independent Variable 1	Dependent Variable 2	Pearson's product moment Correlation "r"	"r ² "	N
HRADI	Market Value of Shares	0.169	0.028	11

Table 5
Regression coefficients

Adjusted "r"	t – test	Probable Error	Beta coefficient	P-Value	Standard Error
-0.079	0.514	0.197	6.626	0.619	0.292

Significant level @ 5%

References

Aparnathi V., & Lala K., "Human resource accounting practices: a study on a brief history and popularity of models", Sorath Sudha, March 2015, ISSN No. 2394 5648.

Dr. Kumar R., "measurement of human resource value of organization : a case study of Infosys Ltd.", international Journal of Research in Management, Economics & Commerce, April 2013, ISSN No. 2250-057X, Volume 3, Issue 4,
Online available at: www.indusedu.org

Edom G. O., Inah E. U. & Adanma E. S., "The impact of human resource accounting on the profitability of a firm: empirical evidence from Access Bank of Nigeria Plc.", European Journal of Accounting, Auditing and Finance Research, July 2015, Vol. No. 7, pp 76-94, published by European Centre for Research Training and Development UK.
Online available at: www.eajournals.org

Guthrie J. & Murthy V., "Past, present and possible future developments in human capital accounting: a tribute to Jan- Erik Grojer." Journal of Human Resource Costing & Accounting, 2009, Vol No.13 (2), pp125-142.

Hansson B., Johanson U. and Leitner K. H., "The impact of human capital and human capital investments on company performance: Evidence from literature and European survey results." Office for Official Publications of the European Communities Luxembourg, 2004.
Online available at http://www.cedefop.europa.eu/EN/Files/BgR3_Hansson.pdf

Khodabakshi P. K., "Relationship between the average disclosure of human resource accounting information and firm value", Research journal of recent sciences, July 2015, Vol. 4(7), pp. 50-54.
Online available at: www.isca.in, www.isca.me

Khodabakshi P. K. & Naderan A., "effect of human resource value on firms' stock price and financial performance in context of listed manufacturing companies in India", Research Journal of Recent Sciences, Nov. 2014, ISSN No. 2277-2502, Vol No. 3(11), pp 63-69.
Online available at: www.isca.in, www.isca.me

Micah L. C., Ofurum C. O., & Ihendinihu J. U. "Firms financial performance and human resource accounting disclosure in Nigeria", International Journal of Business and Management, July 2012, ISSN no. E1833-8119, P1833-3850, Vol No. 7(14), Published by Canadian Center of Science and Education.

Online available at: <http://dx.doi.org/10.5539/ijbm.v7n14p67>

Oyewo B. Faboyede O. & Fakile A. (2014), "Human Resource Management and Accounting as Strategies for Achieving Global Competitiveness and Vision 2020 in Nigeria", Journal of South African Business Research, Vol. 2014 (2014), Article ID 826622, DOI: 10.5171/2014.826622

Syed A. A., "human resource accounting (HRA) disclosure of Bangladeshi companies and its association with corporate characteristics", BRAC University Journal, 2009, Vol. 6, No. 1, pp 35-43.

Tulsian P.C., and Tulsian B., Financial Reporting - A self-study textbook, 2013, S.Chand & Co., ISBN no. 81-219-4170-9.

Vohra S. M. "Evaluation of Human Resource Accounting practices in Infosys", International Journal of Scientific Research, 2015, ISSN No. 2277-8179, Vol. No. 4 (12), pp 477-479.

Williams S. M., "Is intellectual capital performance and disclosure practices related?", Journal of Intellectual Capital, 2001, Vol No. 2(3),

Online available at: <http://dx.doi.org/10.1108/14691930110399932>

7 P's of Services Marketing

- Mahesh D. Chawla
M.COM., M.B.A., M.PHIL., NET

Four basics in the services marketing mix are the same as in the habitual marketing mix. on the other hand, specified the single nature of services, the implications of these are to some extent special in case of services.

1. **Product:** Regarding of services, the 'product' is indefinable, mixed and consumable. Moreover, its production and consumption are indivisible. Hence, there is scope for customizing the offering as per customer requirements and the actual customer encounter therefore assumes particular significance. However, too much customization would compromise the standard delivery of the service and adversely affect its quality. Hence particular care has to be taken in designing the service offering.
2. **Pricing:** Pricing of services is tougher than pricing of goods. While the latter can be priced easily by taking into account the raw material costs, in case of services attendant costs - such as labor and overhead costs - also need to be factored in. Thus a restaurant not only has to charge for the cost of the food served but also has to calculate a price for the ambience provided. The final price for the service is then arrived at by including a mark up for an adequate profit margin.
3. **Place:** Since service delivery is concurrent with its production and cannot be stored or transported, the location of the service product assumes importance. Service providers have to give special thought to where the service would be provided. Thus, a fine dine restaurant is better located in a busy, upscale market as against on the outskirts of a city. Similarly, a holiday resort is better situated in the countryside away from the rush and noise of a city.

4. **Promotion:** Since a service offering can be easily replicated promotion becomes crucial in differentiating a service offering in the mind of the consumer. Thus, service providers offering identical services such as airlines or banks and insurance companies invest heavily in advertising their services. This is crucial in attracting customers in a segment where the services providers have nearly identical offerings.

We now look at the 3 new elements of the services marketing mix - people, process and physical evidence - which are unique to the marketing of services.

5. **People:** People are a defining factor in a service delivery process, since a service is inseparable from the person providing it. Thus, a restaurant is known as much for its food as for the service provided by its staff. The same is true of banks and department stores. Consequently, customer service training for staff has become a top priority for many organizations today.
6. **Process:** The process of service delivery is crucial since it ensures that the same standard of service is repeatedly delivered to the customers. Therefore, most companies have a service blue print which provides the details of the service delivery process, often going down to even defining the service script and the greeting phrases to be used by the service staff.
7. **Physical Evidence:** Since services are intangible in nature most service providers strive to incorporate certain tangible elements into their offering to enhance customer experience. Thus, there are hair salons that have well designed waiting areas often with magazines and plush sofas for patrons to read and relax while they await their turn. Similarly, restaurants invest heavily in their interior design and decorations to offer a tangible and unique experience to their guests.

ભારતમાં વસતા લોકોના પ્રજાતિય તત્વો

ડૉ. જીજ્ઞેશ પંડ્યા

સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

ગુજરાત આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ (સાંજની)

એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ

વર્તમાન માનવસમાજ કોઈ એક જ જાતિના સંતાનોથી બનેલો છે. તે બાબતે હવે વિધ્વાનોમાં સર્વસંમતી પ્રવર્તે છે. કોઈ એક જાતિના માનવો વિશિષ્ટ શારીરિક લક્ષણોને આધારે અનેક સમુહો અને પેટા સમુહોમાં વહેંચાયા. જો અસ્તિત્વ ધરાવતી જાતિઓ કોઈ એક જ પૂર્વજના સંતાન હોય તો આ જાતિઓના શારીરિક લક્ષણોમાં જોવા મળતી ભિન્નતાનું કારણ શું? તેવો પ્રશ્ન અહીં આપણને થાય છે. આ બાબતને સમજવા હર્ટ રીઝલે, એ.સી. હકુન, જે. એચ હકુન, ડી. એન મજમુદાર, બી.સી ગુહા, અચ્યપન વિગેરે જુદા જુદા સમાજશાસ્ત્રીઓએ ભારતીય વસતીમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા પ્રજાતિય તત્વોનો અભ્યાસ કર્યો છે. આ વિધ્વાનોએ ભારતમાં વસતા લોકોના શારીરિક લક્ષણોનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ યોગ્ય રીતે વિશ્લેષણ ન થવાને કારણે તેના સંતોષકારક પરિણામો મળ્યા નથી^૧. તેથી આ અંગે કોઈ સર્વસંમત મત સ્થાપી શકાયો નથી. બીજી રીતે કહીએતો વિધ્વાનો આ અંગે ભિન્ન મત ધરાવે છે.

હર્ટ રીઝલેએ નૃવંશશાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરીને સૌ પ્રથમ ભારતીય જાતિ તત્વોને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારત સરકારે ૧૯૦૧ની વસતી ગણતરીના અધ્યક્ષપદે તેમને નિયુક્ત કર્યા. તેમણે અભ્યાસ કરીને ભારતીય જાતિ તત્વો વિશે બહુ સ્પષ્ટ વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેમણે રજૂ કરેલ વસતી ગણતરીનો રીપોર્ટ અને પુસ્તક 'ધ પીપલ ઓફ ઈન્ડિયા' ભારતીય પ્રજાતિય તત્વોના અભ્યાસોનો પાયો ગણી શકાય. માનવમિતિ પદ્ધતિને આધારે અભ્યાસ કરી પોતાની ધારણાઓ વિકસાવી. તેમના મતે ભારતમાં સાત જાતિઓ વસે છે. જેમાંની પ્રથમ ત્રણ અનુક્રમે દ્રાવિડ, મંગોલ અને ઈન્ડો આર્યન શુદ્ધ જાતિ તત્વો ધરાવે છે. જ્યારે બાકીની ચાર જાતિઓ અનુક્રમે તુર્કો ઈરાનિયન, સીથો દ્રાવિડિયન, આર્ય દ્રાવિડિયન અને મંગોલ દ્રાવિડિયન પ્રથમ ત્રણ જાતિઓના પ્રજાતિય તત્વોના મિશ્રણમાંથી અસ્તિત્વમાં આવી છે.

રીઝલેની દ્રષ્ટિએ દ્રાવિડ જાતિ ભારતની સૌથી પ્રાચીન જાતિ છે. તેઓ બહારથી આ દેશમાં આવ્યા નથી પરંતુ શરુઆતથી જ ભારતમાં વસે છે. જ્યારે બાકીની પ્રજાતિઓ બહારથી ભારતમાં પ્રવેશી છે. દ્રાવિડ જાતિના લોકો મુળભુત રીતે પશ્ચિમ બંગાળમાં ગંગા નદીના કીનારે વસતા હતા. ત્યારબાદ તેઓ સમગ્ર દેશમાં ફેલાયા. અને મુખ્યત્વે છોટા નાગપુરમાં વસ્યા. તેમના મતે ઈન્ડો આર્યન જાતિના લોકો ઉત્તર પશ્ચિમના સરહદી પ્રાંતોમાં થઈને છુટાછવાયા આ દેશમાં પ્રવેશ્યા. આ સરહદી પ્રાંતો અને પંજાબમાં વસ્યા. તેથી ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહારમાં વસતા લોકો શુદ્ધ આર્યજાતિના તત્વો ધરાવતા નથી. તેમનામાં આર્ય અને દ્રાવિડિયન જાતિ તત્વોનું મિશ્રણ થયેલું છે.

બીજા ક્રમે મંગોલ જાતિના લોકો ભારતમાં બહારથી પ્રવેશી ઉત્તરપૂર્વી ભારત અને તેમાંય આસામમાં વસ્યા. અને તેથી જ બંગાળ અને ઓરીસામાં વસતી પ્રજાતિઓમાં મંગોલ અને દ્રાવિડ એમ બન્ને જાતિ તત્વોનું મિશ્રણ થયું. ત્રીજા ક્રમે સીથીયન અથવા શક જાતિના લોકો બહારથી પ્રવેશીને આ દેશના સિંધ, પંજાબ, કાઠિયાવાડ અને મધ્ય ભારતના પ્રાંતોમાં વસ્યા. પરંતુ પછીથી તેમના પર આક્રમણો થવાને કારણે તેઓ સ્થળાંતર કરી દક્ષિણ ભારતમાં વસ્યા. તેથી શક પ્રજાતિના લોકોમાં દ્રવિડજાતિ તત્વોનું મિશ્રણ થયું. શક અને મરાઠા જાતિતત્વોના મિશ્રણમાંથી મરાઠા સમૂહ ઉદભવ્યો. મુળ નિવાસી દ્રાવિડોના જાતિ તત્વો સાથે ઉપરોક્ત ત્રણ જાતિના તત્વોનું મિશ્રણ થવાથી અનુક્રમે આર્યો દ્રાવિડિયન, મંગોલ દ્રાવિડિયન અને સીથો દ્રાવિડિયન પ્રજાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી^૨.

એ.સી. હડ્ડન નામના વિધ્વાને રીઝલેના મતનું ખંડન કર્યું. તેમના મતે દ્રાવિડો મૂળ નિવાસી નથી. તેઓ આવ્યા તે પહેલા પણ અનેક પ્રજાતિઓ જંગલોમાં વસતી હતી. ભારતમાં સૌ પ્રથમ આર્ય જાતિના લોકો સ્થળાંતર કરીને આવ્યા અને વસ્યા. મજુમદારે પણ રીઝલેની ટીકા કરી. તેમના મતે રીઝલેએ ભાષા સમુહોને પ્રજાતિઓ ગણવાની ભુલ કરી છે. ખરેખર તો દ્રાવિડીયન, આર્યન વગેરે શબ્દો ભાષા સમુહને સુચવે છે, નહીં કે પ્રજાતિ. હડ્ડનના મતે ભારતીય લોકોમાં પાંચ જાતિ તત્વો જોવા મળે છે. (૧) પૂર્વ દ્રાવિડીયન (૨) દ્રાવિડીયન (૩) ઈન્ડો આર્યન (૪) ઈન્ડો આલ્પાઈન (૫) મંગોલીયન^૩.

રીઝલે પછી જે. એચ હડ્ડને ભારતીય જાતિતત્વોને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ ૧૯૩૧ની વસતી ગણતરીના અધ્યક્ષ હતા. તેમના મતે સૌ પ્રથમ નિગ્રીટો જાતિના લોકો બહારથી સ્થળાંતર કરીને ભારતમાં વસ્યા. તેઓ આફ્રિકાથી આરબ થઈને ઈરાન અને બલુચિસ્તાનના સમુદ્ર કિનારે થઈને ભારતમાં આવ્યા. આ નિગ્રીટો જાતિના લોકો જુદા શારીરિક લક્ષણો ધરાવતા હતા. તેઓ વામન જેવા ઠીંગણા, રંગે કાળા, વાળ સુકવેલી પીપર જેવા અને સામાન્ય રીતે ચારથી પાંચ ફુટ ઊંચા હતા. બંગાળના ઉપસાગરમાં આવેલ અંદામાન ટાપુ પર વસતા લોકો નિગ્રીટો પ્રજાતિના લોકો જેવા જ શારીરિક લક્ષણો ધરાવે છે. આ ટાપુ પર વસતા લોકોનાં લોહીના અંશો પણ દક્ષિણ ભારતમાં કોચીનના જંગલમાં વસતી કાડર જાતિના લોકોના લોહીને મળતા આવે છે. હડ્ડનના મતે પાછળથી આવેલ પ્રજાતિઓએ નિગ્રીટો લોકોનો નાશ કર્યો હોવાથી નિગ્રીટો પ્રજાતિના માત્ર અવશેષ રૂપ અંશો જ બચ્યા છે.

નિગ્રીટો લોકોનો પ્રભાવ દક્ષિણ એશિયામાં વધુ રહ્યો હોવાના વિચારને મજમુદાર સ્વીકારે છે. પણ વર્તમાન ભારતમાં વસતી આદિવાસી વસતી જાતિમાં નિગ્રીટો જાતિ તત્વની હયાતીનો કોઈ આધારભુત પુરાવો મળતો નથી. જો નિગ્રીટો સૌથી પ્રાચીન જાતિ હોય તો તેનો પ્રભાવ ભારતમાં જુદા જુદા પ્રદેશના લોકો પર અનિવાર્ય રીતે જોવા મળતો હોવો જોઈએ. પરંતુ ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારતના લોકોમાં આ જાતિના લક્ષણો જોવા મળતા નથી. તેમની દ્રષ્ટિએ નિગ્રીટો જાતિના લક્ષણો ભારતના દરિયાકાંઠાના પ્રદેશમાં રહેતા લોકોમાં જોવા મળે છે. દા.ત. અંદામાનના ટાપુ પર વસતી જાતિઓમાં નિગ્રીટો જાતિતત્વો જોવા મળે છે. પરંતુ માત્ર તેના આધારે એવી ધારણા ન કરી શકાય કે આ જાતિના લોકો અંદામાન ટાપુ પરથી સમગ્ર ભારતમાં ફેલાયાં હશે.

એ.ડી.હડ્ડન પણ જે. એચ હડ્ડનથી વિરુદ્ધ મત આપે છે. તેમના મતે સુસીઆના (Susiana) માં નિગ્રીટો લોકો જેવો કાળો વર્ણ ધરાવતા લોકો વસે છે. પરંતુ તેને આધારે ત્યાં વસતા લોકો ભારતમાં આવ્યા હશે તેમ ધારી શકાય નહીં. ભારતીય વસતીમાં અંદામાની લોકોના પ્રજાતિય તત્વોનું મિશ્રણ થયેલ નથી તેવો વિચાર રીઝલેએ પણ રજુ કર્યો છે. ભારતીય વસતીમાં નિગ્રીટો પ્રજાતિ તત્વો ખુબ જ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે તેવો મત અચ્યપન નામના વિધ્વાને પણ આપ્યો છે. માત્ર દક્ષિણ ભારતમાં વસતી એક કે બે જનજાતિના થોડાક લોકોમાં આવા લક્ષણો જોવા મળે છે. પરંતુ એ જ જાતિઓના ઘણા બધા લોકોમાં પ્રોટોએસ્ટ્રોલોઈડ જાતિ તત્વો જોવા મળે છે. તેથી કહી શકાય કે ભારતીય વસતીમાં નિગ્રીટો પ્રજાતિના તત્વોનો પ્રભાવ ખુબ ઓછો રહ્યો છે^૪.

જે.એચ.હડ્ડનના મતે પ્રથમ નિગ્રીટો પછી બીજા ક્રમે પ્રોટોએસ્ટ્રોલોઈડ પ્રજાતિના લોકો કે જેમના પૂર્વજો પેલેસ્ટાઈનમાં વસતા હતા તેઓ પશ્ચિમ દિશાએથી ભારતમાં પ્રવેશી વસ્યા. પ્રોટોએસ્ટ્રોલોઈડ પ્રજાતિના લોકોના જાતિ તત્વો ઓસ્ટ્રેલીયન આદિવાસી જાતિઓ અને હિંદ મહાસાગરના ટાપુમાં વસેલી આદિમ જાતિઓના જાતિ તત્વોને મળતા આવે છે. ભારતની નીચલી જાતિઓ અને સમાજના પછાત વર્ગોમાં પ્રોટોએસ્ટ્રોલોઈડ જાતિ તત્વો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અને દક્ષિણ ભારતમાં પર્વતો અને જંગલોમાં વસતી જાતિઓમાંની પ્રાથમિક જાતિઓમાં આ જાતિ તત્વો શુદ્ધ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. આ જાતિના લોકો વાકડીયાં વાળ, પહોળું નાક, કાળી ચામડી વગેરે શારીરિક લક્ષણો ધરાવે છે. ભારતના મોટાભાગના લોકોના પૂર્વજો પ્રાચીન સમયમાં આવા લક્ષણો ધરાવતા હતા.

આ ઉપરાંત બી.સી ગુહાએ ભારતીય જાતિ તત્વોનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમણે ૧૯૩૧ની વસતી ગણતરી વખતે માનવમીતી પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરીને ભારતીય વસતીના જાતિ તત્વોને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમની દ્રષ્ટિએ ભારતમા જોવા મળતા પહોળા માથાવાળા લોકો આલ્પાઈન, ડીનારી અને આર્મીનોઈડ એમ ત્રણ જાતિ તત્વો ધરાવે છે. છતાં ભારતીય જાતિઓમાં વિભિન્ન પ્રદેશોમાં વસતી અનેક જાતિઓના તત્વોનું મિશ્રણ થયેલું હોવાથી આ સંદર્ભમાં ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ મત આપી શકાય તેમ નથી^૫.

ગુજરાત રાજ્યમાં વસતા લોકોમાં વિવિધ જાતિ તત્વો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એક સમયે રાજપીપળા પ્રાંતનો દરજજો ધરાવતું હતું. આ પ્રાંતના રતનપુર પ્રદેશમાં નિગ્રોઈડ જાતિતત્વો ધરાવતી વસતી વસે છે. કાઠીયાવાડમાં વસતા લોકોમાં નિગ્રીટો જાતિ તત્વ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ ઉપરાંત કચ્છમાં વસતી એક સમયે નીચલી ગણાતી ઘણી જાતિઓમાં નિગ્રીટો જાતિ તત્વો જેવા જ જાતિ તત્વો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. છતાં માત્ર નિગ્રીટો જાતિ તત્વો ધ્વારા જ ગુજરાતનું વસતી વિષયક બંધારણ ઘડાયું છે તેવું કહી શકાય નહીં. કારણ કે કુનબી પાટીદાર ભિન્ન પ્રકારના જાતિ તત્વો ધરાવે છે તેવો મત મજમુદાર આપે છે^૬.

ગુજરાતમાં દક્ષિણ ગુજરાતમાં વસતી આદિવાસી જાતિના લોકોના શરીરનો રંગ નિગ્રીટો જેવો કાળો છે. તેથી આ લોકોને કાળીપરજ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો હશે તેવો મત આઈ.પી.દેસાઈ એ રજૂ કર્યો છે^૭. જો કે આ બાબત સર્વાંશે સાચી નથી કારણ કે ઘણા આદિવાસી જાતિઓના લોકોનો વર્ણ ગોરો હોવાનું જોઈ શકાય છે. 'કાળીપરજ' શબ્દમાં ગર્ભાત રીતે રંગભેદની ભાવના સમાઈ જતી હોવાથી ગાંધીજીને પણ આદિવાસીઓને આપવામાં આવેલું આ નામ પસંદ ન હતું. તેથી તેમણે આદિવાસીઓને રાનીપરજ તરીકે ઓળખાવ્યા. કારણ કે તેઓ રાનમાં (જંગલમાં) વસે છે. સરકારી દફતરે આજે પણ બાવથા, ભીલ, ચૌધરા, ઢોડીયા, દુબળા, ગામીત, કાથોડીયા, કોંકણા, કોલધા, કોટવાળીયા, નાયકડા, વલવી અને વારલી એમ તેર જાતિઓનાં લોકો 'રાનીપરજ' તરીકે ઓળખાય છે.

ટુંકમાં તથ્ય એ છે કે ભારતના લોકો જુદી જુદી જાતિઓના મિશ્રણનું પરિણામ છે. અને તેથી ભારતએ માનવજાતનું સંગ્રહસ્થાન છે. વર્તમાન ભારતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી મોટાભાગની વસતીના પૂર્વજો આજુ બાજુના પ્રદેશોમાંથી સ્થળાંતર કરી હિમાલય પસાર કરી ભારત આવીને વસ્યા છે. તેવું આસપાસના પ્રદેશો અને બલુચિસ્તાનમાં જોવા મળતા લોકોને આધારે કહી શકાય. આઠમી સદીથી મુસ્લિમોનું ભારતમાં આગમન શરૂ થયું અને છેક સોળમી સદીમાં સ્થપાયેલ મોઘલ શાસન સુધી ચાલ્યું. તેથી ભારતીય વસતીના જાતિ તત્વો અને સંસ્કૃતિ પર તેની અસર સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય તેમ છે. ભારતના પશ્ચિમ કાંઠે આવેલ કેરળ રાજ્યના મલબાર પ્રદેશમાં વસતી મોફલા (Moplah, Mappila) જાતિ ઈસ્લામીક આરબ લોકોના કેરળના લોકો સાથેના સંપર્કોનું પરિણામ છે. એવી જ રીતે ૧૫ મી સદીમાં પોર્ટુગીઝ, ડયુચ, ફ્રેચ અને ઈંગ્લેન્ડના બ્રિટીશરો ભારતમાં આવીને વસતા ભારતીય વસતી અને આવા સ્થળાંતરિત લોકો સાથેના સંપર્કોને કારણે જાતિતત્વોનું મિશ્રણ થયું અને ઈન્ડો-યુરોપિયન સમુદાયો અસ્તિત્વમાં આવ્યા^૮.

સંદર્ભ સૂચી :-

૧. R C Majumdar, Ancient India, Motilal Banarsidass Publishers Private LTD, Eight Edition, New Delhi, PP-16.
૨. રવિન્દ્રનાથ મુકરજી, ૧૯૬૨, સામાજિક માનવશાસ્ત્ર કી રુપરેખા, સરસ્વતી સદન, મસુરી, પૃષ્ઠ-૧૩૮.
૩. D. N Majumdar, 1961, Races and Cultures of India, Asia publishing house, Bombay, PP-46.
૪. જે. એચ હક્ટન, ૧૯૬૦, હિંદુસ્તાનની જ્ઞાતી સંસ્થા, ગુજરાત યુનિ, અમદાવાદ, પૃષ્ઠ-૫.
૫. Ibid, D. N Majumdar, 1961, PP- 49 - 50.

૬. એજન, જે.એચ હક્ટન, ૧૯૬૦, પૃષ્ઠ-૭.

૭. આઈ.પી દેસાઈ, ૧૯૭૧, રાનીપરજમાં જાગૃતિ, સ્વાતંત્ર ઇતિહાસ સમિતિ, સુરત, પૃષ્ઠ-૩-૧૯.

૮. Sailendra Nath Sen, Ancient Indian History and civilization, New Age International Publishers, Second Edition, New Delhi, 1988, PP-9.

**“A RESEARCH PAPER ON LINKAGES OF DISASTER, DAUGHTER AND
DEVELOPMENT IN KACHCHH DISTRICT
IN LIGHT OF CENSUS 2011”**

34

Dr Kanish Shah

Assistant Professor

Department of Commerce & Management

K.S.K.V KachchhUnivesity. Bhuj.

ABSTRACT

Chinese philosophy **yin and yang** describes how apparently opposite or contrary forces are actually complementary, interconnected&interdependent in the natural world, and how they give rise to each other as they interrelate to one another. Many tangible dualities such as light and dark, fire and water are thought of as physical manifestations of the duality of yin and yang and so is the men and woman. Both the gender is an integral part essential primarily for the sustenance of this universe and any imbalance in this can cause social and biological catastrophe. This paper largely focuses on the data obtained from the census 2011 regarding the imbalance in the sex ratio and linking the societal view towards genders with demographic factors such as literacy, dwellings, age etc. The results are quite surprising and alarming.

1.1INTRODUCTION:

May it be Manu or Shatrupa the first man and woman according to the Hindu mythology or may it be Adam and Eve according to the Christianity or may be it be any scientific evidence till time immemorial, both the gender have existed and are the foundation blocks to any creation to happen on this earth. This does not hold true just for the humans but for the majority of the species on this planet. A perfect balance is needed in both this genders and there are natural provisions in nature which keeps this balance, as the existence by its very nature is self-balancing and every species has aligned to the laws of nature and thus collaborated in maintaining this balance except one the most intelligent and evolved species i.e the humans. Going back in history we will always find instances of imbalances in the sex ration between man and woman due to various reasons of which one of the primary reasons was war. During that period there used to be more woman compared to the man. These created social imbalances of various sorts and to deal with that people have time to time thought of solutions for example polygamy is one such ritual which was developed in order to deal with this issues. Although no solutions seems to be enough or

permanent. With the passage of time and people being more educated and developed and there being a world-wide movement for woman empowerment I as a researcher was interested in investigating on the basic attributes which leads to the issue of woman being disempowered and that being the thought process of people in the society. It is these thoughts of the people in the society which results into framing the social structure where someone is empowered and someone is deprived. This research paper aims to find out the current thought process of the society towards females. To make this study completed in the limited time this study is focused on establishing a link between age, dwellings and literacy as the demographic factors and its effect on the viewpoint they held towards the female gender. The time frame considered is between 2001 and 2011 i.e. post-earthquake and based on 2011 census data with respect to Kachchh district.

1.2 RESEARCH PROBLEM:

“या देवी सर्व भुतेषु शक्तिं रूपेण संस्थिता

या देवी सर्व भुतेषु मातृ रूपेण संस्थिता

या देवी सर्व भुतेषु विद्या रूपेण संस्थिता

या देवी सर्व भुतेषु लक्ष्मी रूपेण संस्थिता”

The above verses in Hindu mythology epitomise woman as a source of strength, motherhood, knowledge and wealth. Very few societies in the world have given such a high respect and worshiping position to women, but in the same society when you find women being oppressed, objectified and side-lined, there arises a need to peep into the minds of the people of this society to find the causes of these evils. But unfortunately till date no such device has been invented by men which could read somebody's mind, had there been one, a research could be a much easier exercise. So to solve this problem I have studied the census 2011 data regarding the sex ratio in the country, state and the district which automatically brings to the surface the mentality of the people in our society. There is a huge decline in the sex ratio in Gujarat state and Kachchh district in the last decade and this data triggered me to conduct the research on finding out the reasons behind this evil and so this research was conducted.

1.2.2 Research Hypothesis:

The study is aimed at examining the following hypothesis:

Literacy

- H₀**: Literate people have a more favorable attitude towards gender equality compared to illiterates
- H₁**: Illiterate people have a more favorable attitude towards gender equality compared to illiterates

Dwelling

- H₀**: Urban people have a more favorable attitude towards gender equality compared to rural
- H₁**: Rural people have a more favorable attitude towards gender equality compared to urban.

Generation

- H₀**: Present generation have a more favorable attitude towards gender equality compared to previous generation
- H₁**: Previous generation have a more favorable attitude towards gender equality compared to present generation

1.2.3 Research Design:

Our approach to study is thorough **exploratory research**.

1.2.4 Research Instruments:

Secondary data from the census 2011 figures are been taken as research instrument.

1.2.5 Data sources:

Secondary Data—I have used the census 2011 data as a secondary data

1.2.6 Sampling technique:

As census data is used the sampling technique is census and no sampling.

1.2.7 Research Significance:

The study is having significance from socio cultural point of view. This research will help in understanding the mind sets of the society and help us living in the reality and also for the public policy makers to make new policies.

1.2.8 Research Limitations:

The study is having following limitations:

- There might be some extraneous factors affecting the data which are not considered due to time constraint and which could have an impact on data interpretation.

2.1 DATA ANALYSIS

		India		Gujarat		Kachchh	
Sex ratio		940		918		907	
Urban	Rural	926	947	880	947	900	910
Sex ratio 0-6 yrs		914		886		913	
Urban	Rural	919	902	852	906	904	917
Literacy		74.04		79.31		71.58	
Urban	Rural	84.98	68.91	87.58	73.00	81.68	65.99
*sex ratio is no of females for every 1000 male							

Looking at the data in the above table it shows that the national average of sex ratio is 940 which is better than the state average of Gujarat which is 918 which is better than the Kachchh district average of 907. So it clearly implies the gender gap in the district is worst when compared to Gujarat or India.

Also when you further go into the detail of this data you can see that the sex ratio is better in rural areas compared to urban. This is true for the entire country, state and the district.

Now comparing this data with the literacy rates it also brings out that the sex ratio is worst where literacy rate is higher i.e it is in urban areas.

There can be one extraneous factor affecting this data and that can be the migration of the people. Post-earthquake there has been a lot of industrialization process which has happened in Kachchh resulting into the migration of male population in search of employment. This could be one of the reasons for the imbalance in the sex ratio. But if we look at the data of sex ratio in 0-6 years the situation remains the same. This data eliminates the impact of the migration effect. The reason is the children between 0-6 years will be living with the entire family and hence it holds the data true. This also brings out one more important factor that the parents of this 0-6 year children will not be of more than 35 years of the age which are the present generation people.

All this data rejects our initial hypothesis that the rural, illiterate and previous generation people have not so favourable attitude towards gender equality in fact a very surprising and rather shocking insight is revealed that the so called modern, literate, urban youth who is known for their so called intelligence, open mindedness and modern approach are the ones where the sex ratio is the worst.

3.1 Conclusions

As no conclusion is the final conclusion but from the above research it is evident that the mind-set of the society is not yet favourable towards the feminine gender, also the approach of the society which proclaim itself as a torchbearer for the modern, liberal and open mindedness i.e the urban, literate youth has actually very narrow and hypocrite attitude towards the women in the society. If this sex ratio continues to fall at this rate it will give rise to lot of social issues the consequences of which we all should be ready to face.

BIBLIOGRAPHY

- Census 2011

**A STUDY OF ATTITUDES TOWARDS TEACHING OF
STUDENT TEACHERS PURSUING B.Ed.
THROUGH DISTANCE EDUCATION IN KACHCHH DISTRICT**

Mr. N.S. Karia

Ph.D. Student, K.S.K.V. Kachchh University,

Department of Education,

35

Abstract

Education is a lifelong process. It is not merely confined to three R's i.e. reading, writing and arithmetic. Teacher is no longer viewed as the transmitter of knowledge or dispenser of wisdom but as a diagnostician, guide, assistant, stimulator, promoter, and an interactive participant in the educative process. Therefore the key role that a teacher plays in the life of a child determines to a great extent his / her future, future of the society and the nation. Apart from parents, no person in society as powerfully influences the moral, social and intellectual development of children as teachers do. The impact of his / her personality upon his / her pupils is much greater and long lasting than the impact of his / her knowledge. It is rightly said that a teacher makes his / her effect more by what he / she is than what he / she does i.e. teaching. Such being the impact of teacher in nation building, the need for the study of their attitudes towards teaching seems to be inescapable. In the present research study, the researcher had studied the attitudes towards teaching of all the student teachers pursuing their B.Ed. through distance education mode viz., Indira Gandhi National Open University (IGNOU), Study Centre at Adipur, and Dr. Babasaheb Ambedkar Open University (BAOU), Study Center at Mundra of the Kachchh District, Gujarat with reference to different variables like Open University, Gender, Marital Status, Area, Educational Qualification, Teaching Experience, Educational Stream, Year of Passing the last Degree, Result of the last Exam. , Age, and the Level of Teaching. The researcher had taken the help of attitude scale based on Likert's method of summated ratings to study the attitudes towards teaching of the student teachers.

Key words: diagnostician, stimulator, promoter, an interactive participant, the moral, social and intellectual development, nation building, attitudes towards teaching, distance education, IGNOU, BAOU

INTRODUCTION

Education is meant for the development of human beings and is a human right. It is expected to impart skills suitable for living and making one's livelihood, promoting general powers of mind and advancing learning. It is also expected to make an individual more civilized and cultured, promote rational thinking and civic sense.

Education expands one's horizons. Areas of concerns of an educated person increase from local to national and international level. Educated individuals are expected to be better

equipped to meet the challenges of life. Increased efficiency, constructive participation in social events and processes, harmony in social and personal relationship, sustaining development and equitable social order are some of the other expected benefits.

Well known philosophers and educationists have defined education as follows;

“Education is the manifestation of divine perfection already existing in man.”

-Swami Vivekanand (Cited in Ramshukle Pande, 2007, Page: 9)

“Education is the creation of a sound mind in a sound body. It leads to goodness, beauty and truth.”

-Aristotle (Cited in Ramshukle Pande, 2007, Page: 10)

“Education is an organized and sustained instruction to communicate a combination of knowledge, skill and undertaking valuable for all activities of life”. -UNESCO (Cited in Ramshukle Pande, 2007, Page: 8)

Thus; education is a lifelong process. It is not merely confined to three R's i.e. reading, writing and arithmetic. Teacher is no longer viewed as the transmitter of knowledge or dispenser of wisdom but as a diagnostician, guide, assistant, stimulator, promoter, and an interactive participant in the educative process. Therefore the key role that a teacher plays in the life of a child determines to a great extent his / her future, future of the society and the nation. Apart from parents, no person in society as powerfully influences the moral, social and intellectual development of children as teachers do. The impact of his / her personality upon his / her pupils is much greater and long lasting than the impact of his / her knowledge. It is rightly said that a teacher makes his / her effect more by what he / she is than what he / she does i.e. teaching. Such being the impact of teacher in nation building, the need for the study of their attitudes towards teaching seems to be inescapable.

REVIEW OF THE RELATED LITERATURE

Several studies have been conducted at M.Ed. as well as Ph.D. level on the attitudes of student teachers as well as in-service teachers towards teaching. For e.g. **Mehta C.P. (1987)** found that the attitudes towards teaching profession of the trainees of Gujarat University were more positive than the trainees from Saurashtra University. **Parmar Kalpana S. (1993)** found that the mean attitude towards teaching of the female teachers was higher than the male teachers of secondary schools of Ahmedabad city. **Awasthi Kashyapi (2005)** found that no significant difference was found between the attitudes towards teaching of male and female student teachers of IGNOU B.Ed. **Chander R. (1976)** in his Ph.D. study found that the techniques of education and educational psychology had a very praiseworthy effect on the attitudes and teaching efficiency of the student teachers of B.Ed. **Goyal J.C. (1980)** also in

his Ph.D. study found that the professional interest of the teacher educators had increased with their increasing experience. **Kearney and Rocchio (1955)** found that the teachers who were passing their whole day teaching the same students were found more interested not only in the pupils' acquisition of subject matter, but also concerned with the pupils' whole personality which demands knowledge of the pupils' home background, his physical and mental health, and his outside activities. On the other hand teachers of special subject were found thinking only the terms of the subject matter to be covered rather than the development of a self directing personality in their pupils. **Verma (1964)** found that the impact of teacher training on the attitudes of student teachers towards children and school work had been consistently favorable. **Joshi and Srivastav (1964)** found that there was high degree of positive correlation between intelligence and teaching attitude. **Mehrotra (1973)** found that the attitude of the male students of correspondence course was more favorable than that of the full time course men, both at the beginning and at the end of the course. **Pushpam (2003)** found that the class handled type of school, type of management, nature of school and pay influenced the attitude of women teachers towards teaching profession. Even though many studies have been carried out on the attitudes towards teaching of professionally qualified in-service teachers as well as pre-service teachers undergoing professional degree i.e. B.Ed., very few studies have been conducted on the attitudes towards teaching of those in-service student teachers who are untrained graduate and post-graduate teachers working at different levels (primary, secondary, and senior secondary) of education, having minimum 2 years of teaching experience and pursuing their B.Ed. through distance mode. Hence the present research study will prove very useful in making us know the attitudes towards teaching of in-service student teachers undergoing their professional qualification through distance mode in the present time.

OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To measure the attitude towards teaching of the student teachers pursuing their B.Ed. through distance mode i.e. IGNOU and Dr. Baba Saheb Ambedkar Open University.
2. To compare the attitude towards teaching of the student teachers of IGNOU and Dr. Baba Saheb Ambedkar Open University.
3. To measure the attitude towards teaching of the student teachers with respect to their gender.
4. To measure the attitude towards teaching of the student teachers with respect to their marital status.
5. To measure the attitude towards teaching of the student teachers with respect to their area.
6. To measure the attitude towards teaching of the student teachers with respect to their educational qualification.
7. To measure the attitude towards teaching of the student teachers with respect to their teaching experience.

8. To measure the attitude towards teaching of the student teachers with respect to their educational stream.
9. To measure the attitude towards teaching of the student teachers with respect to their result of the last examination.
10. To measure the attitude towards teaching of the student teachers with respect to their age.
11. To measure the attitude towards teaching of the student teachers with respect to their level of teaching.

HYPOTHESES OF THE STUDY

- Ho. 1 There will be no significant difference in the mean attitude towards teaching of student teachers of both IGNOU and Dr. Baba Saheb Ambedkar Open University.
- Ho. 2 There will be no significant difference in the mean attitude towards teaching of male and female student teachers.
- Ho. 3 There will be no significant difference in the mean attitude towards teaching of married and unmarried student teachers.
- Ho. 4 There will be no significant difference in the mean attitude towards teaching of rural and urban student teachers.
- Ho. 5 There will be no significant difference in the mean attitude towards teaching of student teachers with different educational qualification.
- Ho. 6 There will be no significant difference in the mean attitude towards teaching of the student teachers with different teaching experience.
- Ho. 7 There will be no significant difference in the mean attitude towards teaching of the student teachers with different educational stream.
- Ho. 8 There will be no significant difference in the mean attitude towards teaching of the student teachers with respect to their result of the last examination.
- Ho. 9 There will be no significant difference in the mean attitude towards teaching of the student teachers belonging to different age groups.
- Ho. 10 There will be no significant difference in the mean attitude towards teaching of the student teachers teaching at different levels.

OPERATIONALIZATION OF TERMS

MEANING OF TEACHING

The word 'teaching' which is very popular in the educational psychology actually has come from Sanskrit language. 'Teaching' is meant to make one learn. When a teacher teaches, he tries to make his student learn. 'Teaching' is also meant to show one a direction. Teaching means causing to learn. It is a system of actions intended to produce learning.

MEANING OF ATTITUDE

An attitude is a mental and neural state of readiness organized through experience, exerting a directive or dynamic influence upon individual's response to all objects and situations relating to it.

Attitudes have generally been regarded as either mental readiness or implicit predispositions which exert some general and consistent influence on a fairly large class of evaluative responses. These responses are usually directed towards some objects, persons, or group. In addition attitudes are seen enduring predispositions, but ones which are learned rather than innate, thus; even though attitudes are not momentarily transient, they are susceptible to change.

In short, attitude is a state of readiness, a tendency to act in a certain manner when confronted with certain stimuli. For ease of understanding, we may say that the attitudes are likes and dislikes of a person. For e.g. one has a strong liking for milk and disliking for wine. Then we may say that the same person has a positive attitude towards milk and a negative attitude towards wine.

ATTITUDES TOWARDS TEACHING

Attitudes towards teaching can be defined as an enduring learned predisposition to behave in consistent way towards pupils, teaching, profession, and the role of the teacher himself as these are viewed as playing a vital role in determining the nature of classroom climate and teacher's own satisfaction with teaching as a vocation.

STUDENT TEACHERS

In- service teachers who are enrolled in B.Ed. Programme of IGNOU and Dr. Baba Saheb Ambedkar Open University.

B.Ed.

Bachelor of Education (B.Ed.) programme of Indira Gandhi National Open University (IGNOU) and Dr. Baba Saheb Ambedkar Open University is a two-years' in-service teacher education programme for working teachers with minimum two years' full time teaching experience on temporary or permanent basis at primary / secondary or higher secondary level.

DISTANCE EDUCATION

Such a system of education in which education is systematically imparted to learners according to the time table suitable to them and certificate or degree may also be issued at the end of education. Indira Gandhi National Open University and Dr. Baba Saheb Ambedkar Open University on a state level in Gujarat are well known examples imparting higher education to the learners through distance mode.

KACHCHH DISTRICT

Kachchh is the largest and the biggest district of Gujarat state. It is situated in the west of the Gujarat state which is better known as 'Sarhadi Jillo' i.e. a district that is very near to Pakistan border by west of it's direction. It is spread in the area of 45, 652 square km. out of which

26,252 square km. of area is surrounded by dry desert. An Ocean in the south, a Desert in the north and a vast mountain range in the middle are the geographical peculiarities of the Kachchh district. It has become world famous today for its ancient art and culture.

VARIABLES OF THE STUDY

Independent Variables

Open University, Gender, Marital Status, Area, Educational Qualification, Teaching Experience, Educational Stream, Result of the last Exam., Age, Level of Teaching

Dependent Variable

Attitude towards teaching of student teachers

DELIMITATIONS OF THE STUDY

- ❖ The present study was limited to those student teachers, who attended IGNOU B.Ed. workshop-II at Adipur Study Centre and Dr. Baba Saheb Ambedkar B.Ed. workshop-II at Mundra Study Centre of Kachchh District, May, 2010.
- ❖ The limitation of the tool itself might also be the limitation of the present study.

AREA OF THE PRESENT STUDY

The area that concerns with the present study is Educational Psychology under which the investigator has decided to carry out the present study of measuring the attitudes towards teaching of those student teachers who are pursuing their B.Ed. through Distance Education Mode.

TYPE OF THE RESEARCH

The type of the Present research study is applied and quantitative research.

RESEARCH METHOD

The method of the present study is descriptive type of survey method.

POPULATION

The population of the study constituted all those student teachers who attended IGNOU B.Ed. workshop-II at Adipur Study Centre on 8th of the may to 19th of the may, 2010 and Dr. Baba Saheb Ambedkar B.Ed. workshop-II at Mundra Study Centre on 18th of the may to 23rd of the may, 2010.

SAMPLE

The sample of the present study encompassed the entire population of the study.

TOOLF OR DATA COLLECTION

For data collection, the investigator had applied a 'TEACHING ATTITUDE SCALE' following Likert method which was approved by different experts in the field of Education, Psychology and Research from the affiliating universities of different districts of Gujarat state.

PROCEDURE OF DATA COLLECTION

The investigator had visited both the B.Ed. centres respectively i.e. IGNOU B.Ed. centre at Adipur city and Dr. Baba Saheb Ambedkar Open University B.Ed. centre at Mundra city of the

Kachchh district on the exact day and time given by the authority. After reaching the spot, the investigator had informed the student teachers about his purpose of conducting the research work. Thus, taking all the student teachers into confidence, he made them fill up the research tool.

TECHNIQUES FOR DATA ANALYSIS

For data analysis of the present study, the investigator had applied statistical techniques like Mean, S.D., t-test, F-test etc.

MAJOR FINDINGS OF THE STUDY

A discussion on the major findings of any piece of research study is helpful enough to realize the real gist and essence of the study to its reader. George Mouly has rightly described that “The findings and the conclusions are the expressions of the investigator’s personal interpretations of the facts he has uncovered.” (Cited in Deepika Bhadresh Shah, 1995, p: 290) An attempt has been made here to elucidate the major findings of the present research study as precisely as possible.

Major findings and conclusions of the study:

- ❖ Almost all the student teachers were found having more favourable attitudes towards teaching.
- ❖ Attitudes of student teachers of Dr. BAOU were found more favourable than that of the student teachers of IGNOU towards teaching.
- ❖ Attitudes of male student teachers were found more favourable than that of females towards teaching.
- ❖ Attitudes of married student teachers were found more favourable than that of the unmarried towards teaching.
- ❖ Attitudes of rural student teachers were found more favourable than that of the urban student teachers towards teaching.
- ❖ Attitudes of post-graduate student teachers were found more favourable than that of the graduate student teachers towards teaching.
- ❖ Attitudes of student teachers belonging to Arts and Commerce Stream were found more favourable than that of the student teachers belonging to Science Stream towards teaching.
- ❖ Attitudes of student teachers teaching at Secondary as well as Higher Secondary level were found same and more favourable than that of the student teachers teaching at Primary level towards teaching. While attitudes of student teachers teaching at Pre-Primary level were found less favourable in comparison to those teaching at Primary, Secondary and Higher Secondary level towards teaching.
- ❖ Attitudes of student teachers belonging to the age group of 40-49 were found more favourable than that of the student teachers belonging to the age group of 30-39 and 20-29 towards teaching. However, attitudes of student teachers belonging to the age group of 30-39 were

found more favourable than that of the student teachers belonging to the age group of 20-29 towards teaching.

- ❖ Attitudes of student teachers having experience of teaching more than the years 5 & above and below 10 were found more favourable than that of the student teachers having experience of teaching more than the years 10 & above towards teaching. While attitudes of student teachers having experience of teaching more than the years 2 & above and below 5 were found less favourable in comparison to those having experience of teaching more than the years 5 & above and below 10 and the years 10 and above towards teaching.
- ❖ Attitudes of student teachers having percentages of marks 70% & above and 44% & below were found more favourable than that of the student teachers having percentages of marks 60% - 69% and 45% -59% towards teaching. However attitudes of student teachers having percentages of marks 45% -59% were found more favourable in comparison to those having percentages of marks 60% - 69% towards teaching.

REFERENCES:

1. Panchal, Mansukh B. (1981). Attitudes.
Ahmedabad: University Granthnirman Board – Gujarat State.
2. Patel, R.S. (2008). Statistical Techniques for Educational Researches.
Ahmedabad: Jay Publication.
3. Patel, R.S. (2008). Abstracts for M.Ed. Dissertations.
Ahmedabad: Jay Publication.
4. Bhogayata, Chandrakant C. (2003). Adhyapan Prayojit Manovigyan.
Ahmedabad: Parshva Publication.
5. Pandey, Ramshukul. (2007). Udiyaman Bhartiya Samaj Me Shikshak (4th Ed).
Agra – 2: Vinod Pustak Mandir
6. Shah, Deepika B. (2009). Educational Research (Disha Darshan).
Ahmedabad: Pramukh Publication.
7. Uchat, D.A. (2009). A Methodology of Research in Education and Social Sciences.
Rajkot: Author.
8. Awasthi, Kashyapi. (2005). A Study of Attitudes towards Teaching of IGNOU B.Ed.
Students. M.S. University, Baroda.
9. Buch, M.B. (Ed.) (1987). Third Survey of Research in Education.
New Delhi: N.C.E.R.T.
10. Pushpam, L.M. (2003). Attitudes towards Teaching Profession and Job Satisfaction of
Women Teachers in Coimbatore. “Journal of Educational Research and Extension”.
(40)2.

ROLE OF FISCAL POLICY IN ECONOMIC DEVELOPMENT

36

Prof. R H Parmar

Prof. S K Pambhar

N. P. Arts & Commerce College – Keshod.

•ABSTRACT

Indian economy is witnessing rapid economic growth. With downsizing government activities in the aftermath of new economic policy private intervention in the economic activities enhanced. Fiscal policy plays an important role in the economic development, but due to increased imbalance between revenue and expenditure with reckless spending, enhanced non-developmental expenditure deficit curing growth. There is a clear message that government expenditures will be beneficial only if the revenue accumulated through tax or disinvestment process should be directed towards infrastructure investment, then only cost recovery and productivity gains can be possible.

•KEYWORDS

fiscal policy, economic development, economic growth, public expenditure.

•INTRODUCTION

Indian economy is witnessing a transformational progress with its Gross Domestic Product growing at an average rate of 7 to 8 percent per year (2004-2008) except during the period of economic recession. Economic recession adverse impact on Indian economy ended with inflationary situation for successive years (two to three). The growth during this period was mainly driven largely due to the contribution from service and industrial sectors. But the question ahead is whether the present growth is able to sustain for a long run? Or the economy is impressing aggressive economic growth. This question arises when we look at the economic capability and its stability. Macro-Economic stability is necessary for sustainable Development. To achieve economic growth and economic stability two policies such as Monetary and Fiscal Policies would be significantly effective techniques of economic policy in a developing economy. Fiscal policy mainly aims at rapid economic Growth, through its expansionary nature. Sound Monetary and Fiscal policies create a hospitable climate for private investment (which lacks in developing countries) and thus promote growth. A prudent fiscal policy is the foundation for a stable macro economy.

•RESEARCH METHODOLOGY

The article covers the time period 1991 to 2010. The relevant data of public finance, obtained from Monetary Statistics and Handbook of Statistics on Indian Economy, RBI. The time period was considered, mainly the period from 1991 to 2004 the pre-FRBM period, and the period from 2004 to 2010 post-FRBM period. In the analysis AAGR of fiscal variables has been used.

•STATEMENT OF THE PROBLEM

Indian economy is today at important threshold with the severe crises it is undergoing in the fiscal and trade sectors. Our resources are inadequate to meet the many-dimensional challenges of economic planning. As already mentioned above; the key threat to sustainable economic growth and to economic security is the substantial decline in investment/capital expenditures made by the government with rising fiscal deterioration. So, in this context it is necessary to examine the changing trend in the central fiscal variables (revenue, expenditure, debt).

•OBJECTIVES

In order to understand the current fiscal Predicament of the central government it is necessary to examine the pattern of central Government expenditure and revenues over At least the last 20 years. This study mainly focusses on the following objectives:

- 1.To analyze the growth pattern of central government revenue and expenditure
- 2.To examine the impact of FRBM act on the revenue and expenditure pattern

•THEORITICAL BACKGROUND

Classical economists emphasized the role of money in achieving price stability where as Keynes strongly advocated fiscal action to revive depressed economies of the 1930s. The confidence on monetary action was again revived in recent years with cyclical inflationary conditions. But the recent economic slowdown was mainly due to US sub-prime crisis once again reminds the role of Governments in maintaining economic stability during economic imbalance. The effectiveness of above two policy instruments is interrelated. Though the social welfare is a prime objective of the two policies, Fiscal policy mainly concentrates on the growth gate of output, & monetary policy concentrates of economic stability. So in order to make balance between two objectives a proper coordination between Monetary as well as fiscal policy is the need of the hour. As Macro

imbalances are inter-related, inter sectoral linkage and Inter policies are linked each other in the developmental process. Internal as well as external factors are contributing for structural Fiscal imbalance; mainly fiscal deficit and Trade deficit are interrelated through Current account deficit. Which is a common trend, can be traceable in Indian economy since 1980s. With respect to the nature of fiscal deficit, a close analysis shows that it is not only cyclical in nature but also structural. In the earlier day's fiscal imbalance is cyclical in nature but due to continued Government expenditure (revenue expenditure) faster than its revenue (revenue receipts) and the steady accumulation of public debt, transferred it into a structural one. The successive Governments with dual intention followed expansionary fiscal policy to stimulate demand. First, for political reasons (vote bank politics), mainly after 1990s when India witnessed political instability with higher frequency of general elections with coalition government structure (communist- regional parties, dominance) in 1991, 1996, 1998, 1999, 2004, 2009 elections (Srinivasan). Second, to stimulate economy to come out from economic slowdown through stimulus packages. Political motivation of successive democratic governments is the main reason behind this structural nature of the fiscal imbalance with cyclical capital mixed economy.

• REVIEW OF LITERATURE

A Study by Ajit Karnik (2002) titled 'Fiscal Policy and Growth' Explain the importance of fiscal policy in reviving economic growth. Examining the impact of fiscal policy instruments on growth, author opines that there is need to restructure the composition of expenditure in order to make it productive (capital outlay) from the point of economic development. As the availability of public revenue has limited space the only hope is disinvestment policy.

Subra Ramamurthy (2010) tries to examine the reason behind budget deficit (revenue expenditure gap) and also looks at the reason to consider deficit seriously from the point of economic stability. Examining the corrective measures undertaken by the Indian as well as USA, EU governments to sustainable level from the crisis, opine that though there is no appropriate level of budget deficit to GDP, higher level of deficit may have an adverse impact on the fiscal health of the government.

According to Mr. Narasimham; Fiscal Policy shouldn't be narrowly interpreted to mean merely levels of Tax Incidence. It should really address itself to meeting the overall resources requirements of the economy, both in public and private sectors, and aim at removing inefficiencies wherever they exist, so that all sectors of the economy can make a fair contribution to economic progress and, equally importantly, to government revenues. In general, Fiscal policy is all about government expenditure, its composition and its financing or transfer of resources.

India adopted the path of planning to accelerate the process of economic development, to achieve an optimum allocation of resources from point of view of the society's welfare. The initial period of planning was based on trickle down paradigm" (second five-year plan). There was a gradual decrease in the trickle down optimism, after 1970, due to the emergence of several economic problems like poverty, unemployment, galloping inflation, and income inequality and wealth distribution. Consequently, the goals of planning changed and diverted towards solving the emerging problems. Totally, the emphasis was shifted from "quantitative" (investment on core industries) dimension to "qualitative" (poverty, nutrition) dimension of growth. The successive governments come with various welfare programmes. In the coming years Indian economy started facing huge fiscal, monetary & trade deficits simultaneously, as the welfare concept developed over the years. The management of "Aggregate demand and Aggregate supply policies become more important for solving the chronic problems faced by the Indian economy.

In spite of theoretical differences regarding the effectiveness of the policies, one point is common in the developmental literature from classicalists to Neo-classicalists that development, that is structural transformation of the system, depends on Investment. As already mentioned above, the key threat to sustainable economic growth and to economic Security is the substantial decline in development oriented investment expenditures made by the government. The main source of investment is savings. But the investment climates as well as saving rate are in deprived condition in our country since the beginning of planning era which has been the main reason for Fiscal imbalances. Besides the massive investment in the public sector during the successive plans, import of huge technologies to promote growth of basic domestic industries, huge public investment in the creation of infrastructural facilities, public policies in the form of price support, procurement, subsidies and concessional credit, rural debt relief scheme all these necessarily as well as unnecessarily created a burden on the fiscal structure of the developing economy. The decade of 1980s could be called as the decade of fiscal deterioration, which leads to external crisis through widening of current account deficit in 1991. Government's ability to make further investment has been declining continuously since the late 1980s because of its deteriorating fiscal situation putting burden and it also started eating the generated resources. This raised the question of sustainability in growth. Government of India for the first time created long-term fiscal policy with specific targets to achieve fiscal balance.

Indian economy is today at important threshold with the severe crises it is undergoing in the fiscal and trade

sectors. Our resources are inadequate to meet the many-dimensional challenges of economic

TABLE 1

Growth of combined deficits of the centre and states (%) of GDP						AAGR (% change)			Saving & Capital % of GDP				GDCF AAGR (% change)			GDS AAGR (% change)		
Year	Gross fiscal deficit (GFD)	Gross primary deficit (GPD)	Revenue deficit (RD)	GPD/ GFD	RD/ GFD	% of Primary Deficit	% of RD	% of FD	GDS % GDP	GDCF % GDP	S-K GAP	Public Sector /GDS	public sector %	private sector %	household sector %	Public sector %	Corporate Sector%	House hold Sector %
1991-92	7.00	2.27	3.35	32.41	47.79	-7.3	-8.11	-14.29	22.8	26.0	-3.2	-814.50	-9.10	-58.5	24.94	-71.92	-33.90	1.23
1992-93	6.96	2.12	3.15	30.41	45.20	-75.31	-54.21	-35.39	21.5	22.1	-0.5	-4277.94	-10.44	-29.65	-39.99	5.15	1.65	-19.15
1993-94	8.19	3.23	4.22	39.38	51.48	30.9	-1.80	-0.97	21.2	23.1	-1.8	-1255.78	-10.78	-1.10	5.44	35.77	-49.57	-21.26
1994-95	7.05	1.90	3.66	26.96	51.91	3.7	-2.01	-8.42	21.9	22.5	-0.6	-4064.37	-24.83	-43.64	-24.20	-122.27	-18.06	-26.25
1995-96	6.52	1.56	3.18	23.94	48.84	7.8	-28.57	-12.33	24.4	25.5	-1.2	-2180.74	-3.14	-62.73	-40.02	-31.70	-67.76	-6.48
1996-97	6.33	1.24	3.54	19.66	55.90	-89.24	-28.74	-26.93	24.4	26.2	-1.7	-1500.39	-5.53	1.14	16.77	3.07	-5.17	-9.93
1997-98	7.25	2.13	4.11	29.32	56.69	-96.9	-76.19	-41.82	22.7	24.0	-1.3	-1864.96	-4.53	-9.92	-54.49	8.22	-5.72	-22.33
1998-99	8.97	3.65	6.32	40.72	70.43	-16.3	-9.74	-17.68	23.8	25.3	-1.5	1729.93	-13.93	7.81	-21.94	132.33	-4.69	-21.99
1999-00	9.47	3.81	6.22	40.24	65.68	-0.89	-14.34	-8.13	22.3	23.3	-1.0	-2222.57	-17.71	-15.59	-37.81	-74.70	-26.69	-25.10
2000-01	9.51	3.57	6.60	37.55	69.45	-12.0	-14.80	-13.30	24.8	25.9	-1.1	-2302.36	-0.02	24.02	-16.38	-138.04	7.08	-10.26
2001-02	9.94	3.69	6.99	37.12	70.38	9.7	-2.28	-3.78	23.7	24.3	-0.6	-4012.45	-8.23	-13.41	-7.12	-25.23	5.13	-10.84
2002-03	9.57	3.09	6.64	32.31	69.36	25.02	2.20	0.21	23.5	22.8	0.6	3659.12	4.56	-17.66	-20.76	65.50	-29.01	-11.72
2003-04	8.51	2.07	5.79	24.28	67.98	25.5	28.01	-0.09	26.3	25.2	1.2	2169.61	-16.85	-29.42	-13.17	285.25	-28.10	-17.90
2004-05	7.24	1.31	3.54	18.07	48.89	16.10	13.46	-2.06	29.8	27.6	2.2	1237.49	-37.81	-77.87	-24.21	-152.36	-67.21	-15.00
2005-06	6.49	0.96	2.69	14.85	41.46	101.12	44.25	3.81	32.2	32.7	-0.5	-6540.0	-21.93	-49.51	1.12	-19.40	-30.42	-13.81
2006-07	5.37	-0.01	1.29	-0.17	24.03	-131.4	82.61	11.50	33.5	34.7	-1.2	-2891.67	-21.55	-24.67	-18.45	-55.05	-23.50	-14.46
2007-08	4.09	-1.12	0.19	-27.38	4.72	439.44	-2402.2	-131.86	34.6	35.7	-1.1	-3245.45	-23.94	-38.29	-5.40	-80.50	-36.94	-12.56
2008-09	8.47	3.39	4.31	40.08	50.94	-58.75	-55.99	-32.19	36.9	38.1	-1.2	-3175.0	-19.76	25.71	-35.88	88.38	6.47	-18.86
2009-10	9.54	4.59	5.74	48.13	60.11	30.28	19.92	7.75	32.2	34.5	-2.3	1.61	-13.68	-34.85	-4.60	-383.62	-21.22	-15.40
2010-11	7.32	2.66	3.82	36.37	52.18				33.7	36.5	-2.8	6.34						

planning. As already mentioned above; the key threat to sustainable economic growth and to economic security is the substantial decline in investment/capital expenditures made by the government with rising fiscal deterioration.

NOTE: AAGR indicate yearly increase or decrease & positive sign indicate percent of increase compared to previous year, negative sign indicate percent of decrease compared to previous year.

In spite of theoretical differences regarding the effectiveness of the policies, one point is common in the development literature from classicalists to Neo- classicalists is a structural transformation of a system mainly depends on Investment. The main source of investment is saving. In India the rate of investment is dismal compared to saving; saving-led growth has been the main feature of the economy. **Table 1** show the overall

increase in the savings rate (% of GDP) in reform period from 21.5% of GDP in 1991-92 to 33.7 % of GDP in 2009-10 along with gross capital formation which also increased from 26% in 1991-92 to 36.5 in 2010-11. The last 6 years, 2002/3-2007/8, have witnessed a remarkable transformation in the level and composition of aggregate savings and investment in the economy. The more optimistic trend can be seen from 2005-06, from which both saving and investment even crossed 30 per cent. As per cent of GDP at current market prices private sector saving is 24 percent compared to public sector which constitute 7.8 percent during the year 2010-11. Though the saving investment gap has been larger in the year 1990-91, it gradually reduced in late 1990s, but from 2002 to 2005 it turned positive, means investment rate was lower than saving rate, so that saving investment gap turned surplus during that period. After that the gap exceeded even more than 2 per cent during last two years mainly because of decrease in the saving rate in Household sector (after a long gap of eight years) due to sever inflation. The structure of gross domestic saving gives the real picture. Its structure has been changed significantly over a period of time. The annual rate of growth has been volatile in all the three sectors, mainly in the public sector. Public sector saving raised at slower rate, but it even turned negative from 1998-99 to 2003-04, means its contribution to total saving has been nil. After that it increased (Post-FRBM) but not even exceeded 10% of total saving (except few years). The structure of Gross Domestic Capital Formation also changed significantly over a period of time. The annual rate of growth has been volatile in all the three sectors, mainly in the public sector. Capital formation in private corporate sector (24 % in 2011) showing an optimistic growth, which would be the main engine of growth with downsizing of government activities. AAGR of capital formation shows annual increase in capital. One thing to be noticed that both the sectors have a positive trend (yearly increase) mainly after 2003-04 compared to previous years, (1990s figure) except in the year 2008-09 due to economic recession which ruined private investors confidence. This huge variation is mainly because of steep variation in public and corporate private sectors contribution to domestic saving. The yearly growth of capital formation raised one percent, four percent, seventy percent like these huge variations reveals the unstable nature of the growth pattern. This structural imbalance due to various wrong economic policies adopted during the planning periods has been the main cause for fiscal deterioration.

The above table also reveals the nature of deficits. Whenever the government spends more than its revenue because of saving-investment gap, it ends with deficit finance. In 1991-92 Gross Fiscal deficit to Gross Domestic Product ratio was 7%, which was coexisted with 2.27% of Gross Primary Deficit to Gross Domestic Product share and 3.35 % of Revenue Deficit to Gross Domestic Product. Over the years the deficits showed an increasing trend, in 1991-92 it was 7 percent, later it increased up to 8 to 9 percent of GDP. After the enactment of FRBM act fiscal deficit gradually reduced to 6.49 percent in 2003-04 and to 4.09 percent in 2007-08. There after again it marks a reversal of fiscal consolidation happened over the last 6 years (2002-03 to 2007-08), primary deficit also revenue deficit are the main culprit behind this deficit. "Between "2002-03 to 2007-08 all the deficits declining, can be a period of fiscal consolidation. When primary deficit turned negative, revenue deficit nearer to zero, fiscal deficit showed a lowest rate of 4.09% to GDP, compared to previous years, which can be noticed in AAGR of Gross fiscal deficit. Whereas Gross primary deficit (GFD-Interest payment) and revenue deficits also showing the same increasing trend, but from 2002-03 moving in a decreasing trend, mainly the Primary Deficit turned negative for two years from 2006-07 to 2007-08, in recent years again it started rising. The main component of revenue expenditure is interest payment. It means government is spending, means borrowing more money to finance its debt services and also to finance current ongoing unproductive expenditure. The ratio of revenue deficit to fiscal deficit rose from 32 percent to 48 percent. Noticeable points are the deficits reduced when the rate of saving and investment raised above thirty percent from 2005-06, and with the decrease of saving and investment the total deficit rate raised again after 2009. (Combined effect of inflation & economic recession). It is like "vicious circle"- the total sectoral dissaving and widening saving-investment gap make market borrowing inevitable and then it ends with fiscal deterioration. (Inter linked).

TABLE 2

	Combined share in GDP& Total expenditure &					Central share in total expenditure &AAGR				State AAGR	
YEA R	develop ment	Non developm	Developme nt % T otal	Develop ment	Non develop	Develop ment	Non develop	AAGR of Developme	AAGR of Non	Developm ent	Non developme
1991	-69.6	-24.8	51.81	-8.07	-14.49	51.81	48.19	-10.40	-9.81	-8.02	-
1992	-69.1	-25.1	51.94	-8.67	-20.90	51.94	48.06	-10.67	-21.46	-10.21	-
1993	-67.5	-26.9	49.62	-15.73	-18.61	49.62	50.38	-14.27	-11.98	-15.58	-
1994	-66.3	-28.3	50.12	-13.23	-13.23	50.12	49.88	-1.96	-19.70	-10.00	-
1995	-64.5	-30.8	46.12	-11.81	-14.67	46.12	53.88	-11.57	-13.77	-14.59	-
1996	-64.6	-31.2	45.63	-8.58	-15.27	45.63	54.37	-17.83	-13.90	-9.97	-
1997	-64.9	-30.8	46.48	-20.63	-20.63	46.48	53.52	-23.66	-17.59	-13.31	-
1998	-63.5	-31.6	47.73	-14.51	-19.14	47.73	52.27	5.91	-18.38	-13.86	-

1999	-61.7	-32.6	42.06	-12.17	-7.95	42.06	57.94	-7.92	-10.98	-12.06	-
2000	-59.6	-35.2	41.38	-10.73	-10.73	41.38	58.62	-14.33	-9.11	-2.63	-
2001	-60.5	-34.2	42.52	-7.99	-10.45	42.52	57.48	-15.58	-12.67	-5.08	-
2002	-57.3	-36.8	43.14	-16.41	-9.49	43.14	56.86	-6.10	-0.23	-23.02	-
2003	-54.1	-36.5	44.54	-11.93	-11.93	44.54	55.46	-9.99	-8.06	-4.99	-
2004	-53.1	-32.4	44.98	-16.25	-6.58	44.98	55.02	-6.56	-10.56	-15.21	-
2005	-51.8	-33.33	44.07	-15.41	-25.61	44.07	55.93	-11.64	-17.41	-18.82	-
2006	-58.8	-33.8	42.83	-6.62	-6.62	42.83	57.17	-27.36	-17.42	-18.44	-
2007	-59.7	-32.2	44.83	-32.87	-8.07	44.83	55.17	-44.75	-6.84	-22.10	-
2008	-61.7	-31	52.40	-17.99	-22.53	52.40	47.60	-12.06	-20.08	-21.06	-
2009	-64.3	-28.9	50.92			50.68	49.32	-26.51	-10.47		

Source: Calculated from RBI handbook of statistics on Indian economy

Fiscal deficit increased due to rapid rise in the revenue deficit. Revenue deficit means government is borrowing money to finance current expenditure, to meet day to day expenditures, which are more often unproductive and inflexible in nature. Capital deficit means government is borrowing to make investment towards developmental activities, which are productive in nature, leads to further development in future. The expenditure pattern of the Government shows that, revenue expenditure widening over revenue receipt in successive years, whereas capital revenue has been higher than capital expenditure. FRBM targets are reached by compressing capital expenditure. In order to clearly understand the nature of Fiscal deficit it is necessary to examine the volume and pattern of Government expenditure and revenues made by the central and state Governments over the period of years. Fiscal policy is all about government expenditure, its composition and its financing. Fiscal policy influences aggregate demand for goods and services in an economy in several ways. $AD = C + I + G + (X - M)$ There are three main components of fiscal policy; they are taxation, public expenditure, public debt. All the three are examined.

Government expenditure is nothing but expenditure made by the government in order to undertake social and economic activities for overall development of the country, which is the prime duty of the welfare oriented Governments. Public expenditure used as a tool to accelerate economic growth. All Such activities require huge public expenditure. Government expenditure is broadly classified into two parts: Revenue expenditure and Capital expenditure. It can be classified as below (Table 2) -Combined Developmental and Non-Developmental Expenditure. When we look at the expenditure scenario in the below table, one can notice a sharp rise in the share of non-developmental expenditure as a percent of total expenditure (subsidies, interest rate, salaries, transfer payments etc) compared to developmental expenditure (centrally-sponsored programmes, economic, social services and flagship schemes).

TABLE 3

combined revenue expenditure of centre and states					Non developmental expenditure developmental expenditure									capital expenditure of centre & states	
YEAR	interest payments	pension	social & community services	Education	health	Labour & UE	social security	urban development	economic services	Agriculture & allied	power & irrigation	transport & coms	Public works	economic services	agriculture
1990-91	38.85	8.05	50.58	29.24	10.42	1.27	2.50	1.26	7.41	19.21	46.96	4.58	1.57	4.43	4.05
1995-96	41.28	8.52	53.66	30.60	10.85	1.20	3.33	1.29	20.18	20.07	8.38	4.67	1.51	-0.63	4.26
1996-97	43.92	9.38	53.29	29.81	10.55	1.13	3.47	1.42	1.80	18.20	11.12	4.92	1.52	-0.38	3.52
1997-98	42.50	10.03	55.53	30.86	11.36	1.20	3.47	1.58	1.76	18.41	8.92	5.16	1.60	2.85	5.57
1998-99	41.80	11.86	56.24	32.12	11.40	1.12	3.22	1.64	1.92	19.28	8.37	4.98	1.38	0.25	7.23
1999-00	41.81	14.06	56.68	34.03	10.98	1.14	2.52	1.73	15.78	18.51	7.81	5.79	1.52	2.92	7.11
2000-01	42.95	13.58	54.90	32.08	10.59	1.07	3.40	1.62	1.64	16.12	9.83	8.20	1.58	2.80	9.02
2001-02	43.98	12.59	54.24	31.56	10.40	0.09	3.24	1.78	9.95	16.61	10.98	8.80	1.54	3.82	10.25

2002-03	43.88	12.23	52.45	30.76	9.86	0.87	2.90	1.83	1.27	15.51	9.93	8.77	1.29	-0.13	4.04
2003-04	46.07	11.81	49.55	28.23	9.41	0.84	3.25	1.71	13.58	15.21	13.71	7.45	1.25	0.67	3.64
2004-05	45.29	13.05	55.74	31.42	10.36	0.94	3.89	2.08	1.93	15.74	7.52	7.54	1.30	2.96	5.57
2005-06	44.77	13.20	53.85	29.66	10.13	0.91	4.71	1.69	16.63	16.50	7.93	8.79	1.18	4.15	5.68
2006-07	45.30	13.43	52.11	28.46	8.95	1.10	4.58	2.60	1.96	16.04	8.89	9.28	1.28	7.47	5.88
2007-08	44.33	13.81	52.74	27.40	9.04	0.87	5.51	3.09	20.81	17.20	7.76	8.73	1.23	27.35	5.10
2008-09	40.93	13.96	49.52	25.28	7.67	0.76	5.56	3.23	1.79	17.81	6.84	6.95	1.01	5.47	7.61
2009-10	38.52	15.09	54.12	27.29	8.41	0.80	7.58	3.27	34.90	16.13	5.61	7.49	1.19	7.84	6.04

Source: Calculated from RBI handbook of statistics on Indian economy

The development expenditure as percent of GDP declined from 69.6% in 1991-92 to 51.8% in 2005-06, but later on there has been slight increasing trend with 64.3 % in 2009-10. Whereas the non-developmental expenditure as a percent of GDP increased continuously from 24.8% in 1991-92 to 36.8 % in 2002-03, but there after showing a slightly decreasing trend with 28.9% in 2009-10.

It means non developmental expenditure such as interest payments, defence expenditure; Transfer payments (subsidies, pensions) show a positive trend. The developmental and non-developmental expenditure may be of revenue or capital in nature; but development oriented expenditure directly and quickly leads to faster and sustainable economic growth. The basic structural imbalance lies in mismatch between revenue receipt and revenue expenditure. The successive Democratic Government's upward moving revenue expenditure and major cutback in capital expenditure to limit the growth of expenditure and lower capital outlay are the main factors behind the expenditure pattern. That is needed to be analysed in FRBM Act limelight. Public expenditure is one of the main concepts in fiscal management. Since from independence, government is spending lump sum amount of money primarily to provide infrastructural base to the economy as well as to finance Government popular programmes. It is using as a means of creating aggregate demand. In an attempt to accelerate the growth rate through heavier investment, the total expenditure outlays were raised over the years through plan as well as non-plan expenditure. The combined revenue component of developmental expenditure recorded higher growth rate compared to capital component over the years. The above table 3 reveals the pattern of combined revenue as well as capital expenditure. Under the revenue part Interest payments, defence, pension, food security comes under non-developmental expenditure. The share of Interest payments debt servicing (i.e. principal repayment plus interest payment) obligations constitute largest component with 38.85 percent in 1991-92 to 38.52 percent, it also maximised 46.07 in 2003-04, there after it showed a decreasing trend. The Other component like pension, administrative expenses also rising in successive years. For instances successive pay commissions mainly the Fifth as well as sixth Pay Commissions salary revision, various pension schemes and increase in the retirement age of state government employees in many states and salary revision of ministers and administrators (president monthly salary cost to the exchequer), Increase in the off-balance sheet liabilities due to oil, fertiliser, food (2% of GDP) subsidies etc also contributing to deficit. Whereas the developmental expenditure part (revenue) recorded dismal growth compared to non-developmental part. The above table reveals that the social, economical, agricultural, power etc sectoral allocation has been declined and huge variation (less than 2%, 13%) in allotment of funds over the years. The share of labour & unemployment, public works, social security's which are the sub components of social & community services showing dismal growth with less than 7 to 8 % per year allotment. So there has been huge variation in the revenue part itself in developmental and non developmental expenditures. The capital component also recorded lower growth, mainly economic services allocation also turned negative in few years. In total out of total expenditure unproductive expenditure has grown faster than the developmental expenditure. Addition to this imbalance, 2007 mid economic recession had an adverse impact on the economy. In order to stimulate demand in the two preceding years, 2008-09 and 2009-10 Government provided three fiscal stimulus packages of Rs 1.86 lakh crore (3.5% of GDP, which helped the economy to achieve a growth of 8 per cent in 2009-10, against 6.8 per cent in 2008-09.) to overcome from such impact and to boost private business confidence towards investment. The package included Tax cuts, export concessions, social services & rural development etc. The adverse effect of three stimulus packages was a sharp rise in interest rates, crowd out of private investment with rising interest rate, decrease in revenue receipt collection as well as inflationary pressure in the economy. This inflationary pressure further added fuel to fiscal deterioration. Prior to this crisis, the Indian economy had a recorded growth rate of over 9 per cent over a four-year period. With the new entry of UPA government, it introduced nearly eight flagship programmes-NREGS, JNNURM, MIDDAY- MEALS, RAJIVE GANDHI VIDYUTIKARAN YOJANA, NREGA, SANITATION PROGRAMME etc. All these programmes added income in the hands of the poor. They started demanding more & more goods. Due to this mismatch between demand and supply economy faced core inflation, which

initially started in the agriculture sector as food inflation later on it wide spread over other sectors. This is because of the much larger responsibility of the central government for macro stabilization as a result of which, its fiscal and revenue deficits increased considerably in 2009-10.

The Government need revenue to run its expenditures to reach its goal of economic welfare. The Government revenue and capital receipts compared to its total expenditure remained unaltered during the same period. The main components of revenue receipts are tax revenue (Direct and Indirect Tax) and non tax revenue. The share of direct tax increased from 13.98% in 1991-92 to 39.32% in 2009-10, in the mean time indirect tax share decreased from 86.02% in 1991-91 to 60.68% in 2009-10.

This changing trend shows a structural change in the tax structure towards a progressive way. The below table explains various components of combined revenue receipts of both state and central government. Combined revenue and capital receipts of the central and the states (Table 4).

TABLE 4

Share in Total Revenue Receipt			Direct & Indirect Taxes AAGR		Direct and Indirect Taxes Components Share In Total direct tax and indirect tax										Share in Non-tax revenue	Share in capital receipt
Year	Tax Rece	Non tax	Direct %	Indirect %	Corporate	personal income	% AAGR	Agriculture	Hotel receipt	Land revenue	Customs	Excise duties	Service	Public undertak	Mark et	Extern al
1990-91	88.3	12.38			43.52	43.86		1.38	0.01	4.92	27.36	32.49	1.14	-3.69	24.62	8.67
1995-96	84.6	15.87	-14.77	-13.99	46.08	43.58	-1.90	0.40	0.02	3.71	25.64	28.81	0.76	10.39	71.19	0.57
1996-97	85.4	14.13	-4.59	-7.00	45.22	44.41	10.34	0.25	0.03	2.62	26.95	28.31	1.00	5.12	34.45	4.04
1997-98	82.5	14.34	-14.38	-8.10	46.61	39.82	-3.49	0.42	0.03	2.54	23.63	28.19	1.15	27.36	81.96	2.25
1998-99	84.8	15.06	-23.91	-16.22	49.94	41.21	-2.28	0.49	0.02	2.10	22.11	28.95	1.16	15.79	46.61	1.12
1999-00	83.9	14.97	-17.91	-9.28	50.43	42.15	-5.10	0.25	0.02	1.76	22.66	28.96	1.22	16.73	40.81	0.58
2000-01	87.2	14.10	-1.88	-10.91	49.74	44.26	1.11	0.11	0.01	1.92	20.36	29.34	1.41	21.43	43.43	3.80
2001-02	87.5	16.43	-19.12	-11.23	50.07	43.77	3.29	0.03	0.02	2.35	15.55	34.81	1.59	25.50	30.61	5.05
2002-03	84.3	16.08	-25.78	-5.70	53.02	42.33	10.57	0.02	0.01	1.98	15.57	28.57	2.74	28.72	54.00	-5.13
2003-04	83.3	15.69	-25.15	-17.32	58.02	37.78	4.58	0.01	0.01	1.97	15.97	29.81	4.66	29.88	51.43	-5.10
2004-05	84.1	14.72	-22.28	-17.57	60.31	35.94	-0.83	0.02	0.01	1.85	16.12	27.74	6.45	18.07	21.91	4.69
2005-06	84.4	14.28	-38.02	-20.30	60.42	36.24	4.11	0.01	0.02	1.61	15.49	26.48	8.95	26.28	55.83	15.77
2006-07	84.6	14.17	-37.80	-9.13	62.37	34.75	-0.92	0.01	0.01	1.43	17.08	23.27	10.15	26.17	91.57	6.11
2007-08	86.4	13.99	-2.87	-6.52	60.50	35.07	7.78	0.01	0.01	1.03	18.88	22.41	11.05	23.81	71.91	3.72
2008-09	86.9	13.01	-18.38	-2.00	65.06	32.34	0.46	0.49	0.01	1.32	17.00	18.49	9.87	25.14	108.6	3.52
2009-10	83.4	13.48			65.69	32.19		0.41	0.01	0.95	14.10	17.02	11.35	23.68	83.55	2.64

Source: Calculated from Indian public finance statistics 2004-05 and 2010-2011.

The empirical evidence shows that the share of the total tax revenue compared to non-tax revenue and the share of the indirect tax (86% in 1991 to 61 % in 200910) to direct tax (14% 1991 to 39% in 2009-10) as percentage of GDP as well as to total tax revenue increased over the years. In 1990-91 the total share of tax receipt as percent of GDP was 88.4 % in 1990-91, later on it continued to rise with slight variations and it remained above 82%, mainly after 2009-10 it declined due to global economic recession. Global recession had its adverse impact on private investment. Many private companies downsized their employee's strength. So the share of personal income tax reduced from 43.77% in 2001-02 to 32.19% in 2009-10, which was lower compared to decadal growth of personal income tax. Income tax base has been progressively widening with the inclusion of large number of employment opportunities in private sector and the emergence of corporate companies except during the period of recession (2007-08 mid). Similarly, corporate tax also showed a positive trend over the years with increase in the large number of companies. It constitutes a largest share among direct tax contribution. Its share in the total direct tax increased from 43.52 % in 1990-91 to 65.69% in 2009-10, but it declined in 2007-08 and also in 2011-12 up to 22.85% which is lower compared to corporate aggregate rate (55%). The main reasons behind this variation in tax revenue are global economic recession, inflationary tendency and also government tax concessions to attract private investment. Whereas the share of other components of direct tax are negligible compared to corporate and personal income tax. The share of agriculture, hotel receipts, and land revenue reduced budget after budget due to Government tax consational policy towards land lards as well as its vote bank policy towards large number of farmer section. The agricultural taxation was not popular in India though the large number of people still depending upon agriculture; its share to total direct tax has been less than 1%. It was 1.38% in 1990-91. Since from 2000-01 it further declined," between" 2202-03 to 2007-08 its contribution to total direct tax was just 0.01 percent.

There has been a successive decline in the AAGR of Agricultural sector since 2000-01, the positive sign indicates this. Similarly, the share of Land revenue has been declined from 4.92% in 1990-91 to 0.01 % in 2000-

01, slightly increased to 0.95% in 2009-10. Hotel receipts share remained almost stagnant, though the hotels are expanding their role with the emergence of tourism sector as well as service sector.

The share of the components of indirect tax customs and excise duties has been decreased over the years. The share of customs and excise declined respectively from 27.36%, 32.49% in 1991-92 to 14.10%, 17.02% in 2009-10. The present emerging component service tax contribution to total GDP is around 65%, where as its contribution to the indirect tax only 14.10% in 2009-10. Due to increased liberalised policy the customs as well as excise duty share has been declined whereas service sector share failed to show progressive trend due to unorganised nature of that sector.

The structure of Non-tax revenue contribution reversed from negative to positive in 1990s, although compared to tax revenue its contribution is negligible with slight changes from 12.38% in 1991-92 to 16.43% in 2001-02 i.e. net contribution of public undertakings dividend payments which progressively increased over the years, nearly up to 30% (2003-04) of nontax revenue, but later non-tax receipts share declined to 13.48% in 2009-10. The main source of capital receipt is market borrowing/ loans and external loans. Market loans had the largest share with 24.62% in 1990-91 to 83.55% in 2009-10 compared to other components like external loans, small savings, provident funds and disinvestment receipts. Disinvestment policy which started in 1991 revenue about 3038 Rs crores of income from it and it was used to meet revenue expenditure rather than capital investment. The disinvestment policy was not succeeding as expected due to coalition Governments with divergent agenda. AAG R of disinvestment reveals huge variation and also a turned negative for many years. Tax-GDP ratio as a measure of tax payers' contribution to the Government has been steadily rising over the years. It increased from 6.22% in 1950-50 to 15.40% in 1990-91 and further rose to 17.45% in 2007-08 after that it declined slightly to 15.08% in 2009-10 due to some cyclical factors and also due to Government tax consational policies. In 1950-51 the share of direct tax and indirect tax was respectively 2.29%, 3.93%. In 1990s and also in 2000s both achieved an increasing trend, but the share of indirect tax was lower compared to direct tax, in 2009-10, direct tax share raised to 5.93% due to increased share of corporate tax as well as personal income tax. The indirect tax share raised to 9.15%, with the fall in the contribution of excise, custom duties. Over all the structure of taxation is progressive with the rising share of direct taxes and falling share of indirect tax.

Public Debt: Whenever the Government expenditure more than its revenue, it leads to deficit financing, it means the existing gap between spending and income could be filled by internal or external borrowing. The combined budgetary transactions, the total expenditure higher than total revenue ends with deficit, the persistent rise in the primary and revenue deficits, the borrowing requirements of the Centre had remained significantly high, which in turns financed by various financial sources.

TABLE 5

Year	Key External as Well as Internal Debt Indicators										
	Gross Total Debt	AAGR of External debt	Concessional Debt as % of Total Debt	Short Term Debt As % of Total Debt	Debt Stock - GDP Ratio	Debt Service Ratio(%)	Value of Exports (crore)	Interest on foreign debt as % of Value of Exports	Market borrowing	Loans from the centre to States	Budgetary Deficit
1991	163001		45.9	10.2	28.7	35.3	44041	6.3	23	12	15
1992	252910	-55	44.8	8.3	38.7	30.2	53688	6.7	14	10	24
1993	280746	-11	44.5	7.0	37.5	27.5	69751	5.4	46	7	18
1994	290418	-3	44.4	3.9	33.8	25.4	82674	4.9	36	5	-3
1995	311685	-7	45.3	4.3	30.8	25.9	106353	4.2	50	0	33
1996	320728	-3	44.7	5.4	27.0	26.2	118817	3.6	31	3	15
1997	335827	-5	42.2	7.2	24.6	23.0	130100	3.2	36	1	54
1998	369682	-10	39.5	5.4	24.3	19.5	139752	3.1	51	1	-1
1999	411297	-11	38.5	4.4	23.6	18.7	159561	2.8	45	1	-89
2000	428550	-4	38.9	4.0	22.0	17.1	203571	2.2	44	4	-1
2001	472625	-10	35.4	3.6	22.5	16.6	209018	2.1	46	3	28
2002	482328	-2	35.9	2.8	21.1	13.7	255137	1.8	54	-5	1
2003	498804	-3	36.8	4.5	20.3	16.0	293367	1.1	58	-6	-5
2004	495459	1	35.8	3.9	18.0	16.1	375340	0.7	27	6	-33
2005	586305	-18	30.7	13.2	18.1	5.9	456418	0.7	46	3	12
2006	620522	-6	28.4	14.0	16.8	10.1	571779	0.7	58	4	37
2007	751402	-21	23.0	16.3	17.5	4.7	655864	0.6	90	5	-6
2008	897290	-19	19.7	20.4	18.0	4.8	840755	0.5	74	2	32
2009	1142125	-27	18.7	19.3	20.5	4.4	845534	0.4	83	2	-8
2010	1179096	-3	16.8	20.0	18.0	5.5	949278	0.3	77	4	-2
2011	1366117	-16	15.6	21.2	17.3	4.2			80	1	14

Source: Calculated using the data from Indian Public Finance Statistics Various Issues.

The main source of financing fiscal deficit among budgetary deficit, market borrowing and other liabilities is Market Borrowing. As a proportion to total deficit financing it rose from 19.6% in 1990-91 to 83% in 2009-10, with slight decrease in years mainly in 1996 (31%), 2004(27%). According to the report of World Bank's

international Debt Statistics 2013, India's position was fourth in terms of absolute external debt stock to GNI ratio, after China, Russian Federation and Brazil in 2011. As per the latest report of QEDS (Quarterly external debt statistics data base, jointly developed by the World Bank and International Monetary Fund) India ranked at third position among other debtor countries. India's external debt has remained within manageable limits compared to Internal debt due to prudent policy of the Government of India. India's debt composition is shown in the above Table 5.

The External gross total debt shares of the centre and state Government as percent of GDP has become progressively more comfortable. It is evident from the fact that debt stock GDP ratio has declined from 28.7 percent in 1991 to 18.1 percent in 2008, but due to Macro economic imbalances it further raised to 18.9 percent. In absolute terms, External debt rose from 163100 crore Rs in 1991 to 13, 66,117 crore Rs in 2011. The AAGR depicts the declining trend, which again reached double digit in 2007 onwards. In successive years mounting debt burden except in the year 2003-04(positive), showed a negative trend. The concessional component of the external debt as percent of total debt had declined from 45.9 percent in 1990 to 15.6 percent in 2011-12. Over the same period the short term debt as well as debt stock- GDP ratio also showing declining trend. But the share of short term debt increased to double digit since from 2005 till 2011. The debt service ratio has a downward trend and also the interest on foreign debt as percent of value of exports falling from 6.3 percent in 1991 to 1.1 percent in 2003, and further to 0.3 percent in 2010. So the overall ratio of external debt reduced compared to internal debt, in which market borrowing share rising consistently from 23 percent in 1991 to 80 percent in 2011, nearly fivefold rise in two decades. Whereas the total share of loans from centre to states decreased to nearly 1 percent. The budgetary deficit also turned negative since 1998 except few years (2001, 2005, 2006, and 2008). India's private sector external borrowing also raised the burden beyond Government debt service. It is important to know that the external borrowing by India's private sector has increased as a share of GDP in recent years, and also the share of long-term private non-guaranteed debt and the short term external debt in total external debt has increased. The selected indicators reveal that the external debt position significantly changed over the years with the fall in the debt service ratio and consistent rise in the volume of export as a percent of interest share. The rising debt burden is contributing to the unsustainable fiscal policy, which in turn have adverse impact on Investment and growth. To achieve debt sustainability, either revenues has to be raised or cut in public spending should be the remedy.

The Central Government enacted the Fiscal Responsibility and Budget Management Act in 2003. The act aimed at elimination of revenue deficit by 2009 and fiscal deficit is to be reduced to 3 percent of the GDP by 2009. Fiscal consolidation is a policy aimed at reducing government deficits and debt accumulation. FRBM is an important step towards reforming Indian public finance which aimed at expenditure reduction and revenue maximisation through altering the pattern of expenditure so as to ensure sufficient utilisation of resources. In the initial period the fiscal situation of India from 2003-04 to 2007-08, has shown a considerable improvement. The central government drastically reduces the revenue and fiscal deficit in the first two years by a cut back on expenditure, particularly non-plan expenditure. The fiscal outcomes like deficit financing, expenditure pattern, Tax-GDP ratio, Liabilities, savings, gross capital formation, market loan, and external debt showed a progressive trend. Between 2003/04 and 2007/08 the fiscal deficit declined markedly from 8.51 percent to 4.09 percent of GDP and public capital formation also raised with increased in the rate of saving.

TABLE 6

YEA	Gross Domestic Saving and Capital				Sectoral contribution			Foreign Investment	Disinvestm
	GDP at	GDS %	GDCF %	Private	Public	public	private		
2003-	12.2	29.8	27.6	4.6	1.3	6.7	17.9	69042	15881
2004-	13.4	32.2	32.7	6.6	2.3	6.9	21.8	94981	534
2005-	14.1	33.5	34.7	7.5	2.4	7.3	23	135080	36125
2006-	16.6	34.6	35.7	7.9	3.6	7.9	23.4	249921	10165
2007-	15.9	36.9	38.1	9.4	5	8	24.9	110123	-

Source: RBI reports.

The above table:6 shows the growth rate of Gross Domestic Saving and Gross Domestic Capital Formation, Foreign investment and well as generated income through disinvestment policy. As said above saving are the essential perquisite for the growth of GDP, It directly depends on income growth, which is the main source of capital formation. The figure shows overall rise in the saving as well as capital in the fiscal consolidation period due to increase in the income. The structure of GDS and GDCF has also undergone significantly mainly in the public sector saving and private sector contribution to investment. The higher growth rate with substantial progress in the manufacturing and service sector growth contributed to the rise in tax revenues.

There are two ways in which fiscal deficit can be reduced, that is either by reducing expenditure or through raising revenue. A deep analysis into the pattern of revenue and expenditure reveals that revenue generation contributed more than the expenditure reduction methods in fiscal consolidation. During the fiscal consolidation period the Tax-GDP ratio witnessed an increasing trend with reform in the tax structure. The improvement in the tax revenue mainly due to the expansion of professionals, technical services, corporate sector as well as

service sector contribution, then the growth in the excise and custom (Table 7).

TABLE 7

Year	tax-gdp	ID/T	Tax Receipt	Non tax Rceipt	Public sector undertaking	Corporate	Excise duties	Service
2003-04	15.25	73.54	83.37	15.69	29.88	58	30	5
2004-05	15.92	72.27	84.11	14.72	18.07	60	28	6
2005-06	17.16	71.48	84.40	14.28	26.28	60	26	9
2006-06	17.45	68.59	84.63	14.17	26.17	62	23	10
2007-08	16.4	63.37	86.41	13.99	23.81	61	22	11

Source: Authors calculation.

Whereas the expenditure pattern during fiscal consolidation period is depicted in the below table reveals that though the revenue as well as capital expenditure increased there is a huge gap nearly a fivefold rise in revenue expenditure mainly due to rise in the interest payment which was higher than any other expenditure except combined expenditure on community services. Capital expenditure also increased; there was a huge hike in the economic service from 1 to 27 percent and also in community services from 49 to 53 percent in total revenue expenditure. At the same time in revenue expenditure the share of pension and food subsidy allotment was continued to be higher compared to economic, agriculture, urban developments. The expenditure on agriculture and economic services vary with respect to revenue and capital expenditure. considerably larger commitment on social sector expenditure also implies larger expenditure with growing population. This growing trend depicts rising revenue expenditure at the cost of capital expenditure, which is rigid in nature.

TABLE 8

	GD P							Revenue and Capital Expenditure - Non developmental and Developmental expenditure												capital expenditure	
YEAR	GD P at FC	Reve nue E/TE	Capital E/T E	over all surpl	Inter est	Pens io n	Food subsi d	social & CS	Educa tio n	hea lt h	labor & UE	socil securoty	UR B DPT	Other	Other	Agr i & allied	Powe r & irriga	T & C	Pub li c	econo mi c	agricu ltur e
2003-	12.	87.37	12.7	0.46	46	12	6.8	49.55	28.2	9.4	0.84	3.25	1.71	14	15.2	13.71	7.45	1.2	1	4	
2004-	13.	84.9	15.2	2.36	45	13	5.8	55.74	31.4	10.	0.94	3.89	2.08	1.9	15.7	7.52	7.54	1.3	3	6	
2005-	14.	84.4	15.6	-0.75	45	13	5.3	53.85	29.7	10.	0.91	4.71	1.69	17	16.5	7.93	8.79	1.1	4	6	
2006-	16.	84.4	15.7	-1.92	45	13	4.9	52.11	28.5	8.9	1.10	4.58	2.60	1.9	16.0	8.89	9.28	1.2	7	6	
2007-	15.	81.2	18.8	0.25	44	14	5.8	52.74	27.40	9.0	0.87	5.51	3.09	21	17.2	7.76	8.73	1.2	27	5	

Source: Authors calculation.

This indicates that the fundamental of expenditure remains the same as it was in 1991 except the improvements in the foreign exchange reserves which were less than \$1 billion in June 1991, compared with today's \$295 billion reserve. At the same time India undertook few tax reform policies, but later on it also failed to mobilise resources due to its tax concessional policies (Table 8,9,10). For example, according to the Parliamentary Standing committee estimation the total sum of corporate tax rebate was 1.02 percent of GDP in 2005-06, and it gradually raised in each year, it reached 0.62 percent of GDP in 2011-12 as shown in the below table. In terms of crores the estimated sum of total revenue foregone of central government raised from 65,587 crores in 2006 to 1, 38,921 crore rs in 2010-11. In the total revenue forgone the share of corporate sector is higher compared to non corporate sector. Is India following USA? Is it capitalistic economy? The question arises.

•REFERENCES

- 1.Ajit Karnik (2002), 'Fiscal Policy and Growth', Economic and Political Weekly March 2, 2002
- 2.Indian public finance statistics 2004-05
- 3.Indian public finance statistics 2010-2011
- 4.RBI handbook of statistics on Indian economy
- 5.Subra Ramamurthy (2010), 'When should budget deficit be a serious concern?', Edited by D. K. Srivstava and U. Sankar, Sage publication.

गांधी विचारधारा और साहित्य

अछवा महंमदरफिक युसुफभाई.

पी.एच.डी. शोधार्थी.

37

मार्गदर्शक : डॉ. रंजना अरगडे,

एच.ओ.डी. : भाषा-साहित्य भवन,

गुजरात युनिवर्सिटी,

अहमदाबाद.

महात्मा गांधीजी की विचार पद्धति को गांधी विचार धारा कहते हैं। रामनाथ 'सुमन' के अनुसार गांधी विचारधारा अर्थात् "शक्ति तथा समाज के हित का वह दर्शन एवम विज्ञान है जिसके प्रधान पुरस्कर्ता और प्रयोगकर्ता 'गांधीजी' हैं।" (1)

1. ('लेखक की बात' - गांधीवाद की रूपरेखा - सं श्री रामनाथ 'सुमन' पृ.०६)

स्वयं गांधीजी अपने विचारों को किसी बाद के अंतर्गत बांधकर रखना पसंद नहीं करते थे, फिर भी आज हम मानते हैं की गांधीजी की सोच, गांधीजी की जीवन शैली और गांधीजी की कार्य प्रणाली का समवेत नाम ही 'गांधी विचारधारा' है।

गांधी विचारधारा में कुछ तत्त्व प्राणरूप स्थायी और शाश्वत हैं। जिस साहित्य में ये तत्त्व मूल रूप में पाए जाते हैं उसे गांधी विचारधारा से युक्त या प्रभावित साहित्य कहते हैं। इन तत्वों में प्रमुख और प्राणरूप तत्त्व हैं सत्य और अहिंसा। इनके अतिरिक्त सांप्रदायिक एकता, अस्पृश्यता निवारण, मधुपान निषेध, खादी-चरखा, ग्रामोद्योग, सफाई की शिक्षा, बुनियादी तालीम, स्त्री उत्थान, मातृभाषा प्रेम, राष्ट्रभाषा प्रेम, आर्थिक समानता, किसानो-मजदूरों एवम् विद्यार्थियों का संगठन और रोगियों की सेवा आते हैं।

गांधी विचारधारा का लक्ष्य ही सर्वोदय है। और सर्वोदय हेतु शासन व्यवस्था को ही साधन बनाना पड़ता है। इस तरह गांधी विचारधारा मूलतः एक प्रकार की राजनैतिक चेतना और आंदोलन को कहते हैं। गांधी विचारधारा युक्त राजनीति और शासन व्यवस्था में सत्याग्रह, राम राज्य की कल्पना, स्वराज्य, युद्धनिति, राष्ट्रवाद - विश्व बंधुत्व, कला साहित्य तथा संस्कृति के लिए नीतिमत्ता शुद्ध सिद्धांत और आचरण हैं।

जब हम गांधी विचारधारा युक्त साहित्य की बात करते हैं तब सत्य-अहिंसा की बात करने वाले हर साहित्यकार को गांधीवादी और उसके साहित्य को गांधी विचारधारा का साहित्य समझ बैठते हैं। हमें ज्ञात होना चाहिए कि केवल सत्य और अहिंसा की बात करना ही 'गांधीवाद' नहीं है, अपितु उस साहित्यकार का वैयक्तिक जीवन और आंतरजगत भी गांधीमय है क्या; यह भी देखना पड़ेगा। प्रेमचंद और पंत इसके श्रेष्ठ उदाहरण हैं। प्रेमचंद ने नौकरी और पंत ने कोलज गांधीजी के प्रभाव से या यूँ कहें कि गांधीजी की विचारधारा से प्रभावित होकर ही छोड़ी। इनके समूचे साहित्य में सर्वत्र गांधी विचारधारा व्याप्त है।

गांधी के आविर्भाव के साथ ही तत्कालीन साहित्य में गांधी के विचारों का प्रभाव दिखने लगा था, जो आज पर्यंत साहित्य को प्रभावित कर रहा है। और जिस साहित्यकार ने आर्थिक शोषण, मूडीवाद का विरोध, समानता, बंधुता, सहिष्णुता, कुरीतियों का विरोध, सामाजिक एकता का समर्थन किया वे कहीं न कहीं गांधी विचारधारा से जुड़े रहे हैं, प्रभावी रहे हैं।

हिन्दी साहित्य में सियाराम शरण गुप्त, मुन्शी प्रेमचंद, सुमित्रानंदन पंत, माखनलाल चतुर्वेदी, भवानी प्रसाद मिश्र, जनेंद्र आदि को गांधीवादी साहित्यकार कहा जा सकता है। प्रेमचंद ने तो स्वयं को गांधीजी का 'कुदरती चेला' कहा था, तो गुप्तजी 'बापू' के नाम से पहचाने जाते थे। जनेंद्र के साहित्य में गांधीवादी चिंतन

का स्वर काफी प्रलंब है। भवानी प्रसाद ने तो अपने साहित्य में गांधी विचार - दर्शन की निष्ठाप्रतिष्ठा की है।

भवानीप्रसाद की कविताओं पर गांधीजी का पूरा प्रभाव दिखाई देता है। गांधी चिंतन काव्यात्मक स्तर पर बोल उठा है। इस संदर्भ में कवि का कथन है कि “ ‘गांधी पंचशती’ में मैंने गांधी पर कम, गांधी के विचार पर ज्यादा कविताएँ लिखी हैं - गांधी के विचार मेरे विचार बनकर कविता में आए हैं, जो एक बड़ी बात है।” (2)

2. (भवानीप्रसाद मिश्र की काव्य यात्रा - समय की तानी डॉ.संतोष कुमार तिवारी - पृ.५९)

गांधी जन आंदोलन के ऐसे नेता थे जिन्होंने जनता को सक्रिय भी किया था और जगाया भी था, इसलिए करीब-करीब हर साहित्यकार ने गांधी विचारधारा पर लिखा है; क्यों की जन साधारण की चेतना को झकझोरने वाली धारा से साहित्य भला अछूता कैसे रह जाता ? ? ?

आज़ादी के इतने सालों के बाद और चार-चार लड़ाईया लड़कर आज हम जान चुके हैं कि युद्ध की विभिन्निकाओं से मानव को बचाने के लिए गांधी विचार दर्शन का पालन ही उपाय हो सकता है, देश तथा देश के बहार गांधी के विरोधी हिंसा, विज्ञान युद्ध, धृणा तथा मादक प्रगति से मानवता के प्राण घोंट रहे हैं -

“वे इन्हें बाँट रहे हैं, और यहाँ तक कि,
जो लेना नहीं चाहते इन रक्त फलों को
उन्हें वे डाँट रहे हैं ?
जैसे अमरिका वियतनाम को डाँट रहा है
रूस चेकोस्लोवाकिया को.” (3)

3. (‘गांधी पंचशती’ भवानी प्रसाद मिश्र - पृ.-3)

जब चारों ओर ऐसा माहोल है तब भी भवानीप्रसादजी का विश्वास है कि इस सीधे-सादे स्नेही आदमी गांधी का विचार-दर्शन और कर्म ही समूची मानवता की परंपरा में नए जीवन की मशाल जला सकता है -

“चीन ने तिब्बत का फाड़कर मुँह,
रक्त फल उसमें भर दिए हैं,
और हमने तो अपने हाथ-पाँव-मुँह, पेट
सब इनके सामने कर दिए हैं
कि ये हमें अपने-अपने रक्त फलों से लाद दे। (4)

4. (गांधी पंचशती ‘भवानी प्रसाद मिश्र - पृ.-3)

सन् १९३० के बाद की प्रत्येक महत्वपूर्ण स्थिति, घटना, विचार - प्रत्यय, आंदोलन, जेलयात्रा, कर्मदर्शन आदि का पूरा इतिहास ‘गांधी पंचशती’ की कविताओं में मौजूद है। ‘गांधी पंचशती’ में संग्रहित पांचसो कविताएँ देश के करोड़ों लोगों की आशा और आकांक्षा को प्रतिध्वनित करती हैं। यदि साहित्य को किसी विचारधारा में बाँधा जा सकता है तो भवानी प्रसाद का समूचा साहित्य गांधीवादी है।

महात्मा गांधी का प्रभाव जिन साहित्यकारों को स्वतंत्रता आंदोलन में खींच लाया उन में मिश्रजी भी एक थे जो उन्तीस(29) वर्ष की आयु में सन १९४२ में स्वाधिनता आंदोलन में कूद पड़े और तीन वर्ष के लिए नागपुर जेल में बंदी रहे। गांधी विचार दर्शन के प्रति साहित्यकारों में कैसी आस्था थी यह बात इन पंक्तियों से पता चलती है -

“ माटी के पुतलो को तुमने शेर कर दिया है

बड़े-बड़े शेरों को तुमने ढेर कर दिया है ।” (5)

5. (‘गांधी पंचशती’ भवानी प्रसाद मिश्र - पृ.-33)

गांधीजी की समूची कार्य पद्धति विश्व को सींचने का उपक्रम था । उन्होंने आत्मीक शक्ति को केंद्र मानकर प्रेम के व्यापक प्रसार द्वारा “जीव के ब्रह्म तक विकसित होने की” कल्पना की थी । आज भौतिक स्पर्धा, युद्ध और हिंसा के कारण समूची मानवता के प्राण घुट रहे हैं और भयंकर विषमताओं में जीवन झुलसा जा रहा है, तब गांधी विचार दर्शन ही हमें जीने की कला सीखा सकता है । अतः गांधी विचारधारा से प्रभावित साहित्यकार इसी आशय से कविताएँ-कथाएँ लिखते हैं कि हम अपने देश की जड़ों में समाये सांस्कृतिक तत्वों को पुनः जीवित कर सकें ।

गांधीजी ने अपनी विचारधारा में सत्य के पालन को मनुष्य का प्राथमिक कर्तव्य निर्दिष्ट किया है । जैनेन्द्र ने अपने उपन्यासों में सत्य को सहर्ष स्वीकार किया है । जैनेन्द्र ‘सुखदा’, ‘सुनीता’, ‘विवर्त’, ‘अनन्तर’ आदि उपन्यासों के द्वारा व्यक्ति के छल को काटकर सत्य का उदघाटन करना चाहते हैं । ‘सुखदा’ में तो जैनेन्द्र ने पूर्ण विश्वास के साथ प्रेम की सत्यता पर बल दिया है । उनकी दृष्टि में ईश्वर या परमेश्वर सब प्रेम ही है -

“सत्य में उसी प्रेम को समझता हूँ, ईश्वर उसी प्रेम को समझता हूँ । ईश्वर के ऊपर कहते हैं परमेश्वर है, परमेश्वर उसी को समझता हूँ ।” (6)

6. (‘सुखदा’ - जैनेन्द्रकुमार - पृ.१५०)

जैनेन्द्र के साहित्य में अहिंसा विविध संदर्भों में दृष्टिगत होती है । उन्होंने अपने उपन्यास के पात्रों के चरित्र-चित्रण में अपनी पूर्ण अहिंसक नीति का ही परिचय दिया है । उनके पात्र स्वयं तिल-तिल कर मर जाते हैं किंतु अपने कारण किसी को कष्ट नहीं देते । ‘परख’ की कटो तथा ‘त्यागपत्र’ की मृणाल उनके ऐसे ही पात्र हैं ।

जैनेन्द्र गांधीजी के विचारों से प्रभावित हैं, इसलिये उपन्यासों के एकाधिक प्रसंगों में वे गांधीवादी दृष्टि का आलोक बिखेरते देखे जा सकते हैं । ‘सुनीता’ उपन्यास में रिवाल्वर के प्रसंग से ही इस बात की झांकी मिलती है । ‘मुक्तिबोध’, ‘अनन्तर’, ‘जयवर्धन’ आदि उपन्यासों में मानव हित की कामना ही मुख्य आदर्श है । जैनेन्द्र की मानवतावादी दृष्टि के मूल में गांधी की अहिंसक नीति की झलक दृष्टिगत होती है ।

गांधीजी ने सांप्रदायिक एकता में वर्गभेद को त्यागा है । जैनेन्द्र ने भी वर्ग की एकता पर जोर दिया है । प्रेमचंद्र के साहित्य में भी सर्वत्र वर्गभेद, जातिभेद, कुरीतिओं के खिलाफ आवाजे बुलंद होती सुनाई पड़ती है । गांधी विचारधारा का प्रभाव विश्व व्यापी रहा है । अतः भारत की सभी भाषा के साहित्य पर भी इसका गहरा प्रभाव पड़ा है ।

वस्तुतः साहित्य उदात्त विचारों की मूर्त अभिव्यक्ति ही है; और जब विचारों की ही अभिव्यक्ति है तो विचार किसी न किसी वस्तु, व्यक्ति या तत्व से जुड़े हुए होंगे । और ऐसे ही किसी मूल तत्व या विचार या व्यक्ति से सम्बंधित साहित्य को केवल उसी तत्व, विचार या व्यक्ति वाला साहित्य मान लिया जाता है । गांधीजी की विचारधारा में वस्तुतः नविन कुछ भी न था, हाँ ! दृष्टिकोण जरूर नविन था । और यह बात वे स्वयं स्वीकार कर चुके हैं -

“मारे दुनिया ने नवु कशु शिखववानुं नथी, सत्य अने अहिंसा अनादी काळथी चाल्या आवे छे” (7)

7. (‘सत्यना प्रयोगो’ - मो.क.गांधी - अंतिम पृष्ठ)

हम सब जानते हैं कि अहिंसा भारतीय सभ्यता का सार है । भगवान बुद्ध, महावीर स्वामी, ईसा मसीह आदि आदि धर्म प्रवर्तकों ने अहिंसा, दया, प्रेम और सत्य का ही उपदेश दिया है । हमारे उपनिषदों ने भी

अहिंसा को परम धर्म माना है | फिर वर्तमान साहित्य-समय में सत्य-अहिंसा को गांधीजी से क्यों जोड़ते हैं ?
क्यों कि गांधीजी से पूर्व किसीने भी कोटी-जन-व्यापी महान आंदोलनों के भीतर से अहिंसा का प्रयोग नहीं
किया था | गांधीजी से पूर्व 'अरविन्द घोष' ने सविनय अवज्ञा तथा असहयोग को सुझाया था, मगर गांधीजी ने
उन्हें कार्यान्वित किया |

अहिंसा भारतीय संस्कृति का अभिन्न तत्त्व थी; मगर गांधीजी के लिए अहिंसा अत्यंत क्रियाशील
शक्ति थी | इसलिए उनकी अहिंसा कायरों की अहिंसा नहीं थी | दिनकरजी का कथन है -

“अहिंसा शब्द गांधी कर्म का निचोड़ है, तथा हिंसा से पूरित विश्व में यह एक शब्द गांधीजी का जितना व्यापक
प्रतिनिधित्व करता है, उतना उनके और सरे उपदेस मिलकर भी नहीं कर पाते |” (8)

8. ('संस्कृति के चार अध्याय' - दिनकर - पृ. १७)

*साहित्य अपने समय के बदलते प्रवाह और क्रांतिकारी विचारों से पृथक रहकर अपना अस्तित्व विकसित
नहीं कर सकता* | बीती सदी का महामानव निःसंदेह गांधीजी है और उनके विचारों की उपयुक्तता दिन ब दिन
बढ़ती जा रही है | अतः यह कहना अनुचित न होगा कि गांधी विचारधारा से युक्त साहित्य की जितनी जरूरत
बीती सदी में थी उससे ज्यादा जरूरत अब पड़नेवाली है | वर्तमान समय में हो रहे आंदोलनों से गांधी विचार-
दर्शन और उसकी उपयुक्तता साफ़ हो चुकी है |

स्वतंत्रता प्राप्ति से पूर्व और बाद भी गांधीजी के विचार उपयुक्त लगते रहे हैं | अतः पूर्व भी साहित्य
सृजन में गांधी विचारधारा का महत्वपूर्ण प्रभाव रहा है | हम आज भी हमारे जीवन के नीति-नियमों में कहीं न
कहीं गांधी के विचारों को व्यवहार में लाते हैं और आदर्श मानते हैं | हम और हमारा साहित्य आज भी गांधी
विचारधारा से प्रभावित है और आगे भी रहेंगे |

अहिंसा परमो धर्मश्चाहिंसा परमो दमः |

अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ||

Gender and Educational Differences in Anxiety

Prof. Rita R. Sonawala

Head, Department of Psychology

M.B.Patel Rashtra Bhasha College

Ahmedabad (Gujarat)

38

Abstract

The gender differences and the differences of the educational levels of students on anxiety were examined. Total 200 Participants (50 male and 50 female students from 12th standard and 50 male and 50 female students from Third Year B.A.) were administered standardized Gujarati version of Sinha's Comprehensive Test. Anxiety score for each participant was computed and the results were analyzed through 2 x 2 factorial design, using SPSS 13.0 version. The results showed significant gender differences, non-significant educational level differences and significant interaction effect between the two on anxiety.

Gender and Educational Differences in Anxiety

Health is the most essential thing for human existence. Health does not mean only physical health, or lack of disease due to deficiencies, but health also implies mental and psychological aspects. Psychological causes affect our physical health too.

J.C.Coleman says that seventeenth century has been defined as age of Enlightenment, eighteenth century as age of reason nineteenth century as age of progress and twentieth century as age of Anxiety. With advancement of science and technology, physical comforts and material affluence is achieved, but at the same time stress and anxiety are also increasing. Modern human life is full of stresses, frustrations, conflicts, anxiety, depression, and fears. That is why Coleman defines modern age as age of anxiety.

Modern way of life has invited anxiety disorder. Competitive modernity is the enemy of health. Too many expectations, ambitiousness, increased necessities etc. are making life more and more complex. Every one, be it from high, low or middle socio-economic strata, undergoes one or the other type of stress and anxiety.

Psychologically anxiety is a complex phenomenon. Threat, doubt and uncertainty are associated with anxiety. Severe anxiety generates fear. Depression, passivity, indifference, inferiority, helplessness, sense of rejection, insecurity unease and lack of concentration are the characteristic features of anxiety.

There are two types of anxiety: 1. Realistic - Situational Anxiety, 2. Character - generated Anxiety.

Realistic-Situational Anxiety: This type of anxiety is generated by the threats of some fearful situation. As soon as such fearful situation is removed, the resultant anxiety is also removed.

Character-generated Anxiety: This type of anxiety is rooted not in outside situation, but it is rooted within the individual. One's imagination plays major role in creating this type of anxiety. This type of anxiety has its roots in childhood experiences.

Anxiety is a sort of emotional, mental state like that of anger, fear or pleasure. The curve of Anxiety versus Performance is like bell-shaped, suggesting that a certain amount of anxiety improves one's performance to a certain extent, but after reaching certain heights, the graph collapses, i.e. performance and excellence deteriorate. Anxiety beyond certain limits creates adjustment problems and interferes one's effective interactions with environment.

Considering the serious implications of high level of anxiety, the psychologists have developed the scale to measure anxiety. Sinha's Comprehensive Anxiety Scale is one of the standardized measurement tools of anxiety. Sinha's scale has been translated in Hindi by A.K.P. Sinha and L.N.K. Sinha in 1995 which was translated and standardized in Gujarati by Dr. Dilip Bhatt.

In contemporary age of competitions, the students feel a greater amount of pressure and anxiety. Students are found to experience various forms of anxiety. Shall I get good marks, shall I get admissions to the desired college, if I don't perform well in exam what will happen to my career etc. Over and above academic anxiety, the students also feel anxiety related to their adolescent problems, about family, finance etc. The severity and causes of anxiety among students do underlie individual differences, but their anxiety does harm to efficiency and performance. They feel inferiority. A sort of negative thinking is developed. They develop diffidence. If students' anxiety is not taken care of then they are likely to be prey to various psychological and/or somatic effects of anxiety. This being so, in present research, the anxiety of the boys and the girls of higher secondary and college level is measured through Dilip Bhatt's anxiety scale cited above. In short, here the gender and educational differences in anxiety are analyzed.

The study had three objectives. Firstly, present study was designed to study the anxiety level of students. Secondly, it also aimed to analyze gender differences in anxiety. And lastly, because higher secondary and the last year of college constitute the turning point of the career of students, the study aimed to analyze the anxiety of the students of these two levels.

The Variables of present study can be stated as under:

Independent Variable:

1. Gender : with two levels of Males and Females
2. Educational Level: with two level of higher secondary and last year of college.

Dependent Variable:

Anxiety scores obtained by subjects on Dilip Bhatt's Anxiety Scale (Gujarati translation of the Hindi adaptation of Sinha's Comprehensive Anxiety Scale)

Research Questions and Hypotheses:

RQ: Are there any gender or educational - level differences in anxiety?

H1: There are no significant gender differences in anxiety.

H2: There are no significant differences in the anxiety of the students of different educational level.

Method

Participants:

The participants of the study were selected on the basis of purposive sampling. 50 male and 50 female students, studying in the Vishwabharati Higher Secondary at Shilaj in Ahmedabad and 50 male and 50 female students studying in Third Year B.A. of the B.M. Patel Rashtia Bhasha College took part in the study.

Tool:

The tool used here was the Gujarati translation of the Hindi version of Sinha's Comprehensive Anxiety Scale. Sinha's Comprehensive Anxiety Scale was translated and standardized in Hindi by A.K.P. Sinha and L.N.K. Sinha in 1995. This Hindi version was again translated and standardized in Gujarati by Dr. Dilip Bhatt which was used here. The test-retest reliability of the scale, used here was .85. And its validity was .62 which showed the significant correlation between Manifest Anxiety Scale and the Gujarati version of the Sinha's Comprehensive Anxiety Scale.

Procedure:

The researcher visited these two academic institutions selected purposively. Taking the permission of the principles, the researcher approached the students, established rapport with them, explained them about the purpose of the study, took their consent and then each of the student was given the questionnaire measuring anxiety. They were given one hour to give their responses in the questionnaires. Having collected the data, the scoring of anxiety was done as per the Manual and statistical analysis of ANOVA was performed using SPSS 13.0 version.

As the design was 2 x 2 factorial design and because the data was obtained in score-form, ANOVA was carried out.

Results

Univariate Analysis of Variance

Between-Subjects Factors.

	Value Label	N
GENDER	0 Females	100
	1 Males	100
EDUCATION	0 Higher Secondary	100
	1 Third Year College	100

Between-Subjects Factors.

	Value Label	N
--	-------------	---

GENDER	0	Females	100
	1	Males	100
EDUCATION	0	Higher Secondary	100
	1	Third Year College	100

Tests of Between-Subjects Effects

Dependent Variable: ANXIETY

Source	Type III Sum of Squares	Dr	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	3791.975	3	1263.992	5.808	.001
Intercept	171639.405	1	171639.405	788.710	.000
GENDER	2443.005	1	2443.005	11.226	.001
EDUCATION	496.125	1	496.125	2.280	.133
GENDER * EDUCATION	852.845	1	852.845	3.919	.049
Error	42653.620	196	217.621		
Total	218085.000	200			
Corrected Total	46445.595	199			

Estimated Marginal Means

1.GENDER

Dependent Variable: ANXIETY

GENDER	Mean	Std. Error	95% Interval	Confidence
			Lower Bound	Upper Bound
Females	32.790	1.475	29.881	35.699
Males	25.800	1.475	22.891	28.709

2. EDUCATION

Dependent Variable: ANXIETY

EDUCATION	Mean	Std. Error	95% Interval	Confidence
			Lower Bound	Upper Bound
Higher Secondary	27.720	1.475	24.811	30.629
Third Year College	30.870	1.475	27.961	33.779

3.GENDER * EDUCATION

Dependent Variable: ANXIETY

GENDER	Education	95% Confidence Interval			
		Mean	Std. Error	Lower Bound	Upper Bound
Females	Higher Secondary Third	33.280	2.086	29.166	37.394
	Year College	32.300	2.086	28.186	36.414
Males	Higher Secondary Third	22.160	2.086	18.046	26.274
	Year College	29.440	2.086	25.326	33.554

Discussions

The null hypothesis that there are no significant gender differences in anxiety are rejected here at 0.5 level of significance. This means that male and female students differ significantly in their anxiety scores.

As the results show, the mean anxiety score of female students is 32.790 while the mean anxiety score of male students is 25.800. Thus female students score significantly higher on anxiety. This finding is contradicting the previous finding of Raskiwitz and Henric (1999) where male students showed significantly higher anxiety than female students. (Quoted from Bhatt Dilip, 1999 p1) However, present finding is consistent with commonly held belief that females are more emotional, sensitive and anxious than males.

Secondly, the null hypothesis that there are no significant differences in the anxiety of students with different educational levels is accepted. This means that the students of 12th standard and the students of third and the last year of the college do not differ significantly in their anxiety. The reason might be that after 12th and after completion of graduation the students might be feeling equal anxiety as both lead to specific turn to their career. Thus from the career decisiveness point-of-view, both are same. Both the levels give a definite turn to their career. So there may not be significant differences in their anxiety level of the students of both these standards.

Finally it is important to note here that the interaction between gender and educational level had significant effect upon students' anxiety. As the results show, Female students of higher secondary, i.e. of 12th standard and higher anxiety (32.280) than that the Third year B.A. female students (32.300) while the male students of Third year B.A. (29.440) had higher anxiety than the 12th standard male students (22.160). Thus interaction effect of gender and educational level was significant.

Conclusion – Finally we conclude that Male and Female students differ significantly in their anxiety. The students of 12th standard and the Third Year B.A. do not differ significantly in their anxiety. The interaction between gender and education had significant effect on anxiety.

Reference:

- 1.Sinha, A.K.P. and Sinha L.N.K. (2007) Sinha's Comprehensive Anxiety test (SCAT), Agra National Psychological Corporation.
- 2.Catell R.B. Psychological Measurement of Anxiety and Depression, a quantitative Approach. Canadian Psychiatric Association Journal (1962)
- 3.Gujarat Journal of Psychology, June-2003.
- 4.Academic Anxiety Scale for Children (AASC) Dr. A.K.Singh and Dr.A.Sen Gupta.
U.G.C. Research Association Department of Psychology, Patna
National Psychological Corporation, Agra.
ppsolanki@yahoo.co.in

કેન્દ્રીય બજેટ : ૨૦૧૬-૧૭ નું વિશ્લેષણ**પટેલ મનોજકુમાર વિષ્ણુભાઈ**

M.PHIL,P.HD (COUNTIE)

કેન્દ્રીય નાણાં મંત્રી અરુણ જેટલીએ તેમનું ત્રીજું અને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ નું બજેટ રજૂ કરતાં કૃષિ ક્ષેત્રે અને ગરીબો પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. અરુણ જેટલીએ વર્ષ ૨૦૨૨ સુધીમાં ખેડૂતોની આવક બમણી કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે. ઉદ્યોગપતિઓની સરકાર જેવી છબી થઈ ગયેલ હોવાથી સ્ટાર્ટઅપ, સ્માર્ટ સિટી અને મેઇક ઇન ઇન્ડિયા જેવી યોજનાઓને બાજુમાં મૂકી ખેડૂતો, ગરીબો અને ગ્રામ્ય ક્ષેત્ર ઉપર વિશેષ ભાર મૂકાયો છે.

વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ ના બજેટમાં નોકરીયાત વર્ગને કોઈ રાહત આપવામાં આવી નથી એટલે કે ટેક્સનાં સ્તેબમાં કોઈ ફેરફાર થયો નથી. અરુણ જેટલીએ મનરેગાને પણ અત્યાર સુધીની સૌથી મોટી રકમ ૩૮,૫૦૦ કરોડ રૂપિયાની ફાળવણી કરી છે.

- શું મોઢું : સિગારેટ, તમાકુ બનાવટ, ઝવેરાત, સોફ્ટ ડ્રિંક્સ, મીનરલ વોટર, મોટરકાર, બ્રાન્ડેડ કપડાં, બ્યૂટી પાર્લર, જીમ, પ્લાસ્ટિક બેગ અને દોરડાં, ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સોલર હિટર, રેસ્ટોરન્ટ તેમજ હોટેલ.
- શું સસ્તું : માઇક્રોવેવ ઓવન, સોલાર લેમ્પ, સેટ-ટોપ બોક્સ, સીસીટીવી કેમેરા, બ્રોડબેન્ડ મોડેમ અને રાઉટર, હાઇબ્રિડ ઇલેક્ટ્રીક વાહનો, ૬૦ ચો.મી. નું મકાન, ડાયાલિસીસના સાધનો, પેન્શન પ્લાન

બજેટની હાઇલાઇટ્સ

- વ્યક્તિગત ઇન્કમ ટેક્સ સ્લેબમાં કોઈ ફેરફાર નહીં એટલે કે ૨.૫૦ લાખ કરમુક્ત અને સિનિયર સિટીઝન માટે રૂ.૩ લાખ કરમુક્ત.
- કાળાં નાણાંના ઘરેલુ સંગ્રહખોરોને કાળું નાણું જાહેર કરવા ૪ મહિનાનો સમય, તેઓ પર ટેક્સ અને વ્યાજનો દર ૪૫ ટકા.
- રૂ.૫ લાખથી ઓછું કમાતા કરદાતાઓને રાહત, ૮૭એ અન્વયે રિબેટની ટોચ મર્યાદા રૂ.૨૦૦૦ થી વધારી રૂ.૫૦૦૦.
- રૂ. ૧ કરોડની વાર્ષિક આવક ધરાવતા સુપર રિચ પરનો સરચાર્જ ૧૨ ટકાથી વધારી ૧૫ ટકા.
- મકાન ભાડું કપાત રૂ.૨૦,૦૦૦ થી વધારીને રૂ.૬૦,૦૦૦.
- પાછલા બાકી ટેક્સ કેસો માટે વન-ટાઇમ ડિસ્ચ્યૂટ રેસોલ્યુશન, દંડ, વ્યાજમાંથી માફી.
- રેટ્રો ટેક્સ કાયદાનો ઉપયોગ કરી નવી જવાબદારીની રચના પર નજર રાખવા મહેસૂલ સચિવના નેતૃત્વમાં ઉચ્ચ સ્તરીય સમિતિ.
- નવા ઉત્પાદન એકમો માટે કોર્પોરેટ ટેક્સ ૨૫ ટકા.
- કોલસા, લિઝાઇટ અને નરમ કોલસા પર સ્વચ્છ ઊર્જા સેસ રૂ.૨૦૦ પ્રતિ ટનથી વધારી રૂ.૪૦૦ પ્રતિ ટન કરાયો.
- રૂ.૩૫ લાખ સુધીની લોન લઈ પ્રથમવાર મકાન ખરીદી રહેલા લોકોને વ્યાજમાં રૂ.૫૦,૦૦૦ની વધારાની કપાત, પણ મકાનની કિંમત ૫૦ લાખથી વધુ ન હોવી જોઈએ.
- વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮ સુધીમાં રાજકોષીય ખાધ ૩ ટકા રાખવાનો લક્ષ્યાંક.

- નાણાંકીય વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬ માં રાજકોષીય ખાધ ૩.૯ ટકા અને ૨૦૧૬-૧૭ માં ૩.૫ ટકા રાખવાનો લક્ષ્યાંક.
- વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬ માં મહેસૂલી ખાધ ૨.૮ ટકા રહેશે.
- વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬ માટે ચાલુ ખાતાની ખાધ જીડીપીના ૧૪.૪ અબજ અથવા ૧.૪ ટકા.
- વિદેશી ફૂડિયામન ૩૫૦ અબજ ડોલરના સર્વોચ્ચ સ્તરે.
- ૨૦૨૨ સુધીમાં કૃષિ આવક બે ગણી કરવા સહિત બજેટમાં નવ પરિવર્તનકારી સ્તંભોની યાદી બનાવાઇ જેમાં વધુમાં આંતરમાળખાકીય, રોકાણ અને આર્થિક સુધારાઓનો સમાવેશ થાય છે.
- મનરેગા માટે અત્યાર સુધીની સૌથી વધુ રૂ.૩૮,૫૦૦ કરોડની રકમની ફાળવણી કરાઇ.
- ડાયાલીસિસ માટેના અમુક સાધનસરંજામને બેઝિક કસ્ટમ્સ ડ્યુટી, એક્સાઇઝ સીવીડીમાંથી મુક્તિ અપાઇ.
- સરકાર મોડેલ શોપ્સ એન્ડ એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ બિલ જાહેર કરશે, નાની રીટેલ દુકાનો અઠવાડિયામાં ૭ દિવસ ખુલ્લી રાખી શકાશે.
- ૧ મે, ૨૦૧૮ સુધીમાં ૧૦૦ ટકા ગ્રામીણ વીજળીકરણ.
- સરકાર નવા કર્મચારીઓના EPF યોગદાનમાં પ્રથમ ૩ વર્ષ સુધી ૮.૩૩ ટકા આપશે.
- સ્ટાર્ટઅપને એપ્રિલ ૨૦૧૬-૨૦૧૯ થી લાગુ થનારા મેટ સિવાય ૩ વર્ષ માટે ૧૦૦ ટકા કરમુક્તિ.
- આધાર કાર્યક્રમને વૈધાનિક દરજ્જો.
- આંતરમાળખાકીય યોજના ખર્ચ રૂ.૨.૨૧ લાખ કરોડ.
- ખેડૂતોના કલ્યાણ માટે રૂ.૩૫,૯૮૪ કરોડ ફાળવાયા, આગામી ૫ વર્ષમાં સિંચાઇ પર રૂ.૮૬,૫૦૦ કરોડ ફાળવાશે.
- NABARD હેઠળ રૂ.૨૦,૦૦૦ કરોડનું સિંચાઇ ભંડોળ સ્થપાશે.
- ગરીબોને એલપીજી જોડાણો આપવા માટે રૂ.૨,૦૦૦ કરોડ ખર્ચાશે, મહિલાઓ માટેના એલપીજી જોડાણ માટે યોજના.
- સ્ટેન્ડાપ ઇન્ડિયાને રૂ.૫૦૦ કરોડ ફાળવાયા.
- માર્ગ અને રાજમાર્ગો માટે રૂ.૫૫,૦૦૦ કરોડની ફાળવણી, નેશનલ હાઇ-વે ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા(NHAI) ટેક્સ ફ્રી બોન્ડ્સ બહાર પાડી શકશે.
- સ્વચ્છ ભારત અભિયાનને રૂ.૯,૦૦૦ કરોડ ફાળવાયા.
- પીએસયુ બેંકોના પુનઃ મૂડીકરણ માટે રૂ.૨૫,૦૦૦ કરોડની ફાળવણી.
- ઘરાઆંગણે ઉત્પાદિત ખાધ પેદાશોમાં ૧૦૦ ટકા FDI.
- વિનિવેશ વિભાગનું ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ એન્ડ પબ્લિક એસેટ મેનેજમેન્ટ પુનઃ નામકરણ કરાયું.
- દરેક પરિવારને રૂ.૧ લાખનો આરોગ્ય વીમો આપવા આરોગ્ય વીમા યોજના.
- વરિષ્ઠ નાગરિકોને નવી યોજના અન્વયે રૂ.૩૦,૦૦૦નું વધારાનું આરોગ્ય સંભાળ કવચ પૂરું પડાશે.
- GAAR ૧ એપ્રિલ, ૨૦૧૭ થી અમલી બનશે.
- ૧ જૂન, ૨૦૧૬ થી તમામ કરપાત્ર સેવાઓ પર ૦.૫ ટકા કૃષિ કલ્યાણ સેસ.
- નાની પેટ્રોલ, LPG, CNG કાર પર એક ટકો ઇન્ફાસ્ટ્રક્ચર સેસ.
- બીડી સિવાયના વિવિધ તમાકુ ઉત્પાદનો પરની આબકારી જકાત ૧૦ ટકાથી વધારી ૧૫ ટકા.
- પ્રધાનમંત્રી મુદ્રા યોજના હેઠળ મંજૂર કરાયેલી રકમ વધારીને રૂ.૧.૮૦ લાખ કરોડ કરાઇ.
- સરકાર પોસ્ટ ઓફિસમાં ATM અને માઇક્રો એટીએમની સંખ્યા વધારશે.
- નિર્મયા યોજના હેઠળ જનરલ વીમા યોજનાઓને સર્વિસ ટેક્સમાંથી મુક્તિ.

- કૃષિ ધિરાણ લક્ષ્યાંક રૂ.૯ લાખ કરોડ.
- રૂ.૮૭,૭૬૧ કરોડનું બજેટ ગ્રામીણ ક્ષેત્ર માટે ફાળવાયું.
- પ્રધાનમંત્રી ફસલ વીમા યોજના માટે ૫,૫૦૦ કરોડ રૂપિયાનું બજેટ ફાળવાયું.
- ૩,૫૦૦ મેડિકલ સ્ટોર પ્રધાનમંત્રી જન ઔષધિ યોજના અંતર્ગત ખોલાશે જ્યાં સસ્તી દવા મળશે.
- એસયુવી પર ચાર ટકા ટેક્સ વધતા કાર મોંઘી થઈ.
- ૬૦ વર્ગમીટરની હાઉસિંગ સ્કીમ પર સર્વિસ ટેક્સ નહીં લાગે.
- ચાંદીને છોડીને અન્ય આભૂષણો પર એક ટકા ટેક્સ.
- દોઢ કરોડ બીપીએલ પરિવારોને ફ્રીમાં એલપીજી કનેક્શન આપવામાં આવશે જે મહિલાઓના નામે હશે.
- ૯ માર્કેટિંગ પ્લેટફોર્મ આ વર્ષે આંબેડકર જ્યંતી નિમિત્તે શરૂ કરવામાં આવશે.
- ત્રણ વર્ષમાં ૫ લાખ એકર જમીન ઓર્ગેનિક ફાર્મિંગ અંતર્ગત લાવવામાં આવશે.
- બજેટમાં પ્રધાનમંત્રી પાક વીમા યોજના અંતર્ગત ૫ હજાર કરોડ ફાળવાયા.
- ૩૦૦ રૂબન કલસ્ટર બનાવવામાં આવશે.
- ૧૪ કરોડ ખેડૂતોને મુદ્રા સ્વાસ્થ્ય કાર્ડ અપાશે.
- ૧૫ હજાર કરોડ રૂપિયા ખેડૂતો પરના વ્યાજના બોજને ઓછો કરવામાં સહાય માટે ફાળવાયા.
- રોડ-રસ્તાને સુધારવા માટે બજેટમાં ૫૫ હજાર કરોડ રૂપિયાની ફાળવણી થઈ.
- ૧૬૦ એરપોર્ટને રાજ્ય સરકાર સાથે મળીને નવો ઓપ આપશે.
- પીએફ એકાઉન્ટમાં એક એપ્રિલ કે તે બાદ જેટલી રકમ જમા થશે તેના ૬૦ ટકા રકમ પર ટેક્સ ચૂકવવો પડશે.
- ૧ જૂનથી સર્વિસ ટેક્સ ૧૪.૫ ટકાથી વધીને ૧૫ થશે.
- કંપની એક્ટ ૨૦૧૩ માં સુધારા કરવામાં આવશે.
- હાયર એજ્યુકેશન માટે એક હજાર કરોડ રૂપિયા, ૧૫ હજાર મલ્ટિ સ્કેલ સેન્ટર ખોલાશે.
- એસસી, એસટી એજ્યુકેશન હબ બનાવવામાં આવશે.
- શાળા કોલેજોમાં હવે ડિજિટલ સર્ટિફિકેટ અપાશે.
- ડેરી ઉદ્યોગ માટે ચાર નવી યોજના લાવવામાં આવશે.
- મનરેગા અંતર્ગત દેશમાં પાંચ લાખ કૂવા બનાવવામાં આવશે જેનો ઉપયોગ સિંચાઈ માટે થશે.
- કચરામાંથી ખાતર બની શકે તે માટે એક રાષ્ટ્રીય સ્તરની યોજના બનાવાશે.
- કૃષિ તથા ખેડૂત કલ્યાણ અંતર્ગત ખેડૂતોને ઇન્કમ સિક્યુરિટી માટે ૩૫,૯૮૪ કરોડ રૂપિયા ફાળવાયા.
- પરંપરાગત કૃષિ વિકાસ યોજના, ઓર્ગેનિક ચેઇન ફાર્મિંગ જેવી યોજનાઓ હેઠળ લગભગ ૪૦૦ કરોડ રૂપિયાનું બજેટ ફાળવાયું.
- બાબા સાહેબ ભીમરાવ આંબેડકરની જ્યંતી પર એક કેન્દ્રીય કૃષિ બજારનું ઇ-પ્લેટફોર્મ દેશને સમર્પિત કરવામાં આવશે.
- ૫ લાખ એકર જમીનમાં જૈવિક ખેતીની ઘોષણા.
- રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય યોજના લાગુ કરવાની ઘોષણા.
- ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ૧,૦૦૦ કરોડની ફાળવણી.
- સર્વ શિક્ષા અભિયાન પર વિશેષ ભાર. ૬૨ નવા નવોદય સ્કૂલ ખોલવામાં આવશે.
- ૧૫,૦૦૦ સ્કેલ ડેવલપમેન્ટ સેન્ટર ખોલાશે.કૌશલ્ય વિકાસ માટે ૧૭,૦૦૦ કરોડ અપાશે. ગામડાંઓમાં વીજળીકરણ માટે ૮,૫૦૦ કરોડની જોગવાઈ.

- વૈશ્વિક નિકાસમાં ઘટાડા છતાં ૨૦૧૫-૧૬ માં આર્થિક વિકાસ દર વધીને ૭.૬ ટકા, ચાલુ ખાતાની ખાધ ઘટીને ૧૪.૪ અબજ ડોલર.
- દીનદયાળ ઉપાધ્યાય ગ્રામ જ્યોતિ યોજના માટે ૮,૫૦૦ કરોડની જાહેરાત.
- ભૂગર્ભ જળ વધારવા ૬૦,૦૦૦ કરોડ રૂપિયા ફાળવાશે.
- પ્રધાનમંત્રી ગ્રામીણ સડક યોજના માટે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ માં ૧૯,૦૦૦ કરોડની ફાળવણી કરાશે.

બજેટની આવક - જાવક	બજેટમાં વિવિધ ક્ષેત્રે ફાળવણી
રૂપિયા ૧૩,૭૭,૦૨૨ કરોડ : મહેસૂલી આવક	રૂપિયા ૨.૫૮ લાખ કરોડ : સંરક્ષણ ક્ષેત્રે
રૂપિયા ૬,૦૧,૦૩૮ કરોડ : કેપિટલ રિસિપ્ટ	રૂપિયા ૪૪,૦૦૦ કરોડ : કૃષિ ક્ષેત્રે
રૂપિયા ૧૯,૭૮,૦૬૦ કરોડ : કુલ આવક	રૂપિયા ૧,૫૧,૫૮૧ કરોડ : સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રે
રૂપિયા ૧૪,૨૮,૦૫૦ કરોડ : બિનઆયોજિત ખર્ચ	રૂપિયા ૧,૦૦,૦૦૦ કરોડ : સ્વાસ્થ્ય કવર ગરીબ પરિવારને
રૂપિયા ૫,૫૦,૦૧૦ કરોડ : આયોજિત ખર્ચ	રૂપિયા ૯૭,૦૦૦ કરોડ : રોડ ક્ષેત્રે
રૂપિયા ૧૯,૭૮,૦૬૦ કરોડ : કુલ ખર્ચ	રૂપિયા ૮૭,૭૬૫ કરોડ : ગ્રામિણ ક્ષેત્રે
રૂપિયા ૩,૫૪,૦૧૫ કરોડ : મહેસૂલી ખાધ	રૂપિયા ૩૮,૫૦૦ કરોડ : મનરેગા માટે
રૂપિયા ૧,૮૭,૧૭૫ કરોડ : અસરકારક મહેસૂલી ખાધ	રૂપિયા ૨૫,૦૦૦ કરોડ : બેંક્સના રીકેપિટલાઇઝેશન માટે
રૂપિયા ૫,૩૩,૯૦૪ કરોડ : ફિસ્કલ ખાધ	રૂપિયા ૩૦,૦૦૦ કરોડ : સ્વાસ્થ્ય કવર સિનિયર સિટિઝન
રૂપિયા ૪૧,૨૩૪ કરોડ : પ્રાથમિક ખાધ	રૂપિયા ૧૯,૦૦૦ કરોડ : પ્રધાનમંત્રી ગ્રામ સડક યોજના માટે
રૂપિયા ૫૬,૫૦૦ કરોડ : ડિસઇન્વેસ્ટમેન્ટ ટાર્ગેટ	રૂપિયા ૯,૦૦૦ કરોડ : સ્વચ્છ ભારત અભિયાન
	રૂપિયા ૫,૫૦૦ કરોડ : પાક વિમા માટે
	રૂપિયા ૧,૮૦૪ કરોડ : સ્કિલ ડેવલપમેન્ટ માટે
	રૂપિયા ૧,૦૦૦ કરોડ : હાયર એજ્યુ. ફાઇનાન્સ એજન્સી માટે
	રૂપિયા ૫૦,૦૦૦ કરોડ : ૩૫ લાખથી વધુની હાઉસિંગ લોન પર છૂટ

ભારતીય બજેટ વિશે...

‘ બજેટ એટલે આગામી નાણાકીય વર્ષ દરમિયાન થનાર નાણાકીય લેવડ-દેવડનો (કુલ આવકો, કુલ ખર્ચાઓનો) હિસાબ દર્શાવતો દસ્તાવેજ ’ કુટુંબના અંદાજપત્ર અને સરકારના અંદાજપત્ર વચ્ચે તફાવત એ છે કે, કુટુંબના બજેટમાં પ્રથમ આવકની ગણતરી કરવામાં આવે છે અને તે પછી ખર્ચ નક્કી થાય છે. જ્યારે સરકારના બજેટમાં ઊલટું છે. પ્રથમ ખર્ચનું આયોજન (જોગવાઈ) થાય છે. તે પછી ખર્ચને પહોંચી વળવા ક્યા ક્યા સ્ત્રોતમાંથી આવક મેળવવી તે નક્કી થાય છે.

ભારતમાં ૧ લી એપ્રિલથી, ૩૧ માર્ચ સુધીનો સમય નાણાકીય વર્ષનો છે. ભારતમાં ૧૯૨૧થી રેલ બજેટને સામાન્ય બજેટથી અલગ કરવામાં આવ્યું છે. આથી તે અલગ રીતે રજૂ થાય છે. રાષ્ટ્રપતિ નક્કી કરે તે દિવસે સરકારે બજેટ રજૂ કરવાનું હોય છે. નાણાં પ્રધાનનું બજેટ પ્રવચન બે ભાગોમાં વહેંચાયેલું હોય છે. પહેલાં પ્રવચનમાં દેશની સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિનું નિરૂપણ હોય છે. જ્યારે બીજા પ્રવચનમાં વેરાકીય (બજેટરી) દરખાસ્તો રજૂ થાય છે. ભૂતકાળમાં ફેબ્રુઆરી મહિનાના અંતિમ દિવસે સાંજે પાંચ વાગ્યે બજેટ રજૂ થતું પરંતુ ૧૯૯૯ થી ફેબ્રુઆરી મહિનાના અંતિમ કામના દિવસે સવારે ૧૧ વાગ્યે બજેટ રજૂ કરવામાં આવે છે. લોકસભાની સામાન્ય ચૂંટણી

આવતી હોય તે વર્ષને બાદ કરતાં નવું નાણાકીય વર્ષ શરૂ થાય તેના મહિના પહેલાં અંદાજપત્ર રજૂ કરવાની પરંપરા છે. વિશિષ્ટ સંજોગોમાં ક્યારેક બે વાર પણ અંદાજપત્ર રજૂ થાય છે. લોકસભાને સમીક્ષા કરીને તેમાં સુધારા કરવા એક મહિના જેટલો પૂરતો સમય મળી રહે તે હેતુસર ફેબ્રુઆરીના અંતિમ દિવસે બજેટ રજૂ કરાય છે. એટલે કે નવું નાણાકીય વર્ષ ૧ એપ્રિલે શરૂ થાય ત્યાં સુધીમાં બજેટ અંગેની ચર્ચાઓ પુરી થતાં તેનો સમય મળી રહે છે. નવું નાણાકીય વર્ષ શરૂ થાય તે પહેલાં સંસદ સંપૂર્ણ અંદાજપત્ર પર મતદાન કરવાની સ્થિતિમાં ન હોય તેવા સંજોગોમાં દેશના વહીવટને ચલાવવા માટે સરકારને હવાલે પૂરતું નાણાંભંડોળ મૂકાય છે. આ ભંડોળને સરકારને ફાળવણી થાય તે હેતુસર 'વોટ ઓન એકાઉન્ટ' દ્વારા લેવાતું હોય છે. પરંતુ સામાન્ય ચૂંટણી યોજાવાની હોય તેવા વર્ષમાં મુખ્ય માંગણીઓ બે મહિનાઓથી પણ વધુ સમય લે તેમ હોય તો 'વોટ ઓન એકાઉન્ટ' વધુ સમયની મુદત માટે પસાર કરવામાં આવે છે.

દરેક દેશ પોતાની નાણાકીય અને આર્થિક સ્થિતિ મુજબ જુદા-જુદા પ્રકારનું બજેટ બનાવે છે. સરકાર પોતાના બધા વિભાગોની આવક અને જાવક એક જ બજેટમાં રાખે તેને સિંગલ બજેટ કહેવાય અને જ્યારે દરેક વિભાગ માટે અલગ-અલગ બજેટ તૈયાર કરવામાં આવે તેને પ્લુરલ બજેટ કહેવાય. ભારતમાં ડબલ બજેટ બનાવાય છે. જેમાં એક સામાન્ય બજેટ અને બીજું રેલવે બજેટ છે. બજેટના અંદાજો રોકડા (કેશ) આધારિત પણ હોય શકે છે. જ્યારે બજેટમાં ખરેખર વર્ષ દરમિયાન થતાં ખર્ચ અને મહેસૂલ દર્શાવવામાં આવે ત્યારે તેને 'કેશ બજેટિંગ' કહેવાય છે. તેવી જ રીતે વર્ષ દરમિયાન મળનાર મહેસૂલ અને ખર્ચ વાસ્તવમાં થતાં ખર્ચ અને મહેસૂલ સાથે મેળ પડે તેમ હોય તો તેને 'રેવન્યુ બજેટિંગ' કહે છે. ભારતમાં કેશ બજેટિંગ પદ્ધતિ છે.

ભારતમાં ઓફિસરો દ્વારા બજેટમાં થતાં ખર્ચાઓનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર મહિનાથી બજેટ નિર્માણની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે. નાણાં મંત્રાલય દરેક મંત્રાલયના ખર્ચા જાણવા માટે સરક્યુલર અને અનુમાન ફોર્મ આપે છે. જેમાં દરેક ડિપ્ટી સિંગ ઓફિસર ક્ષેત્રીય ખર્ચા ભરીને મોકલે છે. ત્યારબાદ વિભાગાધ્યક્ષ આ ફોર્મમાં દર્શાવેલ ખર્ચા તપાસે છે અને પછી મંત્રાલયને મોકલી આપે છે. નાણાં મંત્રાલય આ ખર્ચાઓની અલગ-અલગ ઝીણવટભરી તપાસ કરે છે. જો નાણાં મંત્રાલય અને વહીવટી મંત્રાલય વચ્ચે કોઈ વિવાદ ઊભો થાય તો આ વિવાદ કેબિનેટમાં જાય છે અને આખરી નિર્ણય કેબિનેટ લે છે. નાણાં મંત્રાલય કેબિનેટને બજેટ સોંપે છે. કેબિનેટની મંજૂરી મળી જાય પછી તેને સંસદમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. સંસદમાં મંજૂરી મેળવ્યા વિના સરકાર તેમાંથી કોઈ પણ ખર્ચ કરી શકતી નથી. મોટેભાગે પાછલા વર્ષ દરમિયાન થયેલા ખર્ચના આધારે આગામી વર્ષની આવકો અને ખર્ચનું સરવૈયું તૈયાર કરવામાં આવે છે. ફેબ્રુઆરીમાં બજેટ રજૂ થયા પછી માર્ચમાં વાટાઘાટો કરી મંજૂર કરવામાં આવે છે અને એપ્રિલથી તેનો અમલ કરવામાં આવે છે.

ભારત સરકારનું સામાન્ય (કુલ) બજેટ એ બે બજેટ ભાગો તૈયાર થાય છે. જેમાં (1) મૂડી બજેટ (કુલ મૂડી આવકો - કુલ મૂડી ખર્ચાઓ) અને (2) મહેસૂલી બજેટ (કુલ મહેસૂલી આવકો - કુલ મહેસૂલી ખર્ચાઓ). અર્થાત સામાન્ય (કુલ બજેટ) = મૂડી બજેટ + મહેસૂલી બજેટ (કુલ આવક - કુલ ખર્ચાઓ) = (કુલ મૂડી આવકો - કુલ મૂડી ખર્ચાઓ) + (કુલ મહેસૂલી આવકો - કુલ મહેસૂલી ખર્ચાઓ)

સૌપ્રથમ મૂડી બજેટ જોઈએ તો તેમાં મૂડી આવકો - ખર્ચાઓ તથા અંદાજપત્રીય અંદાજોનો સમાવેશ થાય છે.

(i) મૂડી ખર્ચ : મૂડી ખર્ચમાં જમીન, મકાન, યંત્રો, જાહેર સાહસોના શેર અને ડિબેન્ચરોમાં કરેલા રોકાણો, રાજ્યો અને અન્ય સંસ્થાઓને આપેલી લોનો, નાણાકીય અસ્કયામતો મેળવવા માટે કરવામાં આવેલા ખર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(ii) મૂડી આવક : સરકારે બજારમાંથી મેળવેલી લોનો, મધ્યસ્થ બેંકમાંથી મેળવેલા કરજો, ટ્રેઝરી બિલોના વેચાણમાંથી થતી આવકો તેમજ વિદેશી સરકારો પાસેથી મેળવેલી લોનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

મહેસૂલી બજેટમાં મહેસૂલી આવકો-ખર્ચાઓ તથા આગામી વર્ષના મહેસૂલી આવક-જાવકના અંદાજો રજૂ થાય છે.

(i) મહેસૂલી ખર્ચા : જેમાં સરકારના વપરાશી ખર્ચાઓ જેવા કે વેતનોની ચૂકવણીનું ખર્ચ - + વસ્તુઓ સેવાઓ માટે થતાં ખર્ચાનો સમાવેશ થાય છે. તથા બદલામાં ચૂકવણીના ખર્ચાનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં વ્યાજ, સંઘશાસિત પ્રદેશો, સ્થાનિક સત્તઓ વગેરેને અપાતા અનુદાન તથા નાણાંકીય સહાયો, પેન્શન વગેરે પેટે થતી ચૂકવણીઓનો સમાવેશ થાય છે.

(ii) મહેસૂલી આવક : જેમાં કર આવકો અને કર સિવાયની આવકોનો સમાવેશ થાય છે. આવક વેરો, મિલકત વેરો, લેટ વેરો, આબકારી જકાત વગેરે જેવા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વેરાઓને લીધે થતી આવકો તથા કર સિવાયની આવકોમાં ચલણ, વ્યાજની આવકો, ડિવિડન્ડ, નફા, જાહેર તથા સામૂહિક સેવાઓમાંથી પ્રાપ્ત આવકો તેમજ સરકારની આર્થિક સેવાઓમાંથી મળતી આવકોનો સમાવેશ થાય છે.

ઉપરોક્ત બંને બજેટો મૂડી બજેટ અને મહેસૂલી બજેટના સરવાળા થકી સામાન્ય (કુલ) બજેટ તૈયાર થાય છે.

બજેટના પ્રકારો :

બજેટ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. જેમાં

- 1) પુરાંતવાળું બજેટ :- જ્યાં કુલ ખર્ચ કરતાં કુલ આવક વધુ હોય છે.
- 2) સમતોલ બજેટ:-જેમાં કુલ ખર્ચ જેટલી જ આવક હોય છે.
- 3) ખાધવાળું બજેટ:-જેમાં સરકારની કુલ આવકો કરતાં કુલ ખર્ચાઓ વધુ હોય છે.

ખાધના પ્રકારો :

1) મહેસૂલી ખાધ :

●જેમાં મહેસૂલીઆવક કરતાં મહેસૂલી ખર્ચ વધુ હોય છે.

2) અંદાજપત્રીય ખાધ (બજેટ ખાધ) :

●જેમાં અંદાજપત્રની કુલ આવકો (મહેસૂલી અને મૂડી આવકો) કરતાં કુલ ખર્ચાઓ (મહેસૂલી અને મૂડી ખર્ચાઓ) વધુ હોય છે.

3) મહેસૂલી ખાધ :

●રાજકોષીય ખાધ એ દેશની સરકારની સાચી આર્થિક ક્ષમતાનું ચિત્ર દર્શાવે છે. જેમાં સરકારના કુલ ખર્ચાઓની સામે માત્ર સરકારની સાચી મહેસૂલી આવકને જ ધ્યાને લેવામાં આવે છે. કારણ કે મૂડી આવક એ તો સરકારની ઉધારની આવક છે. માટે સરકારની સાચી આવક તો મહેસૂલી આવક જ ગણાય. આથી આ પ્રકારની ખાધમાં સરકારના કુલ ખર્ચાઓ (મહેસૂલી અને મૂડી ખર્ચ) જો સરકારની માત્ર મહેસૂલી આવક કરતાં વધુ હોય તો તેને રાજકોષીય ખાધ કહે છે. બીજી રીતે જોઈએ અંદાજપત્રીય ખાધ અને સરકારે બજારમાંથી કરેલા કરજ અને અન્ય આવકોના સરવાળાને પણ રાજકોષીય ખાધ તરીકે ગણી શકાય.

4) પ્રાથમિક ખાધ :

●જેમાં રાજકોષીય ખાધ અને વ્યાજની ચૂકવણીઓ વચ્ચેના તફાવતને માપવામાં આવે છે.

●રાષ્ટ્રે આર્થિક સ્થિરતા, આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક સમાનતાના ધ્યેયોને સાકાર કરવા હોય તો રાષ્ટ્રના ઉપલબ્ધ કુદરતી અને માનવસર્જિત સાધનોનો ઇષ્ટતમ ઉપયોગ થઈ રહે તે માટે આગામી વર્ષોનું નાણાંકીય આયોજન કરવું અનિવાર્ય છે. આમ બજેટ એ દેશની સાચી પ્રગતિનું ચિત્ર રાષ્ટ્ર સમક્ષ દર્શાવે છે. રાષ્ટ્રે ભૂતકાળમાં કેટલા લક્ષ્યાંકો સિધ્ધ કર્યા અને હજુ કેટલા બાકી રહ્યા છે તેનું મૂલ્યાંકન કરવાની તક પણ આ બજેટ પૂરું પાડે છે. તો સામા પક્ષે લોકશાહીમાં લોકોની તિજોરીનો હિસાબ લોકો સમક્ષ મૂકવાથી લોકોનો વિશ્વાસ લોકશાહીમાં જળવાઈ રહે છે.

સંદર્ભ સુચિ :

- ૧) વિત્ત મંત્રાલય દ્વારા બહાર પાડેલ કેન્દ્રિય બજેટ ૨૦૧૬-૧૭ ની માહિતીના આધારે
- ૨) <http://finmin.nic.in>
- ૩) વર્લ્ડ ઇનબોક્સ મેગેઝિન (ISSN-2321-0176)
- ૪) YOJANA (ISSN-0971-8400)
- ૫) KURUKSHTRA-JOURNAL

The Zoo Story as an Absurd Play

Komal.G.Vaniya

M.A (English)

The theatre of the absurd was a short-lived yet significant theatrical movement, centred in Paris in the 1950s. Unusual in this instance was the absence of a single practitioner spearheading the form. Largely based on the philosophy of existentialism, absurdism was implemented by a small number of European playwrights. Common elements included illogical plots inhabited by characters that appeared out of harmony with their own existence. The typical playgoer had never seen anything like this on the stage before. The theatre of the absurd will be remembered in history for many things, the most significant of these being Samuel Beckett's masterpiece *Waiting for Godot*, one of the great plays of the 20th century. The term *theatre of the absurd* was first coined by scholar Martin Esslin in his 1961 text *The Theatre of the Absurd*.

Absurdist playwrights are few in number: Samuel Beckett, Eugene Ionesco and Jean Genet. Other playwrights whose selected works have been labelled absurdist by others include Harold Pinter, Edward Albee, Tom Stoppard, Fernando Arrabal, and Peter Weiss. The beginnings of absurdism lie in avant-garde experiments of the 1920s and 30s, while some argue absurdist elements exist in plays such as Alfred Jerry's *Ubu Roi* (1896) and even in ancient Greek dramas.

Existentialism refers to a particular view of the nature of man's existence. The existentialist believes that man starts life with nothing. His life is made up of acts; through the process of acting man becomes conscious of his original nothingness. By choosing to act, man passes into the arena of human responsibility which makes him the creator of his own existence. However, the existence inevitably ends with death. Man returns to his original state of nothingness. This existential notion eliminates the Western concept of man's exalted nature. Life becomes meaningless and useless – a condition which is in essence "absurd".

The absurdists, while for the most part accepting Sartre's philosophical outlook, tended to concentrate upon the irrationality of human experience without suggesting any path beyond. By employing a succession of episodes unified merely by theme or mood instead of a cause-to-effect arrangement, they arrived at a structure paralleling the chaos which was their usual dramatic subject. The sense of absurdity was heightened by the juxtaposition of incongruous events producing seriocomic and ironic effects.

Martin Esslin does mention Edward Albee as one of the Absurdist playwrights along with the more prominent ones like Beckett, Pinter, Ionesco and Genet in his book *The Theatre of the Absurd*. Albee himself has always expressed his great admiration for and debt to Samuel Beckett. In a loose sense, Albee's theatre can be seen as absurdist but in a more Pinteresque manner than in a Beckettian way. Like Pinter, Albee uses a lot of apparent realism in most of his plays and unmakes it from within.

If one looks for absurdist elements in Albee, the use of black humour, a signifying use of insignificance, menacing interrogations of being, the parodic use of paralogic, the shifting power equations as in *The Zoo Story*, the self-undoing symbolism, implicit violence, absurd communication in cross-talks, literalizations of a symbolic frame, abstract existential figuration are striking. But his technique combines a lot of other elements too. He is politically energetic, inclined towards surrealism elsewhere and he has even written sci-fi plays like *Seascape* and so on.

The Zoo Story written by Edward Albee is an absurd play and hence deviates from the conventional drama. Absurd play is a form of drama that emphasizes the existentialist philosophy of the absurdity and meaninglessness of human existence. The main characteristic of absurd plays is to show that life is essentially meaningless, hence miserable. There is no hope, because of the inevitable futility of men's efforts. Man is fascinated by death, which permanently replaces dreams

and illusions. There is no action or plot. Very little happens, because nothing meaningful can happen. The final situation is absurd or comic.

The Zoo Story is a seminal work in that it introduces themes which recur in almost all of Albee's plays. The principal is the lack of contact between human beings and the reluctant apathy, indifference, self-destructiveness and cruelty. The point is brought home by a meeting between two characters, Jerry and Peter. The whole action is in the form of a conversation between them until it culminates in death of Jerry.

Traditionally audiences expect the "well-made" play-life-like, psychologically realistic characters, witty dialogue, and well-crafted, causal plots with neatly tied up beginnings, middles, and ends. But the theater of the absurd subverts these expectations at every turn. The term "theater of the absurd" was coined by the critic Martin Esslin, who in his book "The Theatre of the Absurd" asserts that these dramatists write from a "sense of metaphysical anguish at the absurdity of human condition".

Though the Absurdist's deal with differing styles, they do have some common stylistic precursors. Following are some of the features that are common in an Absurd play.

1. Essential traits

a) Actually the Absurd play departs from realistic characters, situations and all of the associated theatrical conventions. b) Time, place and identity are ambiguous and fluid, and even basic causality frequently breaks down. c) Meaningless plots, repetitive or nonsensical dialogue and dramatic non-sequiturs are often used to create dream-like or even nightmare-like moods.

Though all these happen in an Absurd play, there is a fine line between the careful and artful use of chaos and non-realistic elements and true, meaningless chaos. While the title seems to be quite random and meaningless on the surface, an underlying structure and meaning is usually found in the midst of the chaos

The zoo story has a hypnotic effect on Peter, who makes no comment during its lengthy recitation. Grotesquely exhausted at the end of the story, Jerry sits down on the bench beside Peter and sees that he has annoyed and confused Peter instead of making a breakthrough in communication. Suddenly playful, he tickles Peter's ribs, driving Peter into almost hysterical laughter. He pokes Peter, then punches him in the arm and forces him to move down the bench. Easily goaded by Jerry's insults to his manhood, Peter decides to fight for the bench, but when Jerry picks up a knife and tosses it at him, Peter refuses to pick it up. Jerry rushes over, grabs him by the collar, slaps him, spits on his face, and forces Peter to dart for the knife. Then, sighing heavily, Jerry charges Peter and impales himself on the knife. As Jerry crumbles back onto the bench, with his eyes and mouth wide in agony, his voice acquires an eerie remoteness. Peter is transfixed as Jerry, with faint laughter, tries to summarize in broken, disjointed sentences his knowledge of his own actions.

The world, he has found, is a zoo, and he thanks Peter for ending his anguished life. Slowly wiping clean the knife handle with his own handkerchief, Jerry urges Peter to hurry away. The play ends when Peter groans he feels trouble then repeats oh my God in many times. As Peter retreats with a pitiable howl, Jerry ends the play with a combination of scornful mockery and a desperate supplication to the God who failed to give him a cure for his desperate alienation, after that Jerry dies

PETER: [off stage, a pitiful howl] OH MY GOD!
JERRY: [his eyes still closed, he shakes his head and speak;
a combination of scornful mimicry and supplication] Oh..my..God.
[He is dead.](p-16)

Edward Albee's *The Zoo Story* is a long one-act play in which "nothing happens" except conversation² until the violent ending. The story, in simplest terms, is about how a man who is consumed with loneliness starts up a conversation with another man on a bench in Central Park and eventually forces him to participate in an act of violence. "I was always delivering telegrams to people in rooming houses. I met [the models for] all those people in the play in rooming houses. Jerry, the hero, is still around." Albee said in an interview.

2. Characters

The characters in Absurdist drama are lost and floating in an incomprehensible universe and they abandon rational devices and discursive thought because these approaches are inadequate. Many characters appear as automatons stuck in routines speaking only in cliché. Characters are frequently stereotypical, archetypal, or flat character types as in *Commedia dell'arte*. In the play there are two characters Peter and Jerry. Both of these characters are almost same from the beginning to the end. There is no character development in the play. The dramatists give hardly any effort to portray their psychological development

Here we have clearly delineated characters as they resemble normal American citizens of the period. There are two main characters that perform in the play. However, the actions of a third are introduced, of the illusive land lady. The first character we hear from is Jerry who is the only willing-to-talk character in the play. Peter, on the other hand prefers his books than his fellow human intruding. Peter represents the upper middle-class of New York, the biggest city in the world. Jerry belongs to a lower class. The two characters differ or even contrast from the very beginning in their ideas, interests, behaviour or even appearance.

Peter:

"A man in his early forties, neither fat nor gaunt, neither handsome nor homely. He wears tweeds, smokes a pipe, carries horn-rimmed glasses. Although he is moving into middle age, his dress and his manner would suggest a man younger."

Jerry:

A man in his late thirties, not poorly dressed, but carelessly. What was once at rim and lightly muscled body has begun to go to fat; and while he is no longer handsome, it is evident that he once was. His fall from physical grace should not suggest debauchery; he has, to come closest to it, a great weariness. (p-1)

Throughout the play, Jerry was trying to transmit a message to Peter. He uses many techniques involving repetition in each. He first tells him about the visit to the zoo, then questions him about his life, the way that irritated Peter. He tells stories of his miseries in life, his lusty landlady, the fierce dog, his neighbours. When all that failed, he paid his life as a price to complete his message. The people Jerry described are of real Americans that Albee wants to bring lights on or critics.

3. Language

Despite its apparent nonsense language, much of the dialogue in Absurdist plays is naturalistic. The moments when characters resort to nonsense language or clichés– to Esslin, when words appear to have lost their denotative function, thus creating misunderstanding among the

characters –make Theatre of the Absurd distinctive. Language frequently gains a certain phonetic, rhythmical, almost musical quality, opening up a wide range of often comedic playfulness.

Arthur K. Oberg says

“Albee’s dramatic language is distinguished by its abundance and virtuosity. He has an ear for puns, allusion, and repartee that reveal an inventiveness of the first order. What is heard is a compendium of styles, a style that ranges as wide as the language of any Restoration play.”

Albee uses language as a magician depicting pictures of a real human being that one will no doubt about it being a friend, a relative, a man in the news or even oneself with the language that suits the content. The first tactic used by Albee is repetition as the opening line repeats itself I’ve been to the zoo’. Jerry’s centre of speech is ‘what happened in the zoo’ as he repeats this type of motivating story to get Peter involved in a conversation. Peter is obviously the weaker link in that line. He tries over and over to show ignorance, annoyance or rejection. The beginning goes on a slowed pattern with short sentences. Jerry asks all the questions, Peter reluctantly comments I don’t want to hear anymore’ says Peter. This happens while Jerry tries to know and hack into Peter’s life. The pace is quickened as Jerry tells his stories about the landlady and the dog. Thence the speech is prolonged and the repetition is present, as in the whole play.

4. Plot

Traditional plot structures are rarely a consideration in Absurdist plays. Plots can consist of the absurd repetition of cliché and routine. Often there is a menacing outside force that never reveals why. Absence, emptiness, nothingness, and unresolved mysteries are central features in Absurdist plots.

Thus, the play “The Zoo Story” contains almost all the elements of an absurd play. The play depicts the irrationalism of life in a grotesquely comic and non-consequential fashion with the element of “metaphysical alienation and tragic anguish.” At the time of production, there were two distinct opinions about the play; some called it a hoax and others called it a masterpiece. Nevertheless, “The Zoo Story” has claimed its place in literary history as a masterpiece that changed the face of twentieth century American drama.

The Zoo Story is an absurd play. It explores the life situation of the modern man, the pointless and absurdity of human situation. The overall breakdown of values, the other incapacity for creative action and the ennui of routine life are seen as the manifestations of the malaise of the modern man. The absurdist viewpoint and generalized questions relating to existence self have been at the very heart of the play’s inspiration. It is also possible to read the play as a picture of the problems and conflicts of an existential character.

Bibliography:

- Styan, Jerry, L., *Modern Drama in Theory and Practice 2*
- Brockett, Oscar, G., *History of the Theatre (7th Ed.)*

- Edward Albee, *The Zoo Story*
- <http://www.academia.edu.com>
- Esslin, M., *The Theatre of the Absurd*

कोर्टमार्शल**दलित विमर्श का दस्तावेज**

RAJA ASGAR ADAMBHAI

प्रत्येक साहित्य-कृति की तरह कोर्टमार्शल भी एक उद्देश्यप्रधान कृति है। नाटककार **स्वदेश दीपक** ने यह दर्शाया है कि हमारे समाज-जीवन में होते अपराधों को जिस प्रकार सिविल कोर्ट में सुलझाये जाते हैं, और अपराधी को उसके कृत्य एवम् संयोगानुरूप उचित न्याय मिलता है, उसी प्रकार सेना में होते अपराधों को **कोर्टमार्शल** में निपटाया जाता है। यहाँ सेना में एक गार्ड **रामचंदर** के द्वारा गोली चलाने पर एक अधिकारी कैप्टन **मोहन वर्मा** का खून करने और दूसरे कैप्टन **कपूर** को घायल करने का अपराध है। पाठक-दर्शक के लिए इस नाटक की घटना को सेना के कोर्टमार्शल में किस प्रकार की कार्यवाही द्वारा अंजाम दिया जाता है, यह जानने की उत्सुकता आरंभ से अंत तक बनी रहती है। अपराधी रामचंदर अपना अपराध स्वीकार कर चुका है, लेकिन बात यही पर समाप्त नहीं हो जाती, क्योंकि बचाव पक्ष के वकील बिकास राय अपने तर्कों द्वारा सत्य तक पहुँचने का सार्थक प्रयास करते हैं। वे कहते हैं कि- “सभी जानते हैं कि खूनी कौन है ? तो फिर यह ‘कोर्ट मार्शल’ क्यों ?”

अब प्रश्न यह उठता है कि आखिर ऐसा क्या हुआ था, जो रामचंदर को मजबूरन गोली चलानी पड़ी थी ? क्या कारण था जो रामचंदर को यह कार्य करना पड़ा ? तो समग्र नाटक में हम पाते हैं कि रामचंदर निम्न जाति का होने के कारण उसके साथ जातिगत भेदभाव रखा जाता है तथा पशुवत व्यवहार किया जाता है। हम पाते हैं कि आरंभ से अंत तक जो प्रमुख समस्या है वह है- जातिगत ऊँच-नीच की भावना। बिकास राय उस सत्य तक पहुँचना चाहते हैं कि रामचंदरने उन दोनों पर गोली क्यों चलाई ? आखिर ऐसी क्या वजह थी जो रामचंदर को यह कदम उठाना पड़ा ? इस सत्य को जानने के लिए बिकास राय अपने तर्क-वितर्क प्रस्तुत करते हैं। आगे यह भी खुलासा होता है कि कैप्टन कपूर उसे ‘ओय हरिजन’, ‘चूहड़ा’, ‘भंगी’ कहकर पुकारते और गालियाँ देते थे। एक दिन कैप्टन साहब के ड्राइंगरूम में ही एक बच्ची ने पोटी कर दी, यह पोटी रामचंदर को उठाने को कहा जाता है, क्योंकि वह छोटी जाति का है। उनके द्वारा मना करने पर कैप्टन साहब उसे गंदी गालियाँ देते हैं। अपने साथ ऐसा कुव्यवहार होने पर रामचंदर ने यह कदम उठाया था। उसे 69 और **इंडियन पीनल कोड** की धारा 302 के मुताबिक सजा मिलती है।

हमारा अधिकांश भारतीय समाज इस जातिगत ऊँच-नीच की मानसिकता का शिकार है। भारत में प्राचीन काल से ही जातिगत भेदभाव विद्यमान है। निम्न जाति के लोगों को समाज व्यवस्था में सबसे निचले पायदान पर रखने के कारण न्याय, शिक्षा, समानता तथा स्वतंत्रता आदि

मौलिक अधिकारों से भी वंचित रखा गया है। रामचंद्र भी ऐसी ही मानसिकता का शिकार है, जो एक राक्षस की तरह है जिसके अनेक सिर और अनेक रूप हैं।

आज भी भारतीय समाज में ऐसे कई लोग हैं जो निम्न जाति के लोगों के साथ पशुवत व्यवहार करते हैं। कैप्टन कपूर जैसे कई खानदानी अहंकार में अंधे घमंडी व्यक्ति हैं जो छोटी जाति के लोगों को चूहड़ा, चमार, हरिजन, भंगी, अछूत, महतर कहकर उनके स्वाभिमान को ठेंस पहुँचाते हैं। रामचंद्र निम्न जाति का होने के कारण सभी ने मानो उसका अपमान करने का अधिकार पा लिया हो ऐसा व्यवहार करते हैं। रामचंद्र के साथ यह अमानवीय व्यवहार जब हद से ज्यादा बढ़ जाता है जैसे- “रामचंद्र ने बताया कि कैप्टन साहब उसे गाली देते थे। चूहड़ा और भंगी कहकर पुकारते थे, सबके सामने।” तब उसे मजबूरन गोली चलानी पड़ी। और नाटक के अंत में रामचंद्र को गोली चलाकर कैप्टन मोहन वर्मा का खून करने के अपराध में सभापति जज कर्नल सूरत सिंह द्वारा फाँसी की सजा सुनाई जाती है। लेखक ने सांकेतिक रूप से कर्मचारी अफसरों में व्याप्त बेईमानी और भ्रष्टाचार का पर्दाफाश किया है। भारतीय नारी जीवन की समस्याओं पर भी प्रकाश डाला है। जहाँ कैप्टन कपूर ड्रिंक कर (दारू पीकर) अपनी पत्नी को बेवजह मारपीट करता है और कहता है- “आई हेव लाईसेंस टु स्लीप विद यू। चुपचाप आ जाओ बिस्तर पर। जानती नहीं मैं कौन होता हूँ? कपूर।”

नाटककार ने कोर्टमार्शल के माध्यम से उच्च वर्ग के लोगों में व्याप्त ऊँच-नीच की भावना तथा जातिगत मानसिकता को सेना से ही नहीं वरन् हमारे समग्र भारतीय समाज में से उसकी जड़े तक निकाल फेंकने का उद्देश्य व्यक्त किया है। यह हमारे समाज ही नहीं देशोन्नति के लिए भी अत्यंत आवश्यक है। भारत में आज भी ऐसे कई क्षेत्र हैं, जहाँ निम्न जाति के लोगों के साथ अमानवीय व्यवहार किया जाता है। आज भी हमारे भारतीय समाज में लोगों के कुछ वर्ग ऐसे भी हैं, जिसमें छूत-अछूत, ऊँच-नीच तथा अस्पृश्यता की भावना देखने मिलती है। नाटक में दिखाया गया है कि किस प्रकार उच्च जाती वर्ग के अधिकारी नीची जाती से संबंध रखने वाले रामचंद्र को मानसिक प्रताड़ना देते हुए उसका जीना मुहाल कर देते हैं। परिस्थितियाँ जब बर्दास्त से बाहर हो जाती हैं, तब दलित समाज के एक आदमी को यह क्रांतिकारी कदम उठाना पड़ा। इस प्रकार नाटक ‘कोर्ट मार्शल’ दलित विमर्श का एक सशक्त दस्तावेज है।

‘Simant Samskars’ of the Scheduled Castes: A sociological study’:

Arvindkumar S. Marden,

42

Research Scholar, Gujarat University, Ahmedabad.

Abstract:

The Scheduled Castes performs socio-religious samskars in the whole life. The ‘Simant’ is an important samskars among them. The aim of the samskars is safe delivery and welcome of the new born. It is believed that it protects from the evil spirits to the pregnant women.

Key words: Social division, Simant, ‘Chiththi of Muhurat’ ‘Seven padika’ etc.

Introduction:

A social difference is seen in every culture, every religion and every country. But some social differences lead to the important social division; hence caste is the example of such social difference which prevailed in India. It has divided Indian Society into many caste and sub-castes. There are seen considerable impacts on every fields of life such as dietary habits, living conditions, occupation and living; privileges, rights and restrictions; place of residence etc. These variations of every day social life or whole life are socialized through Hindu rituals. There is an important role of the sixteen samskars in Hinduism. The Scheduled Castes performs several Samskars. They are Annaprashan, Namkaran, Babari, Marriage, ‘Simant’ (Kholo Bharavavo), Anteysti, ‘Asthi distribution’ etc. ‘Simant’ is an important Samskars of the Scheduled Castes. This research paper highlights the observation of the ‘Simant’ Samskars of the Scheduled Castes which is performed by the Scheduled Castes of North Gujarat and other region of Gujrat.

Meaning of ‘Simant’ Samskars:

It is known as ‘Simant’ or ‘Kholo bharavavo’ in Gujarati or ‘Khora Bharana’ in Hindi. It is an important festival which is observed by women. Every couple wants child and the news of the first child would give an eternal happiness to the whole family. Hence it is believed direct acceptance of the couple in the Socio-religious life.

Time of the observation:

‘Simant’ is generally observed in the seventh month of the first pregnancy.

Ritual of the Simant:**(A) Informing parents of the women:**

Even if one dies, the lineage should continue to live. So every family wants to carry on the family name. ‘Simant’ is a combine festival of the two families. After the confirmation of pregnancy of wife of son, the parents want to celebrate it. ‘Simant’ is called performances of that celebration. They called the Brahmin and gathered some family members and society members. The Brahmin shows some auspicious day (Muhurat) of the ‘Simant.’ They select one day among them and it is fixed for the performance of the ‘Simant’. The Brahmin writes a ‘Chiththi of Muhurat’ (conventional writing on the paper) and applies ‘kanku’ (kumkuma) on them and read loudly. All members read them and then it is sent to the parents or brothers of the woman. The information of the pregnancy is necessary to sent to the parents or brothers of the woman.

After marriage of the daughter, her parents are eager to hear the news of her pregnancy. Yet it is believed the sign of settlement of her daughter into the new family. The ‘Chiththi of Muhurat’ of the Simant is welcomed by the parents of the woman. They also gathered some

family members and society members and accepted the 'Chiththi of Muhurat' of the Simant. Hence it is believed the declaration of the 'Simant.'

(B) Preparation of 'Simant':

The parents of the daughter make jewellers of gold and silver for their daughter. And buy new clothes for her. In her husband's house there are also make preparation like marriage ceremony.

(C) Ritual of Simant:

On decided auspicious day, relatives of both the family gathered at the house of husband for the celebration. The relatives of husband are called Yajaman and a relative of wife is called Guests. On the time of 'Muhurat' the rite is performed. First the parents of wife and her relatives give the jewellers of new clothes, Gold and Silver, Sarees, gifts etc. among the gathering of all members of both families and other members. It is also called 'Panch'. Then pregnant wears new clothes and all ornaments which her parents gifted her. She is presented with 'Seven padika,' coin (*takka*), *sopari*, coconut, rice (*akshat*), sweets or jaggery, *abil*, *gulal* etc. which she collects in her lap. There is seen some variation of the material used in the rites in different regions (paraganas) of the Scheduled Castes, but 'Seven padika' is common for all. However, coconut, five betal-nuts, *kumkum*, rice, coin (*Takka*) etc. believed an important materials of the rituals.' She applies '*kumkum tilak*' to her brothers and all brothers give her blessing and gifts (money). Her parents and close relatives give her blessing. The women traditionally sung special songs during the whole rituals of Simant. A special lunch is prepared for all the guests. After completing the Simant rite, it is followed by special lunch. However the guests of the wife family (paternal) take lunch first. The wife is get ready and go to her parent's house for pregnancy.

After birth of child she called for 'Naived' of 'Kuldevi' and she returned to her parent house for some month. The rice which she has taken in her lap during the 'Simant' was used as the 'Naived' (*akshat*). ('Naived' means cooked rice with mixing of ghee and jaggery)

(D) Importance of 'Simant' ritual:

(1) The main purpose of this ritual is to send wife (Bride or Women) to her house for pregnancy. "This has two practical ends in view. Firstly, she escapes doing any household work in the advanced stage of her pregnancy. A rule which is much observed in everyday domestic life is that of the 'double standard of work;' it is imperative that women in their husband's houses should do all the household work, while girls at their parental house are allowed to go free of any such responsibilities. (Singh: p. 299, 1992)

(2) "Secondly, by going away to her parental house, she escapes living with her husband and cohabiting. Ideally, a pregnant woman is expected to discontinue sex relations as soon as the pregnancy is known. She has to avoid places believed to be haunted by evil spirits, as well as certain kinds food which might harm the child in the womb." (Singh: p. 299, 1992)

(3) The parents of daughter give some parts of their wealth to her; means it is indirect acceptance of her property rights. And she can settle in her social life easily. It is not dowry system, but voluntary gifts. According to one's economic capacity, all the parents give gifts on the occasion of 'Simant ritual' of daughter.

Reference:

1. Singh, Virendra Prakash, 'Community and Caste in Tradition,' Commonwealth Publishers, New Delhi-2, p. 299: 1992. (ISBN 81-7169242-7)

Faculty and Job Satisfaction: A Comparative Study of Government Funded and Non-Funded Colleges

43

Upadhyay Mrunalini Rajendrakumar

Dr. M. K. Patel

Abstract

Purpose: This paper aims to compare satisfaction level of faculty members affiliated with funded as well as non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University.

Design/methodology/approach: This is comparative type of study. A structured survey questionnaires were administered through email and in person to the faculties (145 valid respondents out of 325) of 35 colleges affiliated to HNGU. The convenience sampling technique is considered for the purpose of this study. The factors of the questionnaire are; organizational, job related, personal, student academic engagement and environment factors. The collected data are analyzed for respondents' demographic profile, scale reliability, descriptive statistics correlations and paired t-test and other applicable statistical tests to compare respondents' perception. IBMSPSS software was used as statistical tool for data analysis.

Key Words: Faculty, job satisfaction, organizational factors, student engagement, environmental factors.

Introduction

Faculty job satisfaction becomes debatable in higher education of India. The education industry is changed and can be grouped into two groups for the purpose of discussion. The groups are pre- globalization period and post globalization period. The teaching activities were known as service to the society during the first decades after post independence period. The entire scenario is changed after globalization. Faculty job satisfaction determinants are vary from time to time in Indian higher education industry. The teaching quality and output oriented faculty performance became inevitable from urban to rural India because of competition amongst the institutions. The government funded departments and non-funded departments in colleges have the issue of level disparity amongst academicians. The pay structure for faculties in government funded and non-funded departments are despaired and as a result, job satisfaction determinants are varies from one faculty to another faculty. The numerous models are available framed by researchers/professionals as well as academicians across the world. Some of are mentioned as under for the purpose of this study.

This study focuses on level of job satisfaction amongst faculties of two groups namely; faculties of non-funded departments and funded departments by the government in colleges of Hemchandracharya North, Gujarat University. This investigation is significance in terms of determinants of job satisfaction of faculty. The faculty perceptions are compared in terms of selected and discussed determinants of job satisfaction in context to faculties of funded and non-funded departments of colleges within the jurisdiction of Hemchandracharya North Gujarat University. The selected determinants for structured questionnaire for the respondents have specific importance and summarized in the following manner.

Scope of this study

The findings of this proposed research work would be very important to educators, female faculty members, administrators and educational policy makers of India. The faculty job satisfaction factor may get priority to evaluate in a regular interval in higher educational institution of India. Moreover, it is also a visible fact that faculty job satisfaction plays significant role in overall development of quality education. The present study would help in identifying the more effective role that government can play in education industry.

Research Questions

RQ1: What is the relationship between perceptions on organizational factors of faculties of funded and non-funded colleges within the scope of Hemchandracharya North Gujarat University?

RQ2: What is the relationship between perceptions on job related factors of faculties of funded and non-funded colleges within the scope of Hemchandracharya North Gujarat University?

RQ3: What is the relationship between perceptions on personal factors of faculties of funded and non-funded colleges within the scope of Hemchandracharya North Gujarat University?

RQ4: What is the relationship between perceptions on student academic engagement of faculties of funded and non-funded colleges within the scope of Hemchandracharya North Gujarat University?

RQ5: What is the relationship between perceptions on environmental factors of faculties of funded and non-funded colleges within the scope of Hemchandracharya North Gujarat University?

RQ6: What is the most influential factor towards faculty job satisfaction in context to funded and non-funded colleges within the scope of Hemchandracharya North Gujarat University?

Objectives of the study

RO1: To compare faculty perceptions on job satisfaction of funded and non-funded departments of colleges in context to Hemchandracharya North Gujarat University

RO2: To compare faculty perceptions on organizational factors of funded and non-funded departments of colleges in context to Hemchandracharya North Gujarat University

RO3: To compare faculty perceptions on job related factors of funded and non-funded departments of colleges in context to Hemchandracharya North Gujarat University

RO4: To compare faculty perceptions on personal factors of funded and non-funded departments of colleges in context to Hemchandracharya North Gujarat University

RO5: To compare faculty perceptions on student academic engagement of funded and non-funded departments of colleges in context to Hemchandracharya North Gujarat University

RO6: To compare faculty perceptions on environmental factors of funded and non-funded departments of colleges in context to Hemchandracharya North Gujarat University

Review of Literature

The following literature is reviewed for the purpose of finding the research gaps between proposed investigation and work already done by the previous researchers/professionals as well as academicians.

Pitaloka and Sofia (2014)¹ established that job satisfaction can be measured according to the the job itself, rewards or benefits, relationship quality with the employees, and promotional opportunities In this proposed study,it is intended to investigate the faculty perceptions on rewards or benefits, relationship quality with the employees and promotional oppurtunities in Government funded and non-funded colleges.

Maduka and Okafor (2014)² expressed motivation as the inner desire of an employee to direct his/ her behaviour towards accomplishing certain goals. In other words, motivation can be conceptualized as an employee's feeling of stimulation and interest to accomplish his/ her work or tasks efficiently.

Research Methodology

The collected data are standardized and also normalized followed by frequency distribution and descriptive statistics.. A structured survey questionnaires were administered through email and in person to the faculties (145 valid respondents out of 325) of 35 colleges affiliated to HNGU..The convenience sampling technique is considered for the purpose of this study. The factors of the questionnaire are; organizational, job related, personal, student academic engagement and environment factors. The collected data are analyzed for respondents` demographic profile, scale reliability, descriptive statistics correlations and paired t-test and other applicable statistical tests to compare respondents` perception. IBMSPSS software was used as statistical tool for data analysis

Hypothesis

H01: Average perception is same in terms of organizational factors with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University.

H02: Average perception is same in terms of job related factors with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University.

H03: Average perception is same in terms of personal factors with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University.

H04:: Average perception is same in terms of student academic engagement with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University

H05: Average perception is same in terms of environmental factors with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University

Paired Samples Test(Table-8)

	Paired Differences					t	df	Sig. (2-tailed)
	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference				
				Lower	Upper			
Pa OF1 - NPOF1	1.00000	1.79057	.06565	..12977	.12977	0.2321	5	0.123

PairOF5-NFOF5 2	1.02311	1.34342	..04342	.12123	.98756	2.3432	5	0.223
PairJBR8-NJBR8 3	1.23451	1.73421	.05647	.11123	.98985	7.6768	8	0.321
PairJBR11-NJBR11 4	1.00023	2.12345	.02341	.13454	.98981	6.9898	7	0.343
PairJBR12-JBR-12 5	1.01123	1.98765	.06878	.14543	.87871	8.2323	7	0.212
PairJBR13-NJBR13 6	1.11234	1.78654	.08765	.19342	.98121	5.8765	7	0.213
PairPF1-NPF2 7	1.72111	1.56432	.04534	.19876	1.8786	8.3456	7	0.222
PairPF3-NPF3 8	1.72314	2.11012	.04123	.17872	1.7875	9.5678	9	0.212
PairPF4-NPF4 9	1.85656	2.00321	.17645	.91912	1.8982	1.6721	6	0.341
PairPF6-NPF6 10	1.87654	1.56432	.11342	.97654	1.8976	9.7812	5	0.054
PairPF8-NPF8 11	1.96543	1.92211	.11232	.58821	1.9876	9.3454	5	0.654
PairPF10-NPF10 12	1.45674	1.32123	.11122	.14567	1.9898	8.2222	7	0.432
PairPF12-NPF12 13	1.67574	1.56432	.13322	.21213	1.8999	7.3212	7	0.321
PairPF13-NPF13 14	1.00093	1.42312	.23232	.11101	1.7777	7.2341	7	0.221
PairSAF2-NSAF2 15	1.98765	0.91232	.13211	.22112	1.5656	7.1111	7	0.118
PairSAF3-NSAF3 16	1.34212	1.56432	.13131	.33221	1.6767	.2111	6	0.231
PairSAF4-NSAF4 17	1.21234	1.98765	.13131	.11110	1.7878	6.2111	6	0.119
PairSAF5-NSAF5 18	1.34345	1.11121	.12121	.21567	1.8888	5.2222	6	0.387
PairSAF6-NSAF6 19	1.87643	1.67675	.12120	.13132	1.7654	4.2222	6	0.245
PairSAF11-NSAF11 20	1.98761	1.86754	.09333	.17178	1.4545	5.1111	6	0.342
PairEF4-NEF4 21	1.65432	1.76765	.08564	.15167	1.2222	9.2222	6	0.212
PairEF6-NEF6 22	1.54321	1.87654	.09878	.09982	1.2211	7.7117	5	0.333
PairEF10-NEF10 23	1.44321	2.12342	.09878	.08981	1.3344	7.8887	5	0.321

Results and Discussion

The following results are obtained after analyzing the collected data from the respondents. The results are in tabulated form in annexure.

Table-1 in annexure indicates the results on demographic status of both the type of respondents. i.e. respondents of funded colleges and respondents of non-funded colleges. Total respondents of funded colleges are 77 in terms of both male and female respondents, whereas total respondents of non-funded colleges are 68. Male and female respondents are not separated in both types of respondents because there is no objective to compare male and female response on their job satisfaction level.

Table-2 indicates the results on scale reliability of questionnaire in terms of funded colleges respondents. The factors considered from Aaker model on brand personality which are: sincerity, excitement, competence, sophistication, ruggedness. The range of Cronbach alpha is 0.798 -0.895 for organizational factors, Job Related Factors, Personal Factor,s Student Academic Engagement and Environmental Factors So that it is concluded that the results are acceptable for further investigation..The "sophistication" factor has registered Cronbach alpha at 0.817 and it also conclude that the result is good for further investigation.(standard internal consistency: $0.7 \leq \alpha < 0.8$,then decision is "acceptable "and for $0.8 \leq \alpha < 0.9$,then decision is "good" for further investigation, George and Mallery ,2003) .

Table-3 indicates the results on scale reliability of questionnaire in terms of non-funded colleges respondents. The factors considered from Aaker model on brand personality which are: sincerity, excitement, competence, sophistication, ruggedness. The range of Cronbach alpha is 0.711 -0.895 for organizational factors, Job Related Factors, Personal Factor,s Student Academic Engagement and Environmental Factors So that it is concluded that the results are acceptable for further investigation..The "sophistication" factor has registered Cronbach alpha at 0.817 and it also conclude that the result is good for further investigation.(standard internal consistency: $0.7 \leq \alpha < 0.8$,then decision is "acceptable "and for $0.8 \leq \alpha < 0.9$,then decision is "good" for further investigation, George and Mallery ,2003)

Table-4 indicates the results on descriptive statistics of the funded colleges' respondents. Minimum level is 1 and maximum level is 5. The valid respondents are 77. Maximum mean is 1.34 and minimum mean for them is 1.78. The standard deviation is 1.19 for funded respondents of the colleges and maximum standard deviation is 1.67.

Table-5 indicates the results on descriptive statistics of the funded colleges' respondents. Minimum level is 1 and maximum level is 5. The valid respondents are 68. Maximum mean is 1.11 and minimum mean for them is 1.38 The standard deviation is 121 for non-funded respondents of the colleges and maximum standard deviation is 1.91

Table-7 indicates the results on correlations amongst all the five factors in terms of funded colleges' respondents. It is between the ranges of 0.494 to 0.794. Significance level is 0.00. It shows that they have considerable correlations.

Table-8 indicates the results on correlations amongst all the five factors in terms of funded colleges' respondents. It is between the ranges of 0.484 to 0.714. Significance level is 0.00. It shows that they have considerable correlations.

Table-9 indicates the results on paired sample t-test which provides directions on the perception obtained from the respondents on specific items from the questionnaire administered to respondents as a matter of data collection process. 23pairs have considerable significant positive relations between response of funded and non-funded college faculty of HNGU of Gujarat state. (Table-8 of annexure)

H₀1: Average perception is same in terms of organizational factors with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University.

H₁1: Average perception is not same in terms of organizational factors with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University

The results on OF1*NOF1 indicates that there is no significant relations between OF1*NOF1 because t- value is 0.2321. Mean, SD, and SEM are in opinion of different perception of respondents.

Significance value is 0.123 which is more than 0.05. It means $p\text{-value} > 0.05$. So that H_{01} is rejected and H_{11} is accepted in this sense. (Table-8 of annexure)

H_{02} : Average perception is same in terms of job related factors with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University.

H_{02} : Average perception is not same in terms of job related factors with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University.

The results on JBR11*NJBR11, JBR12*NJBR12 and, JBR13*NJBR13 indicate that there is no significant relations amongst the pairs. because t- value s are very small as well as is. Mean, SD, and SEM are in opinion of different perception of respondents. Significance p-values > 0.05 . So that H_{02} is rejected and H_{21} is accepted in this sense. (Table-8 of annexure)

H_{03} : Average perception is same in terms of personal factors with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University.

H_{13} : Average perception is same in terms of personal factors with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University.

The results on PF1*NPF1, PF2*NPF2, PF3*NPF3, PF4*NPF4, PF6*NPF6 and PF8*NPF8 indicate that there is no significant relations amongst the pairs. because t- value s are very small as well as is. Mean, SD, and SEM are in opinion of different perception of respondents. Significance p-values > 0.05 . So that H_{03} is rejected and H_{31} is accepted in this sense. (Table-8 of annexure)

H_{04} : Average perception is same in terms of student academic engagement with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University

H_{04} : Average perception is not same in terms of student academic engagement with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University

The results on SAE2*NSAE2, SAE3*NSAE3, SAE4*NSAE4, SAE5*NSAE5, and SAE11*NSAE11 indicate that there is no significant relations amongst the pairs. Because t- value s are very small as well as is. Mean, SD, and SEM are in opinion of different perception of respondents. Significance p-values > 0.05 . So that H_{04} is rejected and H_{51} is accepted in this sense. (Table-8 of annexure) Thus, H_{04} is rejected and H_{14} is accepted. (Table-8 of annexure)

H_{05} : Average perception is same in terms of environmental factors with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University

H_{15} : Average perception is not same in terms of environmental factors with reference to faculty of funded and non-funded colleges of Hemchandracharya North Gujarat University

The results on EF4*NEF4, EF6*NEF6 and EF10*NEF10 indicate that there is no significant relations amongst the pairs. because t- value s are very small as well as is. Mean, SD, and SEM are in opinion of different perception of respondents. Significance p-values > 0.05 . So that H_{04} is rejected and H_{51} is accepted in this

sense.(Table-8 of annexure) Thus, all the hypotheses are tested and discussed. Their results are concluded in the following manner

Conclusion

The following conclusions are made on the basis of the aforesaid investigation and discussion

(1) The results of H_01 conclude that organizational factors effect on job satisfaction of faculty because in this study, it is observed that work culture effects on job satisfaction of faculty. (OF1*NOF1).So that, it can be said that RO2 is satisfied.(2) The results of H_02 conclude that job related factors effect on job satisfaction of faculty because in this study, it is observed that promotion policy, compensation policy and extinction of faculty. (JBR11*NJBR11 JBR12*NJBR12and, JBR13*NJBR13) are different for both funded and non-funded colleges.So that, it can be said that RO3 is satisfied.(3) The results of H_03 conclude that personal factors effect on job satisfaction of faculty because in this study, it is observed that pay structure,monthly salary, increment benefits,workload stress and extracurricular activities. (PF1*NPF1,PF2*NPF2,PF3*NPF3,PF4*NPF4,PF6*NPF6 and PF8*NPF8) are different for both funded and non-funded colleges. So that, it can be said that RO4 is satisfied.(4) The results of H_04 conclude that personal factors effect on job satisfaction of faculty because in this study, it is observed that student motivation towards academic engagement, motivation from college management,student achievement learning collaborative techniques and faculty behavior. (SAE2*NSAE2, SAE3*NSAE3 SAE4*NSAE4, SAE5*NSAE5, and SAE11*NSAE11) are different for both funded and non-funded colleges. So that, it can be said that RO5 is satisfied.(5) The results of H_05 conclude that environmental factors effect on job satisfaction of faculty because in this study, it is observed that teaching environment.,student help in teaching environment. (EF4*NEF4,EF6*NEF6 and EF10*NEF10) are different for both funded and non-funded colleges. So that, it can be said that RO6 is satisfied.It is also concluded that RO1 is also satisfied by the summary of all objectives and hypothesis.

So that,it can be said that the job satisfaction level of both the group is different and also can be seen that funded faculties have somewhat more job satisfaction in comparision to the non-funded faculties of HNGU of Gujarat state.

Limitations and scope for further research

The results of this research have implications for academic industry of Gujarat state.. The findings identify the significance of funding and non-funding status of academic institutesdifferent level of job satisfaction of their faculties. This study has certain limitations like; time constraints, area of research, sample size determination and items considered for questionnaire to collect primary data. In this study, questionnaire for primary data collection. is considered for three factors with 40 total items. Further research can be held by expanding area of research and with some more items for questionnaire. The sample size also can be increased. The study can be held by utilizing various models framed by the previous researchers.

Recommendations

(1) The academic institutes should create suitable work culture which can motivate the faculty members to increase their job satisfaction level.

(2) The academic institutions should frame promotion policy, compensation policy and extinction of faculty in such a manner which cannot create level disparity between funded and non-funded colleges.

(3) The academic institutions should pay their attention on pay structure, monthly salary, increment benefits, workload stress and extracurricular activities. This can also increase level of job satisfaction.

(4) The academic institutions should be initiatives towards student academic engagement by introducing special cell for this purpose. This also may minimize the gap of satisfaction level in both type of departments.

Thus, job satisfaction level of faculty members can be enhanced and maximum caliber of faculty members can be utilized in context to funded and non-funded colleges

References

1. Pitaloka, E., & Sofia, I. P. (2014). The effect of work environment, job satisfaction organization commitment on OCB of internal auditors. *International Journal of Business, Economics and Law*, 5(2), 10-18.
2. Maduka, C. E., & Okafor, O. (2014). Effect of motivation on employee productivity: A Study of manufacturing companies in Nnewi. *International Journal of Managerial Studies and Research*, 2(7), 137-147.
3. Jain, R., & Kaur, S. (2014). Impact of work environment on job satisfaction. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 4(1), 1-8.
4. Bakotić, D. F., & Babić, T. (2013). Relationship between working conditions and job satisfaction: The case of Croatian Shipbuilding Company. *International Journal of Business and Social Science*, 4(2), 206-213
5. Jolodar, S. Y. E., & Jolodar, S. R. E. (2012). The Relationship between Organizational Learning Capability and Job Satisfaction. *International Journal of Human Resource Studies*, 2(1), 15.

निर्भयभीमव्यायोगस्य समीक्षात्मक मूल्यांकन

डॉ.महेन्द्रकुमारः अं.दवे
एसोसियेटप्रोफेसर, साहित्यविभाग,
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्,
गुजरातम्.

पं.रामचन्द्रः आचार्य हेमचन्द्रस्य पट्टशिष्यः आसीत् । नलविलासे कथयति यत् “ दत्तः श्रीमदाचार्य हेमचन्द्रस्य शिष्येण रामचन्द्रेण “¹ तेन स्वकृतिषु तथा अन्य ग्रन्थेषु अनेक स्थलेषु आत्मानं रामचन्द्रस्य शिष्यं दर्शयित्वा पूज्यपादस्य गुरुवंदना कृताऽस्ति । यथा-

शब्द-प्रमाण-साहित्य-छन्दोलक्ष्मविद्यायिनाम् ।

श्री हेमचन्द्रपादानां प्रसादाय नमो नमः ॥²

व्याकरणन्यायसाहित्यछन्दःशास्त्रस्य लक्षणग्रन्थानां रचनाकर्तुः हेमचन्द्राचार्यस्य प्रशन्नतायै वयं तं नमस्कुर्मः । एवं हेमचन्द्रसूरेः आचार्यस्य योग्योत्तराधिकारीशिष्य रूपेण रामचन्द्राचार्यः प्रसिद्धिं गतः । गुर्जर प्रदेशस्य प्रसिद्धं राज्यं अणहिलपट्टणः विदुषां प्रमुखं आश्रयस्थानं आसीत् । ११ तः १३ शताब्धिपर्यन्तं भीमदेव, कर्णदेव, जयसिंहसिद्धराज, कुमारपालादिनां राज्ञां शाशने अणहिलपट्टणम् पण्डितानां महाकविनाञ्च विद्याधामं आसीत् ।

रामचन्द्रस्य बाल्येऽपि शीघ्रकवित्वशक्तिं परीक्ष्य प्रसन्नेन सिद्धराजजयसिंहेनास्मै 'कविकट्टारमल्लस्य विरुद्धं दत्तम् । एकदा ग्रीष्मऋतोः प्रचण्डतायाः चर्चायां स्वसभायाः सदस्यान् अपृच्छन् यद् “ग्रीष्मकाले दिवसाः कथं दीर्घाः भवन्ति । तदा तत्र उपस्थिताः रामचन्द्रः कथयति – “यदा नृपः दिग्विजयार्थं गच्छति तदा सैनिकानां धावकानां अश्वानां खुरैः अङ्गिता ईलिः आकाशङ्गां गच्छति । तद् ते अश्वः हरितं तृणं दृष्ट्वा तदत्तुं (भक्षयितुं) तिष्ठन्ति । अतः तेषां निश्चितं स्थलं गन्तुं विलम्बः भवति । अतः दिवसः गुरुतरः भवति । यथा-

“देव ! श्रीगिरिदुर्गमल्ल ! भवतोदिग्विजययात्रोत्सवे ,

धावद्वीरतुरङ्गनिष्ठुरखुरक्षुण्णक्षमामण्डलात् ।

वातोद्धुतरजोमिलत्सुरसरित्सङ्गात् पङ्कस्थली –

दूर्वा चुम्बनचङ्चुरा रविहयास्तेनाति (नैव) वृद्धं दिनम् ॥

चमत्कृतेन सिद्धराजेनोक्तम्- सद्यो नगरं वर्णाय पत्तनाभिधानम् ।

एतस्यास्य पुरस्य पौरवनिता चातुर्यतानिर्जिता मन्ये नाथ ! सरस्वती जडतया नीरं वहन्ती स्थिता ।

कीर्तिस्तम्भमिषोच्चदण्डरुचिरामुत्सृज्य वाहावलीतन्त्रीकां गुरुसिद्धभूपतीसरस्तुम्बीं निजां कच्छपीम् ॥³

एवं कवेः काल्पनाशक्त्या प्रसन्नोभूत्वा सिद्धराजेन अणहिलपट्टणस्य नगरस्य वर्णनार्थं कथयति । तदा शीघ्रकविना तत्कालमेव पाटणस्य चमत्कारिकं वर्णनं कुर्वन् प्रथमः श्लोकः रचिता । अनेन प्रसंगेन प्रसन्नोभूत्वा सिद्धराजः तस्मै रामचन्द्राय 'कविकट्टारमल्ल' इति उपाधिं दत्तवान् ।

रघुविलासे कविः स्वपरिचयं सर्वाधिकं ददाति । तत्र स्वस्व पञ्चानाम् ग्रन्थानाम् उल्लेखः करोति ।⁴ अनया रीत्या अन्यत्राऽपि हेमचन्द्राचार्यस्य कृपया प्रबन्धरचनायाः उल्लेखं करोति । सत्यहरिश्चन्द्रः, निर्भयभीमव्यायोगः, इत्यन्योः प्रस्तावनायां अपि उल्लेखं कृतवान् । तत्र विद्यात्रय्याः उल्लेखं कृत्वा न्यायशास्त्रे, व्याकरणशास्त्रे, साहित्यविद्यायां इति शास्त्रत्रयेषु विद्वत्वं सिद्धम् । यथा-

शब्दलक्ष्म-प्रमालक्ष्म-काव्यलक्ष्म-कृतश्रमः ।

वाग्विलासस्त्रिमागो नौ, प्रवाह इव जाहनुजः ॥⁵

¹ नलविलास-प्रस्तावनायाम्

² नाट्यदर्पणम् - ४-१

³ नाट्यदर्पणम् - (आ.वि.) पृ. २१

⁴ पञ्चप्रबन्धमिषपञ्चमिखानकेन विद्वद्भनः सदसि नृत्यति यस्य कीर्तिः ।

विद्यात्रयीचणमचुम्बितकाव्यतन्द्रं कस्तं न वेद सुकृती किल रामचन्द्रम् ? ॥ (रघुविलासे-प्रस्तावनायाम्)

⁵ नाट्यदर्पणम्-विवृति-४

रामचन्द्रण स्वयं शतग्रन्थानां रचनाकृता इति दर्शयति । सः आत्मानां प्रबंधकर्ता इति मन्यते । यत्र तस्य ४७ (सप्तचत्वारिंशत्) कृतीनां नामानि प्राप्यन्ते । संभवोऽस्ति यत् तस्य अन्ये ग्रन्थाः अपि मिलिष्यन्ति । अत्र 'शत'शब्दः अति संख्यायाः निर्देशं करोति ।

एकदा राजा कुमारपालः हेमचन्द्राचार्यस्य निवासे अतीव गंभीरां चर्चां करोतिस्म । तदा रामचन्द्रस्य अन्य सहाध्यायिभिः तत्र उपस्थिताः आसीत् । अजयपालो उत्तराधिकारी भवितुम् न योग्यम् । इति विषयिकी चर्चायां रामचन्द्रस्य विरोधं दृष्ट्वा यदा अजयपालः उत्तराधिकारिरूपेण अभवत् तदा तं अग्निना तप्तेन लोहखण्डे स्थापयित्वा देहान्तदण्डं कृतासीत् । एवं नाट्यशास्त्रविषयस्यालोचकः विद्वान् रामचन्द्रः तत्कालीनस्य राजकीयस्य षड् यंत्रस्य भोगी समभवत् ।

निर्भयभीमव्यायोगस्य कथापरिचयः-

अत्र रामचन्द्रः महावीरस्वामिनः मङ्गलस्तुतिं करोति यथा-

तपोभिर्दुस्तपैर्येन संताप्यात्मानमूर्जिताः ।

जिता रागादयस्तस्मै कस्मैचित् प्रणिदधमहे ॥⁶

तत् पश्चात् सूत्रधारः सहृदयान् आनन्दस्य उद्देशस्य उल्लेखं करोति । अनन्तरं प्रबन्धशतकर्ताः रामचन्द्रः भरतकुलस्य समृद्धिमस्ति इति ध्वनिः आगच्छति । पश्चात् भीम अर्जुनस्य कथयति – हे भ्राता ! यावत् पर्यन्तं अहं पाञ्चालीं वनस्य शोभां करोमि तावत् पर्यन्तं गाण्डीवं धारणं कृत्वा महाराज युधिष्ठिरेण सह त्वरया आगम्यताम् । तदनान्तरं द्रोपदीवन्यवेष्टे दृष्ट्वा भीमः सक्रोधं 'ममान्तःकरणे कौरवान् ज्वालयन् क्रोधाग्निः ज्वलयति' इति कथयति ।⁷ भीमस्य विषाद युक्तानि वचनानि श्रुत्वा द्रोपदी विचक्षणयाः स्त्रियः वार्तां प्रकटयति । चर्चायाः अन्ते वन्यस्य शोभां द्रष्टुम् उभयोः वने आगच्छतः । वने द्रोपदी भयं अनुभवति । तत्र उपहारपुरुषः वृद्धमात्रा पत्न्यासह आगच्छति । स कथयति वने बक नामा राक्षसस्य समीपे प्रतिदिनं एकस्य जीवस्य भोजनार्थं प्रेषितुम् व्यवस्थाकृताऽस्ति । वृद्धमाता भीमस्य सदन्यम् कथयति – “परमेसर ! एदस्स पिआवि रक्खसेण भक्खिदो, अवरेवि सत्त भायरो भक्खिदा, एस अट्टमो मह पुत्तो एगोच्चिय चिट्ठदि, ता रक्खसादो एदं रक्खेहि । “ अर्थात् “परमेश्वर ! एतस्य पुताऽपि राक्षसेन भक्षितः अपरेऽपि सप्त भ्रातरे भक्षिता, एष अष्टमो मम पुत्र एक एव तिष्ठति, तस्मात् राक्षसात् एनं रक्ष । श्रुत्वा भीमः योजनां कारयति । योजनानुसारं युधिष्ठिर, अर्जुन, नकुलादिपात्राणाम् सहायैः भीमः राक्षसस्य संहारं करोति ।

निर्भयभीमव्यायोगस्य समीक्षणम् :-

निर्भयभीमव्यायोगस्य मूलं तु सुप्रसिद्धं महाभारते विद्यते । परं च अत्र रामचन्द्रः परिवर्तनानि एवं परिवर्धनानि अपि करोति । बक वधस्य घटना महाभारते द्रोपद्याः विवाहात् पूर्वं भवति । परंतु अत्र व्यायोगे इयं घटना द्रोपद्याः उपस्थित्या भवति । मूले बक वधाय कुन्ता भीमस्य प्रेषयति किन्तु व्यायोगे कुन्तायाः पात्रस्य अभावो वर्तते । व्यायोगप्रकारस्य अस्मिन् एकाङ्की रूपके व्यायोगस्य सर्वाणि लक्षणानि संमिताऽस्ति । व्यायोगस्य प्रकारानुसारं अत्र कथानकं इतिहास प्रसिद्धं, नायकभीमः प्रख्यातः, दिव्यः, राजर्षिः, यशस्वी, धीरोद्धतोऽस्ति । स्त्रीपात्राणां न्यूनत्वं एवं पुरुषपात्राणां बाहुल्यमपि वर्तते । अत्र एकदिवसीय घटना तथा युद्धसंघर्ष पूर्णरूपेण दृश्यते । परंतु आचार्य भरतस्य नियमानुसारं अत्र युद्धं न दर्शयति किन्तु निर्देशं एव करोति । व्यायोगानुसारं गर्भं एवं अवमर्शः सन्ध्ययोः अभावं दर्शयित्वा मुख, प्रतिमुख, निर्वहणसंघिनाम् विनियोगः दर्शिताः । तथा च व्यायोगे रसानां दीप्तिः हासः शृङ्गारः शान्त रसादन्या भवेत् । कदाचित् शृङ्गाररसः अल्पप्रमाणे दृश्यते । तथापि शेषाणाम् रसानाम् उत्कर्षः भवेत् । तत्राऽपि वीररसः एवं रौद्ररसश्च मुख्यरूपेण भवेत् । रसानाम् विषयेऽपि अत्र धर्मवीरः युद्धवीरश्च दृश्यते । अत्र आरंभतः फलागमतिश्च बकराक्षसस्य वधः पर्यन्तं भवति । व्यायोगे कैशिक्याः वृत्तेः अभावो वर्तते । निर्भयभीमव्यायोगेऽपि कैशिक्याः वृत्तेः अभावो वर्तते । इत्थं रामचन्द्रः निर्भयभीमव्यायोगे संपूर्णरीत्या व्यायोगस्य लक्षणानां अनुसरणं करोति ।

⁶ निर्भयभीमव्यायोगः-मङ्गलाचरणम्

⁷ उन्मीलितकेतकीनां मखदलितदलैः कर्णयोः कुण्डलश्री-

गण्डाभोगस्थलस्य द्वािरद्भजलैर्मण्डनाडम्बराणि ।

मार्णालैस्तन्तुजालैर्वलयविरचितैः किञ्चचञ्चत्कलाऽर्च्यो-

वन्यो वेषस्तवैष ज्वलयति कुरुषु क्रोधवह्नि ममान्तः ॥ -निर्भयभीमव्यायोगः-४.

निर्भयभीमव्यायोगे वर्णने कौशल्यं दृश्यते । रामचन्द्रः स्थलवर्णनस्य माध्यमेन प्रकृति वर्णनं अवश्यमेव करोति । वने भीमः द्रौपदीं वनस्य शोभां दर्शयन् कथयति यत्-

एते निर्झरझातुकृतैस्तु मिलितप्रस्थोदराः क्षमाभूतः-

किञ्चित् फलपुष्पपल्लवभरैर्व्यस्तातपाःपादपाः ।

चक्रोऽप्येष वधूमुखार्धदलितैर्वृत्तिं विद्यत्ते विशैः -

कान्तां मन्दरुतस्तथैव परितः पारापतो नृत्यति ॥⁸

बकराक्षसस्य भयानकवर्णने रामचन्द्रस्य पात्राणां वर्णनकलां दर्शयति । एवं च भीमस्य वर्णनं तथा युद्धवर्णनं रामचन्द्रः सुंदर रूपेण करोति ।

युद्धप्रधान निर्भयभीमव्यायोगे नाट्यकारस्य संवादकलां विशेषरूपेण संमार्जितां दृश्यति । अत्र ब्राह्मण परिवारयोः संवादः, भीमः-द्रौपद्योः संवादः, दौपद्याः व्याघ्रमुखेन – सुकर मुखेन सह संवादः, तथैव दौपद्याः अन्यैः पण्डवैः सह संवादाः अद्भुताः सन्ति । रामचन्द्रस्य भाषाप्रभुत्वमपि अत्र विशेषतया संमार्जितम् प्रतिभाति । अत्र भाषा भावानुसारेण परिवर्तिताऽस्ति । भीम-बकादि पात्राणि संस्कृतभाषायाः प्रयोगं कुर्वन्ति । यदा व्याघ्रमुखः सुकरमुखादि तथा द्रौपदी आदि स्त्रीपात्राणाम् भाषा प्राकृतमेवऽस्ति । अत्र भाषा समृद्धिं सुष्ठु प्रतिभाति । निर्भयभीमव्यायोगे भीम-दौपद्याः संवादे संयोगशृङ्गारोऽपि दृश्यते । दौपदी राक्षसस्य स्थानं दृष्ट्वा कथयति स्वामिन् ! यथा द्वयं भूमिः अस्थिमांस रक्तेन रञ्जिताऽस्ति । तत्र वीभत्सरसः दृश्यते । वने भयानकः रसः तु अस्ति एव । ब्राह्मण परिवारे एवं दौपद्यां करुणरसोऽपि दृश्यते । एवं रसानाम् वैविध्यं वर्तते किन्तु अत्र प्रधानरसः धर्मवीररसः⁹ एवं युद्धवीररसः¹⁰ दृश्यते । निर्भयभीमव्यायोगे व्यायोगस्य सर्वाणि लक्षणानि चित्रितानि सन्ति अत्र रामचन्द्रस्य बहुमुखी प्रतिभायाः दर्शनं प्राप्नोति ।

⁸ निर्भयभीमव्यायोगः-९.

⁹ त्रासं मुञ्च द्रुपदतनये ! नन्वसि ब्रूहि का स्यात्
क्रव्यादेऽस्मिन् सुभटगणना स्फूर्जद्गर्जाजुषो मे ।
दोष्णः क्रीडां किमु मम रणे सोऽपि जिष्णुः सहिष्णु-
विश्वस्थाम्नां कवलनपटुः पाण्डवः क्षत्रियोऽस्मि ॥ - निर्भयभीमव्यायोगः-११

¹⁰ बाहुल्यैकैकराहुः प्रथममपहतो दक्षिणस्कन्धबन्धा-
दन्धौभूतं व्यथाभिर्मुखमखिलमथो चूर्णितं पाष्णिघातैः ।

भूयोभूयः प्रहृत्योरसि रसितमहाकीकसैर्मुष्टिदण्डैः-

सद्यः कीनाशदासः समरभुवि मया कल्पितो यातुधानः ॥ निर्भयभीमव्यायोगः-२५

एक टुकड़ा जमीन: एक मूल्यांकन

-डॉ. उत्तम पटेल (M.A., B.Ed., M.Phil, Ph.D., NET)

अध्यक्ष, हिंदी विभाग,
श्री वनराज आर्ट्स एण्ड कॉमर्स कॉलेज, धरमपुर, जि.वलसाड

डॉ.किशोर काबरा हिंदी के जाने माने साहित्यकार हैं। इन्होंने सिर्फ कविताएँ ही नहीं, गद्य का भी सर्जन किया है। गद्य-सर्जन में भी इनकी लेखनी लघुकथा में खूब खिली है। डॉ.काबरा जी के तीन लघुकथा-संकलन- *एक चुटकी आसमान*, *‘एक टुकड़ा जमीन’* और *बूँद बूँद कड़वा सच* इसके प्रमाण हैं।

‘एक टुकड़ा जमीन’ डॉ.किशोर काबरा द्वारा रचित 82 लघु-कथाओं का संकलन है। जिसका प्रकाशन 1992 में हुआ था। डॉ.काबरा जी की प्रतिभा को आँकने के लिए इस संकलन की लघुकथाएँ एक सफल चुनौती है।

लघुकथा कहानी का संक्षिप्त रूप नहीं है। यह एक स्वतंत्र विधा है। लघुकथा को *लक्ष्मीचंद्र जैन* ‘भावकथा’ कहते हैं तो कुछ विद्वान ‘अणुकथा’।¹ लघुकथा का कलेवर इक्कीस शब्दों से लेकर तीन सौ पचास शब्दों तक का होता है। सुरेश अग्रवाल ने मात्र इक्कीस शब्दों की लघुकथा लिखी है। तो रमेश बतरा की लघुकथा मात्र तीन पंक्तियों में है। लघुकथा का प्रारंभ डॉ.कमल किशोर गोयनका सातवें दशक से मानते हैं तो डॉ.सुन्दर लाल कथूरिया आठवें दशक से। नवें दशक में तो लघुकथा की बाढ़-सी आ गई। इस रूप में लघुकथा आज की पूर्णतः स्थापित एक सशक्त साहित्यिक विधा है।

डॉ.कैलाशचंद्र भाटिया के मतानुसार ‘लघुकथा कम-से-कम शब्दों में उसी प्रकार चोट करती है, जैसे सतसैया के दोहे।’ तो डॉ.सुरेशचंद्र जैन लघुकथा को अनुभव-बिम्बों का साधना-चक्र कहते हैं।

लघुकथा में रचनाकार का चरित्र प्रतिबिंबित होता है। यही कारण है कि लघुकथाकार अधिकतर आत्मकथनात्मक शैली का प्रयोग करते हैं। डॉ. काबरा ने भी *‘परम्पराएँ’*, *‘घर की विवशता’*, *‘दहेज’*, *‘अस्थि विसर्जन’*, *‘सप्रेम भेंट’*, *‘शब्दों के छींटें’*, *‘कर्तव्य’*, *‘एक गिलास पानी’*, *‘नाम की करामात’*, *‘हाथ गाड़ी’*, *‘ग्रहण’*, *‘यात्रा’* एवम् *‘बाहरी आदमी’* में इस शैली का प्रयोग किया है। *‘घर की विवशता’*, *‘अस्थि विसर्जन’*, *‘शब्दों के छींटें’*, *‘सप्रेम भेंट’*, *‘नाम की करामात’* और *‘ग्रहण’* में कथाकार का चरित्र झलक उठता है। कभी-कभी तो यही प्रतीत होता है कि इन लघुकथाओं का नेरेटर या नायक लेखक स्वयं ही है। दूसरे शब्दों में कहें तो यही लेखकीय अनुभव तो इन लघुकथाओं का प्राण तत्व है। जिसमें रचनाकार की मानसिकता की विशिष्ट भूमिका के दर्शन होते हैं।

इन लघुकथाओं के विषयों की भिन्नता है। जैसे, व्यावहारिकता (*‘अहम्’*, *‘कर्तव्य’*), भुलकड़पन (*‘घर की विवशता’*), दिखावा या बनावटीपन (*‘निमंत्रण-पत्र’*, *‘मेहमानदारी’*, *‘उठाव और उठावना’*, *‘हत्या और आत्महत्या’*), आत्मस्वीकार (*‘उपयोगी प्राणी’*), दौड़-धूप भरी समकालीन जिंदगी (*‘क्यू’*, *‘गैस का सिलेंडर’*), उपयोगितावादी दृष्टि (*‘श्री-इन-वन’*), स्वार्थ (*‘मरा हाथी सवा लाख का’*, *‘मलेरिया’*, *‘सप्रेम भेंट’*, *‘पति परमेश्वर’*, *‘पुरस्कार’*, *‘लाज बच गई’*), हिंसक अहिंसा (*‘अहिंसा’*), बाल मनोविज्ञान (*‘पेड़ और बच्चा’*, *‘ऊँघ’*, *‘वृद्ध शिशु’*), जीवन का वास्तव बोध (*‘भाव’*), अवसरवादिता (*‘मातृ देवो भव’*, *‘उधारी’*), संवेदन-हीनता (*‘जगह’*), मूल्य-हीनता (*‘हिसाब’*, *‘प्रार्थना’*),

तार्किकता ('बस की आँखें'), काम के लिए नाम का उपयोग ('नाम की करामात'), सामाजिक विसंगता ('दहेज', 'त्रिया-चरित्र', 'दूल्हे का भाव'), दूरदर्शिता ('अवसर'), संवेगों का क्रियात्मक वर्णन ('ग्रहण'), सफेदपोश की गरीबी ('बीड़ी का ठूँठा'), विदाई का दुःख ('विदाई का दुख'), सिद्धांत की मारामारी ('सिद्धांत'), मौत के बाद का रुतबा ('मौत के बाद'), अनुभव का उपयोग ('चेतावनी') और भ्रष्टाचार ('करप्शन', 'गुप्त')।

डॉ.काबरा जी अपनी बात स्पष्टता से, पर संकेत से, व्यंजना से पर सत्यकथा जैसी सपाटता से अपनी बात कहते हैं। जैसे 'क्यू' की महिला, जिसे रिजर्वेशन कराने की इतनी जल्दबाजी है कि पुरुषों की छोटी कतार देख, उसमें खड़े होने पर एक बुजुर्ग का यह कथन कि 'बेटी, महिलाओं का बाथरूम उधर है।' ² - आबादी-वृद्धि और सहूलियतों के अभाव की ओर भी संकेत करती है। 'भाव' भी इसका सुंदर उदाहरण है। जिसमें अभिज्ञान शाकुन्तलम् के भाव के बारे में प्रश्न पूछे जाने पर रद्दी वाले का उत्तर- 'जी, हाँ, पच्चीस पैसे किलो।' ³ हिसाब की सेठानी के इस कथन से कि 'मेरी एक रात का पारिश्रमिक भी पाँच सौ रुपये हैं। आज की रात यहीं रहिए। मैं भी उधार नहीं रखती।' ⁴ द्वारा लघुकथाकार ने मूल्यहीनता की ओर बहुत ही धारदार संकेत किया है। 'दहेज' लघुकथा तो डॉ.काबरा जी की सांकेतिकता एवम् व्यंजना-शक्ति का बेजोड़ उदाहरण है। दो लाख रुपये दहेज में न मिलने पर लड़के द्वारा शादी के तुरंत बाद अपनी पत्नी का दो लाख का बीमा करवाना और दूसरे साल लड़की का देहांत हो जाना-बहुत ही सांकेतिक एवम् मार्मिक रूप से दहेज-प्रथा के दूषण की ओर संकेत करता है जिसमें दुल्हा दहेज के लिए पत्नी को मार डालता है। जिससे की बीमा की राशि उसे प्राप्त हो जाय। एक और लघुकथा इस संदर्भ में दर्शनीय है, वह है- 'ऊँघा' जिसमें एक बच्ची के रेलगाड़ी में लिपटकर ऊँघ रहे पति-पत्नी को देखकर खिलखिलाने पर नेरेटर द्वारा पूछने पर कि बेटी, तुम क्यों हँस रही हो, उसका यह उत्तर कि 'अंकल, हमारे पड़ोस में शर्मा अंकल रहते हैं। मेरी मम्मी से वे इसी प्रकार मिला करते हैं। वे मुझे रोज चोकलेट देते हैं।' ⁵ - द्वारा एक ओर तो बच्ची की मासूमियत उभरती है तो दूसरी ओर लेखक समाज में, अड़ोस-पड़ोस में पल रहे अनैतिक संबंधों को, जीवन के अंतरंग का विश्लेषण कर, हमारी सघन संवेदना को जागृत करते हैं।

कथ्यगत चमत्कृति या प्रसंग-योजना की दृष्टि से 'परम्पराएँ', 'अस्थि-विसर्जन', 'भाव', 'जगह', 'गैस का सिलेंडर', 'हाथ गाड़ी', 'ग्रहण' एवम् 'जोड़ी' लघुकथाएँ महत्वपूर्ण हैं। 'जोड़ी' के बौने पति और लम्बी पत्नी का समान ऊँचाई के लिए अलग-अलग रूप से ऑपरेशन करवाना और अंत में मिलने पर बात वहीं की वहीं- 'अब भगवानदास पूरे छह फुट तीन इंच और उनकी पत्नी तीन फुट छह इंच।' ⁶ 'ग्रहण' का 'मैं', जो बस में बैठी एक युवती द्वारा एक लड़के के लिए किये जा रहे संकेत को अपने लिए समझ मूर्ख सिद्ध होना-अगला स्टैंड आता है। ठीक मेरे पीछे बैठा एक युवक बस से उतरता है। उसके पीछे-पीछे तरुणी भी उतर जाती है। उफ् ! सूरज और चाँद के बीच में ग्रहण की तरह फंस गया था ! अपने आपका सूरज मानकर ! ⁷ गैस खत्म हो जाने पर, एक दिन खाना बनाने के चक्कर से छूटने और बाहर खाना खाने को जाने के लिए तैयार गीता की भावना को चूर करने वाला गैस सिलेंडर, बस में जगह पाने के लिए यात्री को गलत स्टैंड पर उतरवाने का तरीका, रद्दी वाले द्वारा अभिज्ञान शाकुन्तलम् का 'पच्चीस पैसे किलो' ⁸ भाव अ-भाव से आँकना, तथा 'अस्थि-विसर्जन' में पंडों, जेब-कतरों-चोर-उच्चकों से बचने के लिए अस्थियों की जगह रुपयों की पोटली गंगा में फेंक देने की प्रसंग-योजना तथा 'परंपराएँ' में चित्रित गुजरात में पुरुषों का स्त्री-दाक्षिण्य और यू.पी.लड़की की चप्पल निकालने की विचित्र परंपरा-कथ्यगत चमत्कृति के सुंदर उदाहरण हैं। इनमें कहीं-कहीं

पर पैना व्यंग्य भी है और गहन संवेदना भी। क्योंकि व्यंग्य लघुकथा की रीढ़ है तो संवेदना उसकी आत्मा। जिसके कारण लघुकथा समापन-बिंदु पर पाठक को झकझोर डालती है।

डॉ.काबरा जी 'क्यू', 'निमंत्रण-पत्र', 'पुरस्कार', 'मातृ देवो भव', 'जगह', 'स्वच्छता', 'हिसाब', 'नाम की करामात', 'बीड़ी का टूँठा', 'ऊँघ', आदि लघुकथाएँ युगबोध की अभिव्यक्ति करती हैं तथा वैचारिक विद्रोह के बीज भी बोती हैं। इतना ही नहीं इनमें जीवन-यथार्थ भी झलकता है। क्योंकि लघुकथा तो आम आदमी पर खींचा गया चित्र है। इस रूप में ये लघुकथाएँ पाठक के मन पर गहरी चोट करती हैं।

डॉ.काबरा जी की प्रस्तुति चोटदार है। जिसके लिए इन्होंने वर्णन, संवाद, लाक्षणिकता, और चित्रात्मकता का आधार ग्रहण किया है। 'अहम्' का यह कथन कि 'मेरा अहम् यही है कि मैं दूसरों के अहम् की रक्षा करता हूँ'⁹ – इसका सुंदर उदाहरण है। शब्दों की मितव्ययता, मार्मिक संवादात्मक भाषा का प्रयोग, कथाकार की पैनी दृष्टि व प्रहारक अंतर्निहित उदाहरणों में दृष्टव्य है-

1. 'बेटी, महिलाओं का बाथरूम उधर है।'¹⁰
2. 'जी हाँ, पच्चीस पैसे किलो।'¹¹
3. 'मेरा अहम् यही है कि मैं दूसरों के अहम् की रक्षा करता हूँ।'¹²
4. 'मैं तो दो चरित्रों के बीच की त्रिया-चरित्र हूँ।'¹³
5. 'मेरी एक रात का पारिश्रमिक भी पाँच सौ रुपये हैं। आज की रात यहीं रहिए। मैं भी उधार नहीं रखती।'¹⁴
6. 'यही लावारिस खतरनाक चीज।'¹⁵

कहीं-कहीं तो लघुकथा पूरी काव्यात्मकता के साथ अभिव्यक्त हुई है। 'वहीं का वहीं' में ये देखने योग्य है- 'माँ खाई में गिरी, बालिका चट्टान पर पड़ी, उसकी रबर की गुड़िया हरी घास पर चमकती रहीं।...सिर पूरब में बिधा, धड़ पश्चिम में छिंदा, रेशम के कपड़ों पर एक दाग भी नहीं लगा। सपने आँधे गिरे, अभिलाषाएँ तितर-बितर हुई, काल के ललाट पर सिलवट भी नहीं गिरी।'¹⁶ भयानक और बीभत्स का ऐसा प्रासादिक काव्यात्मक वर्णन अन्यत्र दुर्लभ है। तो 'ग्रहण' में संवेगों का क्रियात्मक वर्णन भी दर्शनीय है- 'मैं सकपकाता हूँ, फिर मुस्कराता हूँ, फिर हँसता हूँ, फिर गर्दन हिला-हिलाकर मुग्ध होता हूँ। फिर सबकी आँखें बचाकर झेंपता हूँ। वह खिलखिलाकर हँसती है। मैं आनंदविभोर होता हूँ।'¹⁷

इस संकलन की कुछ मर्यादाएँ भी हैं। 'दहेज' में अंतिम वाक्य- 'लड़के को दो लाख रुपये मिल गए।'¹⁸ - न होता तो लघुकथा और अधिक प्रभावी हो सकती थी। 'असली-नकली' में पत्नी का, पैर में मोच आने का बहाना करना और बाद में भगदड़ में फिसलकर उसे असली चोट लगाना, असंभाव्य प्रतीत होता है। 'उफ्' में लघुकथाकार ने यह लिखकर कि 'महिला इस प्रकार झुक गई कि उसका स्तन यात्री के मुँह में चला गया। फिर वह धीरे से बोली, मुन्ना, तू भी कुछ खाले-पीले।'¹⁹ -मर्यादा पार कर दी हैं।

कुल मिलाकर कहा जा सकता है कि विषय-वस्तु की समसामयिकता, कथ्यगत चमत्कारिता, कलेवर की संक्षिप्तता, शिल्पगत संक्षिप्तता, प्रवाह की तीव्रता और प्रभाव की तात्कालिकता की कसौटी पर 'एक टुकड़ा जमीन' की लघुकथाएँ पूर्ण रूप से खरी उतरती हैं।

समीक्ष्य पुस्तकः

एक टुकड़ा जमीन - डॉ.किशोर काबरा, शांति प्रकाशन, आसन, रोहतक, हरियाणा,

प्रथम संस्करण-1992, मूल्य 60/- रुपये

¹ समय-जन.मार्च.-1993

² एक टुकड़ा जमीन,पृ.15

³ वही.पृ.25

⁴ वही.पृ.42

⁵ वही.पृ.71

⁶ वही.पृ.61

⁷ वही.पृ.59

⁸ वही.पृ.25

⁹ वही.पृ.9

¹⁰ वही.पृ.15

¹¹ वही.पृ.25

¹² वही.पृ.9

¹³ वही.पृ.40

¹⁴ वही.पृ.42

¹⁵ वही.पृ.90

¹⁶ वही.पृ.54

¹⁷ वही.पृ.59

¹⁸ वही.पृ.52

¹⁹ वही.पृ.69

પુરાણોમાં અષ્ટમૂર્તિ શિવનું સ્વરૂપ

Purāṇōmām aṣṭamūrti śivanuṁ svarūpa

ડૉ. મેહુલ ભો. શાહ

અધ્યક્ષ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ

શ્રી આર. આર. લાલન કોલેજ, ભુજ - ૬૪૭

પત્રસાર:

શિવનું ‘દેવાધિદેવ’ ઉપાધિયુક્ત સ્વરૂપ પુરાણોની દેન છે. વેદકાળમાં રુદ્ર નામનો દેવ અન્ય દેવોની તુલનાએ અત્યલ્પ મહત્ત્વ ધરાવે છે. ઋગ્વેદમાં માત્ર ત્રણ સૂક્તો પૂરતો વિસ્તાર ધરાવતા રુદ્રનું મહત્ત્વ ક્રમશઃ વિકાસ પામતું ગયું છે. શુક્લ યજુર્વેદ અને અથર્વવેદમાં આ દેવનું વર્ણન થોડા વિસ્તાર સાથે થયું છે. બ્રાહ્મણકાળ સુધીમાં રુદ્રનાં આઠ રૂપો સ્પષ્ટ થઈ ગયાં હોવા છતાં તે દેવ આ સ્વરૂપે અગ્નિનું નામાન્તર માત્ર હતો. પરંતુ પુરાણકાળ આવતાં સુધીમાં રુદ્રદેવ શિવ સ્વરૂપે અત્યંત શક્તિશાળી દેવ બની જવાના કારણે તેનાં આ જ આઠ રૂપો અગ્નિનાં ન રહેતાં શિવનાં જ બની ગયાં છે, જે પછીથી ‘અષ્ટમૂર્તિ શિવ’ રૂપે દૃઢ બની ગયાં છે. આ અષ્ટમૂર્તિને મનુષ્યના શરીર સાથે જોડતાં પુરાણ એક નવા સંદર્ભને અને વિચારને જન્મ આપે છે. લિંગપુરાણ અનુસાર દેહધારીઓના દેહમાં જે કઠોરતા છે તેને શિવનું પાર્થિવ એવું ‘શર્વ’ સ્વરૂપ જાણવું; દ્રવ્યાત્મક તત્ત્વને ‘ભવ’ સ્વરૂપ જાણવું; અગ્નિ તત્ત્વને ‘પશુપતિ’ સ્વરૂપ જાણવું; વાયુ તત્ત્વને ‘ઈશ’ સ્વરૂપ જાણવું; આકાશ તત્ત્વને ‘ભીમ’ સ્વરૂપ જાણવું; ચક્ષુ આદિમાં રહેલા તેજને ‘રુદ્ર’ સ્વરૂપ જાણવું; મનને ચન્દ્રાત્મક ‘મહાદેવ’ સ્વરૂપ જાણવું અને યજમાનાખ્ય આત્માને ‘ઉગ્ર’ સ્વરૂપ જાણવું. આમ કહીને પુરાણોએ અંતે એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે, જીવ એ જ શિવ છે અને તેનું વ્યક્ત સ્વરૂપ એ જ શિવની અષ્ટમૂર્તિ છે.

પુરાણોમાં અષ્ટમૂર્તિ શિવનું સ્વરૂપ

શિવનું ‘દેવાધિદેવ’ ઉપાધિયુક્ત સ્વરૂપ પુરાણોની દેન છે. વેદકાળમાં રુદ્ર નામનો દેવ અન્ય દેવોની તુલનાએ અત્યલ્પ મહત્ત્વ ધરાવે છે. ઋગ્વેદમાં માત્ર ત્રણ સૂક્તો¹ પૂરતો વિસ્તાર ધરાવતા રુદ્રનું મહત્ત્વ ક્રમશઃ વિકાસ પામતું ગયું છે. શુક્લ યજુર્વેદ અને અથર્વવેદમાં આ દેવનું વર્ણન થોડા વિસ્તાર સાથે થયું છે. શુક્લ યજુર્વેદમાં² પ્રથમ વાર તેમનાં અગ્નિ, અશનિ, પશુપતિ, ભવ, શર્વ, ईशान મહાદેવ જેવાં વિવિધ નામો જોવા મળે છે. અથર્વવેદમાં³ પણ ભવ, શર્વ, પશુપતિ અને ભૂતપતિ જેવાં નામોનો ઉલ્લેખ દેખાય છે. આના આધારે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં રુદ્રનાં આ નામોની વ્યુત્પત્તિ આપવાનો પ્રયાસ થયો છે.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેવાયું છે કે “રુદ્રને પ્રાચ્ય લોકો ‘શર્વ’ નામથી તથા વાલીક લોકો ‘ભવ’ નામથી બોલાવે છે. ‘પશુપતિ’ એ નામ રુદ્ર અને અગ્નિનું બનેલું છે.”⁴ શતપથ બ્રાહ્મણ કદાચિત પ્રથમ વાર આખ્યાયિકાના માધ્યમથી રુદ્રનાં આઠ નામોનો ઉલ્લેખ કરે છે.⁵ આ આઠ નામો છે – ‘રુદ્ર’, ‘શર્વ’, ‘પશુપતિ’, ‘ઉગ્ર’, ‘અશનિ’, ‘ભવ’, ‘મહાદેવ’ અને ‘ઈશાન’. શતપથના મતે આ આઠ રૂપો ક્રમશઃ ‘અગ્નિ’, ‘જળ’, ‘ઔષધ’, ‘વાયુ’, ‘વિદ્યુત’, ‘પર્જન્ય’, ‘ચંદ્ર’ અને

¹ ઋગ્વેદ ૧.૪૩, ૧.૧૧૪, ૨.૩૩

² શુક્લ.યજુ. ૩૧.૮

³ અથર્વ. ૧૧.૨.૧

⁴ શ. બા. ૧.૭.૩.૭-૮

⁵ એજન ૬.૧.૩.૧૦-૧૮

‘સૂર્ય’ છે; જેને તે બ્રાહ્મણ અગ્નિનાં રૂપો તરીકે ઓળખાવે છે.⁶ તેનું કારણ આપતાં શતપથ કહે છે કે, ‘અગ્નિ એ જ રુદ્ર છે’ (અગ્નિર્વૈ રુદ્રઃ). આનો આધાર તેમણે ઋગ્વેદ⁷ અને અથર્વવેદ⁸માંથી લીધો હોય તેવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આમ, બ્રાહ્મણકાળ સુધીમાં રુદ્રનાં આઠ રૂપો સ્પષ્ટ થઈ ગયાં હોવા છતાં તે દેવ આ સ્વરૂપે અગ્નિનું નામાન્તર માત્ર હતો. પરંતુ પુરાણકાળ આવતાં સુધીમાં રુદ્રદેવ શિવ સ્વરૂપે અત્યંત શક્તિશાળી દેવ બની જવાના કારણે તેનાં આ જ આઠ રૂપો અગ્નિનાં ન રહેતાં શિવનાં જ બની ગયાં છે, જે પછીથી ‘અષ્ટમૂર્તિ શિવ’ રૂપે દૃઢ બની ગયાં છે. ‘શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર’માં ‘પુષ્પદંત આ અષ્ટરૂપોને વંદન કરતાં આવો શ્લોક મૂકે છે-

भवः शर्वो रुद्रः पशुपतिरथोग्रः सहमहान्
तथा भीमेशानाविति यदभिधानाष्टकमिदम् ।
अमुष्मिन् प्रत्येकं प्रविचरति देव श्रुतिरपि
प्रियायास्मैधाम्ने प्रणिहित-नमस्योऽस्मि भवते ॥⁹

અહીં શતપથનું ‘અશનિ’ નામ બદલીને ‘ભીમ’ થયું છે, જે પુરાણોની અસર હેઠળ થયું છે. આ પ્રકારે શિવનાં અષ્ટરૂપોનું વર્ણન પુરાણોમાં વિસ્તૃત જોવા મળે છે. શતપથ બ્રાહ્મણની આખ્યાયિકા વાયુપુરાણમાં લગભગ એ જ સ્વરૂપે જોવા મળે છે.¹⁰ આ કથાનક અનુસાર કલ્પના આદિમાં બ્રહ્માજી આત્મતુલ્ય પુત્રનું ધ્યાન કરતા હતા તે સમયે તેમના ખોળામાં એક નીલલોહિત કુમાર પ્રગટ થયો. જન્મતાં જ એ કુમાર રડવા લાગ્યો. કારણ પૂછતાં તેમણે પોતાનું નામકરણ ઈચ્છ્યું. બ્રહ્માજીએ તેમનું પ્રથમ નામ ‘રુદ્ર’ રાખ્યું. પરંતુ તેમણે રડવાનું ચાલુ રાખ્યું અને બીજી વાર, પછી ત્રીજી વાર એમ આઠ વખત નામની ઈચ્છા કરી અને બ્રહ્માજીએ આઠ વખત તેમનું નામકરણ કર્યું. આ આઠ નામો ક્રમશઃ આવાં હતાં - ‘રુદ્ર’, ‘ભવ’, ‘શિવ’, ‘પશુપતિ’, ‘ઈશ’, ‘ભીમ’, ‘ઉગ્ર’, ‘મહાદેવ’.

શતપથની તુલનાએ ‘શિવ’ (જો કે વાયુમાં જ આગળ ૨૭.૨૮માં ‘શિવ’ ના બદલે ‘શર્વ’ એવું જ નામ જોવા મળે છે) અને ‘ભીમ’ એ બે નામો ભિન્ન જણાય છે. વળી અહીં વર્ણન થોડું સંક્ષિપ્ત છે. બ્રહ્માંડપુરાણમાં¹¹ આવી નામોની વિસંગતતા ઓછી છે. ત્યાં આઠ નામો ક્રમશઃ ‘રુદ્ર’, ‘ભવ’, ‘શર્વ’, ‘ઈશાન’, ‘પશુપતિ’, ‘ભીમ’, ‘ઉગ્ર’ અને ‘મહાદેવ’ એ રીતે ગોઠવાયાં છે. લિંગપુરાણ આ પ્રકારે રુદ્રનાં આઠ નામોનો ઉલ્લેખ અલગથી કરતું નથી, પણ તેનાં પત્ની અને બાળકોના નામ સાથે દરેકનો ઉલ્લેખ છે.¹² આ ઉલ્લેખને ધ્યાનમાં લઈએ તો તેના દ્વારા કથિત આઠ સ્વરૂપો આ રીતે દેખાય છે - ‘શર્વ’, ‘ભવ’, ‘પશુપતિ’, ‘ઈશાન’, ‘ભીમ’, ‘રુદ્ર’, ‘મહાદેવ’ અને ‘ઉગ્ર’. અર્થાત્ આ પુરાણમાં પણ નામોની દૃષ્ટિએ કોઈ દેખીતી ભિન્નતા દેખાતી નથી.

આ રીતે જોતાં પુરાણોમાં શિવની જે અષ્ટમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે તે ‘રુદ્ર’, ‘ભવ’, ‘શર્વ’, ‘ઈશાન’, ‘પશુપતિ’, ‘ભીમ’, ‘ઉગ્ર’ અને ‘મહાદેવ’ એ રીતની જ છે. બ્રાહ્મણકાળથી પુરાણો સુધીની યાત્રામાં માત્ર ‘અશનિ’ નામ બદલીને ‘ભીમ’ થયું છે.

⁶ એજન ૬.૧.૩.૧૯

⁷ ત્વમગ્ને રુદ્રો તસ્મૈ રુદ્રાય | ઋગ્વેદ ૨.૧.૧૬

⁸ તસ્મૈ રુદ્રાય નમો અત્વગ્નયે | અથર્વ. ૭.૮૩

⁹ શિવમહિમ્ન ૨૮

¹⁰ વાયુપુરાણ ૨૭. ૪-૧૬

¹¹ બ્રહ્માંડપુરાણ, અનુષંગપાદ, અધ્યાય ૧૦.૪-૬૦

¹² લિંગપુરાણ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૧૩

આ પછીનાં વર્ણનમાં પુરાણો ઉક્ત સ્વરૂપોનાં સ્થાનોનો નિર્દેશ કરે છે. વાયુપુરાણમાં જ્યારે કથાનક આગળ વધે છે ત્યારે તે નીલલોહિત કુમાર પોતાનાં આઠેય રૂપોનાં સ્થાનોનો નિર્દેશ કરવાની વિનંતી કરે છે, જેના પ્રત્યુત્તરમાં બ્રહ્માજી તેમનાં નામો અનુસાર ક્રમશઃ સૂર્ય, જળ, પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, દીક્ષિત બ્રાહ્મણ અને ચંદ્ર એવાં સ્થાનોનો નિર્દેશ કરે છે. આ પુરાણવર્ણનમાં નામોનો ક્રમ વ્યવસ્થિત જળવાયો નથી પરંતુ કુલ મળીને બે વખત આ નામોનો નિર્દેશ થયેલો દેખાય છે.

બ્રહ્માંડપુરાણ¹³ તેનાં સ્થાનોનો ક્રમ 'સૂર્ય', 'જળ', 'ભૂમિ', 'વાયુ', 'અગ્નિ', 'આકાશ', 'દીક્ષિત બ્રાહ્મણ', અને 'ચંદ્ર' છે. વાયુ અને બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્માંડનું વર્ણન વધારે વ્યવસ્થિત જણાય છે. આ સમગ્ર વર્ણન દરમિયાન બંને પુરાણો જે તે સ્વરૂપનાં તે તે સ્થાનો શા માટે તેની પણ વિસ્તૃત સમજ આપે છે.

લિંગપુરાણ શિવસ્વરૂપનાં પ્રાથમિક વર્ણનમાં તેનાં અષ્ટનામોનો ઉલ્લેખ ન કરતાં સીધા તેનાં અષ્ટસ્વરૂપોનો નિર્દેશ કરે છે. આ પુરાણ અનુસાર શિવની આઠ સ્થાની મૂર્તિઓનાં નામ 'ભૂમિ', 'જળ', 'અગ્નિ', 'વાયુ', 'આકાશ', 'સૂર્ય', 'દીક્ષિત બ્રાહ્મણ', અને 'ચંદ્ર' છે.¹⁴ આ પુરાણ બે ક્રમિક શ્લોકોમાં આ આઠ મૂર્તિઓનાં નામો ભિન્ન શબ્દોમાં આ પ્રકારે મૂકે છે.

ભૂરાપોગ્નિર્મરુદ્રવ્યોમ ભાસ્કરો દીક્ષિતઃ શશી॥

ભવસ્ય મૂર્તયઃ પ્રોક્તાઃ શિવસ્ય પરમેષ્ઠનઃ॥ ૧૨.૩ ॥

ખાત્મેદુવહ્નિસૂર્યાભોધરાઃ પવન ઇત્યપિ॥

તસ્યાષ્ટ મૂર્તયઃ પ્રોક્તા દેવદેવસ્ય ધીમતઃ॥ ૧૨.૪ ॥

જો કે આ નામોમાં કોઈ ભિન્નતા જણાતી નથી. શિવનાં આ અષ્ટસ્વરૂપનું સુંદર વિવેચન અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. શતપથમાં ઉપરનાં નામો અનુસાર સ્થાનોનો જે ક્રમ છે તેમાં ક્યાંક સ્થાનો વચ્ચે અસમાનતા દેખાય છે. જો કે 'ભીમ' અને 'અશનિ' વચ્ચે જે નામોની ભિન્નતા હતી તેનું સમાધાન સ્થાનના આધારે એવું આપી શકાય એમ છે કે 'ભીમ'નું સ્થાન આકાશ અને 'અશનિ'નું સ્થાન વિદ્યુત છે, જેમાં સ્થાનની દૃષ્ટિએ કોઈ તાત્વિક ફેર નથી.

પંચમહાભૂત, સૂર્ય, ચંદ્ર અને દીક્ષિત બ્રાહ્મણની બનેલી શિવની આ અષ્ટમૂર્તિ શું કાર્ય કરે છે તેનું વર્ણન લિંગપુરાણમાં જોવા મળે છે. તે અનુસાર શંભુની સૂર્યમૂર્તિ અમૃત, ચંદ્ર, શુકલ, હરિકેશ, વિશ્વકર્મા, વિશ્વવ્યય, સંયદ્વસુ, અર્વાવસુ, સુરાટ અને સુખ્મણા નામનાં બાર(?) પ્રકારનાં કિરણો વડે પ્રકૃતિનું સંચાલન કરે છે. ચંદ્રમા નામની મૂર્તિ ૧૬ કળાઓથી યુક્ત છે અને સંસારમાં ઔષધીરૂપે સ્થિત છે. યજમાન (દીક્ષિત બ્રાહ્મણ) નામની શિવમૂર્તિ હવ્ય અને કવ્ય દ્વારા દેવતાઓ તથા પિતૃઓનું પોષણ કરે છે તથા વૃદ્ધિ દ્વારા જગતનું પાલન કરે છે. જળમૂર્તિ નદી-નાળાઓ અને સમુદ્રમાં રહીને જીવોનું પોષણ કરે છે. અગ્નિમૂર્તિ ૪૮ પ્રકારની છે. આ શરીરસ્થ જીવો માટે શ્રેયસ્કરી મૂર્તિ યજ્ઞાત્મક શરીર દ્વારા દેવો માટે હવ્યનું અને પિતૃઓ માટે કવ્યનું વહન કરે છે. પ્રાણ-અપાન આદિ અનેક પ્રકારોથી યુક્ત જીવોના શરીરમાં રહેલી મૂર્તિ વાયુ છે. શિવની વિશ્વમ્ભરા એવી પૃથ્વીરૂપી મૂર્તિ ચરાચર જીવોને ધારણ કરે છે." આ વર્ણનમાં આકાશમૂર્તિનાં કાર્યોનું વર્ણન નથી દેખાતું. વાયુપુરાણ અને બ્રહ્માંડપુરાણમાં આવું વર્ણન પ્રત્યેક સ્વરૂપ માટે અપાયું નથી.

¹³ બ્રહ્માંડપુરાણ, અનુષંગપાદ, અધ્યાય ૧૦.૪-૬૦

¹⁴ લિંગપુરાણ ઉત્તરભાગ ૧૨.૩

આ વર્ણનનો અંત કરતાં લિંગપુરાણ કહે છે કે આ અષ્ટમૂર્તિ દ્વારા ચરાચર જગતને ધારણ કરાય છે. તેમાંથી જ બધું જન્મે છે. પંચમહાભૂત, સૂર્ય અને ચંદ્ર એ સાત અને યજમાન નામની શિવની આત્મસ્વરૂપ મૂર્તિ મળીને આઠ મૂર્તિઓ અત્યંત વંદનીય છે.

ચરાચરાણાં ભૂતાનાં સર્વેષાં ધારણે મતા||

ચરાચરાણાં ભૂતાનાં શરીરાણિ વિદુર્બુધાઃ|| ૧૨.૪૧ ||

પંચકેનેશમૂર્તીનાં સમારબ્ધાનિ સર્વથા||

પંચભૂતાનિ ચંદ્રાર્કાવાત્મેતિ મુનિપુંગવાઃ|| ૧૨.૪૨ ||

મૂર્તયોઽષ્ટૌ શિવસ્યાહૃદેવદેવસ્ય ધીમતઃ||

આત્મા તસ્યાષ્ટમી મૂર્તિર્યજમાનાહવયા પરા|| ૧૨.૪૩ ||¹⁵

અહીં બ્રાહ્મણને આઠમી મૂર્તિ કહેવાનું તાત્પર્ય તેનાં દ્વારા થતું સમાજ ધારણારૂપી ધર્મકાર્ય છે. જેમ બાકીનાં સાત તત્ત્વો જગતને ધારણ કરે છે એમ ધર્મ લોકને ધારણ કરે છે. આ ધર્મને ટકાવવાનું કર્મ બ્રાહ્મણ દ્વારા થાય છે.

મહાકવિ કાલિદાસ પોતાના પ્રખ્યાત નાટક 'અભિજ્ઞાનશાકુંતલ'ના આરંભે મંગળ શ્લોકમાં શિવની વંદના કરે છે તેમાં તે શિવનાં અષ્ટરૂપોની તેનાં વિશિષ્ટ કર્મોના આધારે જ પ્રાર્થના કરે છે.

યા સૃષ્ટિઃ સ્પૃષ્ટરાઘ્યા વહતિ વિધિહૃતં યા હવિર્યાં ચ હોત્રી

યે દ્વે કાલં વિધત્તઃ શ્રુતિવિષયગુણા યા સ્થિતા વ્યાપ્ય વિશ્વમ્ |

યામાહુઃ સર્વવીજપ્રકૃતિરિતિ યયા પ્રાણિનઃ પ્રાણવન્તઃ

પ્રત્યક્ષાભિઃ પ્રપન્નસ્તનુભિરવતુ વસ્તાભિરષ્ટાભિરીશઃ ||¹⁶

અર્થાત્ "જે સર્જનહારની પ્રથમ કૃતિ છે(જળ), જે વિધિપૂર્વક હોમેલ આહુતીને લઈ જાય છે(અગ્નિ), જે સ્વયં હોમકર્તા છે(યજમાન), જે (દિન અને રાત્રિ) બે સમયનું નિર્માણ કરે છે(સૂર્ય અને ચંદ્ર), કાનનો વિષય એવા શબ્દરૂપી ગુણવાળું જે વિશ્વને વ્યાપીને રહેલું છે(આકાશ), જેને સર્વ બીજોનું કારણ કહે છે(પૃથ્વી), જેનાથી પ્રાણીમાત્ર પ્રાણવાળા છે(વાયુ) આ આઠ પ્રગટ દેહથી યુક્ત શિવ તમારું રક્ષણ કરો." અહીં કાલિદાસ અષ્ટરૂપોનાં નામ ન આપતાં તેની પ્રાકૃતિક સમજ આપે છે. આ સમજ પુરાણોનાં વર્ણનોને અનુકૂળ છે.

પુરાણો શિવની આ અષ્ટમૂર્તિનાં વર્ણનને આગળ વધારતાં તેમનાં પત્ની અને બાળકોનાં નામો આપે છે. આ નામો લિંગપુરાણની દૃષ્ટિએ આ રીતે કહેવાયાં છે¹⁷ –

ક્રમ	શિવમૂર્તિ	પત્ની	પુત્ર
૧	શર્વ	વિકેશી	અંગારક
૨	ભવ	ઉમા ¹⁸	શુક્ર ¹⁹

¹⁵ એજન ૧૨.૪૧-૪૩

¹⁶ અભિ.શાકુંતલ ૧

¹⁷ અહીં ક્રમ લિંગપુરાણ અનુસાર અપાયો છે.

¹⁸ વાયુ અનુસાર – ઉષા, બ્રહ્માંડ અનુસાર – ધાત્રી

૩	પશુપતિ	સ્વાહા	પાણમુખ ²⁰
૪	ઈશાન	શિવા	મનોજવ
૫	ભીમ	દસ દિશાઓ	સર્ગ ²¹
૬	રુદ્ર	સુવર્યલા	શનિશ્ચર
૭	મહાદેવ	રોહિણી	બુધ
૮	ઉગ્ર	દીક્ષા	સંતાન

આમ પુરાણોએ રુદ્રનાં અષ્ટરૂપોને એક નવો આકાર આપ્યો છે. પોતાના સ્વભાવ અનુસાર પુરાણોએ આ વિષયને પણ વિસ્તાર્યો છે; છતાં રુદ્ર શિવનાં આઠ રૂપો મૂલતઃ પ્રકૃતિનાં જ વિવિધ સ્વરૂપો છે એવું આ વર્ણન પરથી જણાઈ આવે છે. વેદના દેવતાઓ પ્રકૃતિના તત્ત્વોનાં પ્રતીકાત્મક રૂપો છે એવું લગભગ બધાં વિદ્વાનો સ્વીકારે છે, જેમાં રુદ્ર પણ અપવાદ નથી. પરંતુ જ્યાં પુરાણોમાં દેવોનું આલેખન અતિમાનવીય સ્વરૂપે થયું છે ત્યાં પણ સ્વયં શિવને બાદ કરતાં, તેનાં અષ્ટરૂપોને પ્રકૃતિનાં વિવિધ સ્વરૂપોનાં પ્રતીકો તરીકે જોવાં એ એક વિશિષ્ટ ઘટના છે.

વળી જ્યાં બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ એકાદશ રુદ્રોને શરીરમાં રહેલાં દસ પ્રાણ અને એક આત્મા સાથે જોડે છે ત્યાં આ અષ્ટમૂર્તિને મનુષ્યના શરીર સાથે જોડતાં પુરાણ એક નવા સંદર્ભને અને વિચારને જન્મ આપે છે. લિંગપુરાણ અનુસાર દેહધારીઓના દેહમાં જે કઠોરતા છે તેને શિવનું પાર્થિવ એવું ‘શર્વ’ સ્વરૂપ જાણવું; દ્રવ્યાત્મક તત્ત્વને ‘ભવ’ સ્વરૂપ જાણવું; અગ્નિ તત્ત્વને ‘પશુપતિ’ સ્વરૂપ જાણવું; વાયુ તત્ત્વને ‘ઈશ’ સ્વરૂપ જાણવું; આકાશ તત્ત્વને ‘ભીમ’ સ્વરૂપ જાણવું; ચક્ષુ આદિમાં રહેલા તેજને ‘રુદ્ર’ સ્વરૂપ જાણવું; મનને ચન્દ્રાત્મક ‘મહાદેવ’ સ્વરૂપ જાણવું અને યજમાનાખ્ય આત્માને ‘ઉગ્ર’ સ્વરૂપ જાણવું. આમ કહીને પુરાણોએ અંતે એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે, જીવ એ જ શિવ છે અને તેનું વ્યક્ત સ્વરૂપ એ જ શિવની અષ્ટમૂર્તિ છે.

¹⁹ વાયુ અને બ્રહ્માંડ અનુસાર – ઉશના

²⁰ વાયુ અને બ્રહ્માંડ અનુસાર – સ્કંદ

²¹ વાયુ અને બ્રહ્માંડ અનુસાર – સર્ગ

॥ अभिज्ञानशाकुन्तलोत्तररामचरितयोः करुणरसस्य तुलनात्मक अध्ययनम् ॥**भरत गोविन्दभाई जोटवा****M.A.,B.ed., M.Phil**

शोधछात्रः (विद्यावारिधिः)

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वेरावलम् (गुजरातम्)

महाकवि कालिदासेन महाभारतस्य एवं पद्मपुराणस्य शकुन्तलायाः एवं दुष्यन्तस्य चरित्रस्य वर्णनं सम्यक् तथा सप्ताङ्केषु कृतः । तथा महाकवि भवभूतिना रामायणस्य सीतायाः एवं रामस्य चरित्रस्य वर्णनं कृतः अत्र अपि सप्ताङ्काः सन्ति ।

अभिज्ञानशाकुन्तले तथा च उत्तररामचरिते करुणरसस्य आरम्भः । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य आरम्भे कण्वस्य सोमतीर्थं गमनानन्तरं दुर्वाससः आगमनम् । यदा शकुन्तला दुष्यन्तस्य विचारमग्ना आसीत् तदा दुर्वासः आगमनम् भवति “अयमहं भोः” तत्पश्चात् कथयति आः, अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा**तपोधनं वेत्तिन मामुपस्थितम् ।****स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्****कथां प्रमत्तः प्रथमं कुतामिवः ॥^१**

तथैव उत्तररामचरिते चित्रदर्शनं प्रसङ्गानन्तरं दुमुखः नाम्नः दूतस्य आगमनम् तथा सीताविषये लोकापवादः रामदुर्मुखयोः संवादः यथा -

दुःमुखः : (उपसृत्य) जयतु देवः ।

रामः : बूहि यदुपलब्धम्

दुःमुखः : उपस्तुवन्ति देवं पौरजानपदा विस्मरिता वयं महाराज दशरथस्य रामदेवेनेति ।

रामः : अर्थवाद एवैषः । दोषं तु मे कंचित्कथय येन स प्रतिविधीयते ।

दुःमुखः : (सास्त्रम्) शृणोतु महाराजः । (कर्ण एवमेवम्)

रामः : अहह तीव्रसंवेगो वाग्वज्रः । (इति मूर्च्छति)

दुःमुखः : आश्चसितु देवः ।

रामः : (आश्रयवस्य) ।

हा हा धिक्परगुहवासदूषणं यद्दैदेह्याः प्रशमितमभ्दुतैरु पायैः ।**एतत्तत्पुनरपि दैव दुर्विपाकादालकं विषमिव सर्वतः प्रसृप्तम् ॥^२**

तत्किमत्र मन्दभाग्यः करोति? (विमृश्य, सकरुणम्) अथवा किमन्यत्? एवं द्वयोः नाटकयोः करुणरसस्य आरम्भ भवति ।

तत्पश्चात् अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलाविदायः तथाच उत्तररामचरिते सीतात्यागः अयं द्वौ प्रसङ्गौ अतिकरुणम् स्तः । अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलाविदायः प्रसङ्गे काश्यपेण कथ्यते यत् -

१ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ४-१

२ उत्तररामचरितम् ४-४०

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
 कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
 वैक्लव्यं ममतावदीदुःशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
 पीडयन्ते गुहिणः कथं नु तनयाविश्लेष दुःखैर्नवैः ॥^१

अर्थात् काश्यपः कथयति वनवासी मां पुत्र्याः वियोगेन दुःखं अनुभवामि तदा गृहस्थजनानां का स्थिति भवति तद् अहं चिन्तयामि । तदन्तरं “भो भो सन्निहितास्तपोवनतरवः” ।

पातुं प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषुया
 नादते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
 आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्यत्सवः
 सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥^२

अर्थात् उपर्युक्त श्लोकैः शकुन्तलां प्रति अतिशयं प्रकृत्याः स्नेहं दृश्यते । तत्पश्चात् कोकिलरवं शृणोति ।

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवास बन्धुभिः ।
 परभृत-विरुतं कलं यथा प्रतिवचनी कृतमेभिरीदृशम् ॥^३
 रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि
 शृङ्गीयाद्गुमैर्नियमिताकर्मयुरवतापः ।
 भूयात् कृशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
 शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥^४

तत्पश्चात् शकुन्तला वदति । यत् “हला प्रयंवदे आर्यपुत्र दर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणो पुरतः प्रवर्तते । तस्याः उत्तरं प्रियंवदा ददाति यत्” न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वयोपस्थित वियोगस्य तपोवनस्यापि तावत् समवस्था दृश्यते ।

उद्गलितदर्भकवला मुग्धः
 परित्यक्तनर्तना मयूराः ।
 अपसृतपाण्डुपत्रा
 मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥^५

अर्थात् शकुन्तलाविदाये प्रकृतिम् अपि रोदनं करोति तदर्थं अत्र अतिशोकं दृश्यते ।
 उत्तररामचरिते अपि सीतात्यागः प्रसङ्गे अतिशोकः दृश्यते किन्तु सीता न जानाति यत् रामेण तस्याः त्यागः कृतः । रामेणे कथ्यते यत् “हा कष्टम् । अतिबीभत्सकर्मा नृशंसोऽस्मि संवृतः ।

शैशवात्प्रभृति पोषितां प्रियां
 सौ हृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।
 छद्मना परिददामि मृत्यवे
 सैनिको गृहशकुन्ति कामिव ॥^६

१ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ४-६

२ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ४-९

३ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ४-१०

४ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ४-११

५ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ४-१२

पश्चात् कथयति यत् —

विस्त्रम्भादरसि निपत्य लब्धनिद्रा

मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।

आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी

ऋव्याद्भयो बलिमिव निर्धृणः क्षिपामि ॥^१

अनन्तरं रोदनं कृत्वा रामः बहि गच्छति । तत्पश्चात् सीता-(स्वप्नायते) “हा सौम्य आर्यपुत्र कुत्रासि ? (इति सहस्रोत्थाय) हा धिक् धिक् । दुःस्वप्नेन विप्रलब्धाहं आर्यपुत्रमाक्रन्दामि । (विलोक्य) हा धिक् धिक् । एकाकिनी प्रसुप्तां मामुज्झित्वा गतः आर्यपुत्रः । किमिदानीमेतत् ? भवितु ! तस्मै कोपयिष्यामि यदि तं प्रेक्षमाणात्मनः प्रभविष्यामि । कोऽत्र परिजनः ? अत्र अपि सीतायाः करुणता दृश्यते ।

उत्तररामचरिते तथा अभिज्ञानशाकुन्तले पत्याः परित्यागः मनः समाधानं तथा च पुनर्मिलनस्य कथा समानमेवमस्ति तथापि तयोः द्वयोः प्रसङ्गनिरूपे अपि केचित् समानता अस्ति यत् रसज्ञ सहृदय तुलना करोति एवम् । उत्तररामचरिते माता पृथ्वी सीतं सदेहे एव रसातले नीतवती । अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलां तस्याः माता मेनका दिव्यलोकं नीतवती । तत्पश्चात् द्वयोः नायकयोः अनेकानि वर्षाणि व्यतितानि तथापि तयोः प्रणय स्थिरम् अस्ति । अनन्तरं परित्यागलज्जाशल्यं दूरं भूत्वा मनसः समाधानं भवति । पश्चात् नायकयोः पुत्राभिज्ञानपूर्वकं नायिकाभ्यां सह पुनर्मिलनं भवति । तत्पश्चात् नायकनायिकयोः मङ्गल पुनर्मिलनं मारीच तथा वाल्मीकि इव आश्रमे प्रयोज्यते । दुष्यन्तेन कृतः प्रत्याख्यां पृष्ठे शकुन्तलां प्राप्तं दुर्वासाऋषेः शापात् विस्मरणं कारणभूतमस्ति । किन्तु रामस्य सीतात्यागं सम्पूर्णस्मरणेन सह लोकापवादेन कारयति । तदर्थं पत्नीत्यागस्य अपराधभावात् दुष्यन्तं मुक्तं भवति किन्तु रामकृते तद् अशक्यमस्ति । रामः स्थिरप्रेमी तथा च एक पत्नीव्रती आसीत् तदर्थं तस्य प्रणयानुभवे यद् गाम्भीर्यस्य परिणामं भवति तदपि आवेशात् शकुन्तलाप्रति आकर्षितवान् बहुपत्नी दुष्यन्तकृते असम्भवमस्ति ।

नायिकानां मनः समाधानस्य भूमिकायाः आलेखने अपि द्वयोः नाटकयोः महत्त्वस्य भेदम् अस्ति । उत्तररामचरिते लोकपवादेन रामः सीतायाः त्यागं करोति । पश्चात् तस्याः पुनर्मिलनपूर्वं सीतायाः मनस्य समाधानं भवितव्यम् । तस्याः चित्तात् परित्यागस्य लज्जाशल्यदूरं भवितव्यम् । इत्थं न भवति तदर्थं रामसीतयोः हृदयसंवादः न भवति तथ हृदयसंवादेन विना स्थूलपुनर्मिलनस्य किमपि मूल्यं नास्ति ।

भवभूतिना सीतायाः हृदयात् परित्यागलज्जाशल्यं दूरार्थं कुशलतापूर्वकं छाया-सीतायाः प्रसङ्गः प्रयोज्यते । सगर्भासीतायाः परित्यागः अभवत् तत्पश्चात् मातापृथ्व्याः तथा श्वशुरकुलदेव भागीरथ्याः आग्रहेण सीतारसातले निवसति । अनन्तरं द्वादशवर्षे अश्वमेधयज्ञस्य आरम्भः तथा च रामं शम्बूकवधस्य समये पुनः पञ्चवटीं गमनस्य प्रसङ्गः प्राप्यते । तदा भागिरथ्यै सीतां तस्याः पुत्रयोः द्वादशजन्ममङ्गलग्रान्थ्याः समये स्वीरित्या पुष्पैः कुलदेवसूर्यस्य अर्चनाय पृथ्व्यां पञ्चवटीं प्रेषयति । तथा तया सह तमसा अपि प्रेषयति । तथा च द्वे छायारूपेण अर्थात् मनुष्याः तथा वनदेवः अपि न पश्यति तथैव अदृश्यम् अभवत् । सीता पञ्चवट्यां पुनः प्रवेशं कृत्वा रामेण सह व्यतितानि पूर्वजीवनस्य साक्षी इव प्रदेशाः पदार्थाः तथा च पशवादीनां दर्शनं करोति । तयारीत्या सीतायाः अनेकानि संस्मरणानि उत्पन्नानि भवन्ति तथा च पूर्वजीवनस्य अन्तरङ्गमित्रं वनदेवतावासन्त्याः कठिना प्रश्नाः श्रुत्वा मूर्च्छितं भवति । तथा च सर्वप्रसङ्गे निर्व्याजरूपेण निर्बन्धरीत्या रामस्य प्रगाढ-अविचलः सीताप्रेमः सीता छायारूपेण अदृश्यं भूत्वा प्रत्यक्षानुभवयति । तत्पश्चात् रामस्य मुखात् अश्वमेधेयज्ञ सहधर्मचारिणीरूपेण सीतायाः एवं हिरण्यमयीप्रतिकृति स्थापितवान् तस्य वार्तालापं श्रुत्वा तदा

१ उत्तररामचरितम् १-४५

२ उत्तररामचरितम् १-४९

तस्याः मनसि परित्यागस्य लज्जाशल्यं दुरं भवति । तथा च रामस्य स्थिरप्रणयेन कारणेन तस्याः मनसः समाधानं भवति ।

अभिज्ञानशाकुन्तले नायिकायाः परित्यागलज्जाशल्यं तथा च मनः समाधानस्यावस्थायाः आलेखनं कीदृशमस्ति ? दुर्वासाऋषेः शापेन कारणेन राजानं शकुन्तलायाः विस्मरणेन तस्याः अस्वीकारं करोति । तदा शापनिवारणस्य साधनरूपे मणिबन्धाङ्गुली अपि कुत्रचित् अपतत् । शापस्यघटनायाः तथा अभिज्ञानस्य मुद्रिकायाः महत्वात् राजा तथा च शकुन्तला अपरिचितं स्तः । अस्वीकारः पश्चात् शकुन्तलां कापि दिव्यज्योतिरन्यलोकं नयति । तत्पश्चात् धीवरद्वारा राज्ञः हस्ते आगच्छति तदन्तरं शकुन्तलायाः स्मृतिं भवति अपि च श्रापस्य घटनायाः अपरिचितं भूत्वा राजा शकुन्तलायाः परित्यागाय स्वस्य दोषितं मन्यते ।

षष्ठाऽङ्के कञ्चुकी वसन्तोत्सवस्य निषेधं तस्य विस्तृतं कथनं कृत्वा कथयति यत् – “तेन हल्यं कथयितव्यम् यदैव खलु स्वाङ्गुलीयके दर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्यमूढपूर्वा मे तत्रभवती रहसि शकुन्तलामोहात् प्रत्यादिष्टेति तत्र प्रभृत्येव प्रश्चातापमुपगतो देवः । तथा हि –

रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते

शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।

दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तः पुरेभ्यो यदा

गोत्रेषु स्वलितस्तदा भवति च ब्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥^१

तत्पश्चात् राजां दृष्ट्वा कञ्चुकी कथयति – “अहो, सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृति विशेषाणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः । तथा हि –

प्रत्यादिष्ट विशेधमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठापितं

विभ्रत्काञ्चनमेकमेव वलयं श्वासो परक्ताधरः ।

चिन्ताजागरणप्रतान्तनयनस्तेजोदगुणादात्मनः

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपिनालक्ष्यते ॥^२

ततः राज्ञः मुखात् अयं करुणवाक्यं बहि आगच्छति यत् –

प्रथमं सारंगाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रतिविबुद्धम् ॥^३

अयं राजा विरहवेदनां मेनकायाः सर्खि सानुमर्ति पश्यति । किन्तु शकुन्तलां केवलं राज्ञः हृदयपरिवर्तनस्य परोक्षं समाचारं प्राप्यते किन्तु तस्य पश्चातापस्य पीडा तथा च प्रणयस्य प्रत्यग्रतायाः किमपि प्रत्यक्षानुभवं न प्राप्यते ।

उत्तररामचरितस्य कथानकं दृष्ट्या अभिज्ञानशाकुन्तले प्रत्याख्यानञ्च पनुर्मिलनस्य मध्ये शकुन्तलायाः मनसमाधानस्य अधिकं महत्वं न दत्तवान् इत्थं कोऽपि संवेदनशीलजनं भवति । राज्ञः हृदये शकुन्तलायाः प्रणयः पुनः जागृतः भवति तस्य प्रत्यक्षं वा संपूर्णं प्रतीतिः शकुन्तलां न भवति ।

‘उत्तररामचरिते’ रामस्य दुःखस्यनिरूपणाय तथा च मनःसमाधानं सिद्धं कर्तुं भवभूति पञ्चवट्याः स्थानं निश्चितं करोति । अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तः यस्याः समक्षं स्वस्य विरहवेदनां कथयति सः मित्रमस्ति । राज्ञः विदूषकः तथा च सः साक्षीरूपेण योग्यपात्रं न मन्यते । किन्तु उत्तररामचरिते रामस्य मर्मान्तकवेदना यस्य समक्षं प्रकटयति सा

१ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ६-५

२ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ६-६

३ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ६-७

वासन्तीकेवलवनदेवः नास्ति किन्तु रामसीतयोः पूर्वप्रणयस्य प्रसन्नदाम्पत्यकालस्य अन्तरङ्गसखी अस्ति । रामेण कृतः सीतात्यागस्य कठिनप्रश्नैः रामस्य दुःखं प्रकटाय वासन्तीतः अन्याकाऽपि समर्था नास्ति ।

अभिज्ञानशाकुन्तलम् तथा उत्तररामचरितम् इमे द्वे नाटके दृष्ट्वा एवं सिद्धं भवति यत् अभिज्ञानशाकुन्तले केवलं सजीवपात्राणि रोदन्ति मृगमयूरकोकिलवृक्षादि किन्तु उत्तररामचरिते रामसीतयोः दुःखं दृष्ट्वा पाषाणापि (पथ्थर) रोदन्ति अर्थात् निर्जीवपदार्थाऽपि रोदनं कुर्वन्ति । तथा च भवभूतिना उक्तम् यत् —

एको रसः करुण एव निमित्तभेदात्

भिन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

आवर्त बुद्बुद्तरङ्गमयान्विकारान्

अम्भो यथो सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥

अर्थात् तेन उत्तररामचरिते करुणरसस्य अधिकं प्राधान्यं भवति एव इति सिद्धम् ।

सारांश :

अभिज्ञानशाकुन्तले तथा च उत्तररामचरिते साम्यता दृश्यते । संस्कृतसाहित्याकाशे द्वौ चन्द्रौ स्तः । द्वयोः नाटकयोः नायकाभ्यां स्वस्य गर्भिणीपत्न्याः त्यागः कृतः । किन्तु भेदः एवमस्ति एकेन श्रापजनितभ्रमेण तथा च अन्येन लोकमतादरेण एवं कृतम् । द्वयोः नायकयोः पत्न्यौ अग्रेपृष्ठे महर्षयोः आश्रय-प्राप्ति कृता । द्वौ नायकौ स्वस्य पत्नीकृते विलापं कुर्वः किन्तु अन्तरकेवलमेवस्ति यत् दुष्यन्तस्य मनोरञ्जनं कदाचित् विदूषकेन भवति । किन्तु रामस्य स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्य सलभः भवति । रामस्य अवस्था ।

- समानकरुणरसगाम्भीर्ययुक्तं भवति । तथा च रामस्य शोकं सीतायाः सखीवासन्त्याः मृदु तथा कटु उपालम्भेन अधिकं भवति । परित्यागस्य समये शकुन्तलादुष्यन्तोपरिक्रुध्यति किन्तु सीता कुत्रापि रामस्योपरि न क्रुध्यति । तेन अधिकः करुणरसः उत्तररामचरिते अतैव कथितं “एको रसः करुण एव” ।

● **सन्दर्भग्रन्थपुस्कानि :-**

- (१) अभिज्ञानशाकुन्तलम् - कालिदासः
संपादक एवं व्याख्याकारः डॉ. कैलाशनाथ द्विवेदी
प्रकाशक — सबलाइम पब्लिकेशन — जयपुर
प्रथम संस्करणम् — २००५
- (२) अभिज्ञानशाकुन्तलम् - कालिदासः
अनुवादकः उमाशङ्कर जोशी
गूर्जरग्रन्थकार्यालय, अहमदाबाद
- (३) उत्तररामचरितम् - भवभूतिः
सम्पादकाः - डॉ.गौतम बी. पटेल
डॉ.शान्तिकुमार एम. पंडया
डॉ.रश्मिन पी. महेता
प्रकाशनः - पार्श्व पब्लिकेशन — अहमदाबाद
द्वितीयावृत्ति-१९९८
- (४) उत्तररामचरितम् - भवभूतिः
अनुवादकः - सत्यनारायण कविरत्न
प्रकाशन — राजकमल प्रकाशन — नई दिल्ली

द्वितीयावृत्ति - २०००

- (५) उत्तररामचरितम् - एकाध्ययनम्
डॉ.शान्तिकुमार एम. पंडया
सरस्वती पुस्तक भण्डार-अहेमदाबाद
प्रथमावृत्ति - १९८५
- (६) उत्तररामचरितम् - भवभूतिः
संपादक - डॉ.वसन्तकुमार भट्ट
सरस्वती पुरस्तक भण्डार, अहेमदाबाद
- (७) उत्तररामचरितम् - भवभूतिः
भारतीटीकासमेत्
संपादक - कपिलदेव द्विवेदी आचार्य
प्रकाशक - रामनारायणलाल विजयकुमार - इलाहाबाद
- (८) उत्तररामचरितम् - भवभूतिः
'शान्ति' संस्कृत हिन्दी व्याख्या समुपेतम्
संपादक - डॉ. रमाशङ्कर अकादमी
प्रकाशक - कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
पुनर्मुद्रित संस्करण - २००२
- (९) उत्तररामचरितम् - भवभूतिः
अनुवादक: -उमाशङ्कर जोशी
गुर्जरग्रन्थरत्नकार्यालय, अहेमदाबाद
द्वितीयावृत्ति: - १९५८
- (१०) भवभूति और उनका उत्तररामचरित
लेखक : डॉ. रामाश्रय शर्मा
प्रकाशन - परिमल पब्लिकेशन दिल्ली
प्रथम संस्करणम् - १९९७
- (११) भवभूति और उनकी नाट्यकला
लेखक - अयोध्या प्रसादसिंह
मोतीलाल बनारसीदास, दील्ली
द्वितीय परिवर्द्धित संस्करणम् - १९८८
- (१२) भास एवं भवभूति के नाटको मे रस तत्त्व
लेखक - डॉ.उमेश पाण्डेय
प्रकाशक - विद्यानिधि प्रकाशन - दिल्ली
प्रथम संस्करणम् - १९९९
- (१३) महाकवि कालिदास
लेखक: डॉ.रामजी उपाध्याय
प्रकाशन - चौखम्बा विद्याभवन -वाराणसी
प्रथम संस्करणम् - १९९३

ભૂમિકા :

શ્રી ઉમાશંકર જોષી ગાંધીયુગના સમર્થ કવિ છે તેવા જ એકાંકીકાર પણ છે. ‘ સાપના ભારા ’ અને ‘ શહીદ ’ તથા ‘ બીજા નાટકો ’ એ બે એકાંકી સંગ્રહ દ્વારા એમણે આપણા એકાંકી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે.

‘ સાપના ભારા ’ એકાંકી સંગ્રહ આપણા સાહિત્યમાં અનેક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર કૃતિ છે. એમાં આલેખાયેલું આપણા ગામડાઓનું સાચું વાસ્તવિક અને હૂબહૂ સ્વરૂપ. એ ગામડાં તો છે અંધશ્રદ્ધા, રૂઢિચુસ્તતા, અજ્ઞાન, શોષણ અને પાપાચારના ઉડા કાદવમાં ડૂબેલા ! ગામડાઓની આવી વાસ્તવિકતા પરિસ્થિતિના ચિત્રો જ આ સંગ્રહમાં મોટાભાગનાં એકાંકીઓ ઝીલાય છે.

પ્રસ્તાવનામાં શ્રી રા. વિ. પાઠક કહે છે. “ શ્રી ઉમાશંકરે ગામડું જોયું છે. તેની સાચી સ્થિતિ તેઓ સમજ્યા છે. અને તેનું તેમણે સમભાવ અને વિચારપૂર્વક નિદાન કરેલું છે. ગામડાંની ખરેખર હંમેશની અને સાધારણ રીતે મળળાવતી સ્થિતિ એમનાં એકાંકીઓમાં નિરૂપાયેલી છે.

ઢેડના ઢેડ ભંગીમાં વેદના અને વ્યથાનું દર્શન :

આપણા હિંદુ સમાજમાં પ્રચલિત અસ્પૃશ્યતા અને આભડ છેડના કારમા કલંકનું અજ્ઞાન અને અંધશ્રદ્ધાથી ઉભરાતાં ગામડાઓમાં આભડછેટની આ આંધળી વૃત્તિ કેવું દુર અને હિંસક રૂપ ધરે છે. માનવીને અન્ય માનવી પ્રત્યે કેવું અમાનુષી અને નિષ્ઠુર વર્તન કરવા પ્રેરે છે. તેનું કમકમાટી ભર્યું ચિત્ર આ એકાંકીમાં લેખકે ઉપસાવ્યું છે. બાલા ભંગીની પત્ની હીરીનું પાત્ર આપણને અસપૃશ્યતાના અમાનુષી અનિષ્ટમાંથી જન્મતી વેદના અને વ્યથાનું દર્શન કરાવે છે.

હિંદુસમાજના કાળા કલંકરૂપ અસપૃશ્યતા અનિષ્ટનું નિરૂપણ :

હિંદુસમાજના કાળાકલંકરૂપ અસપૃશ્યતા અને આભડછેડના અનિષ્ટનું અને આ એ અનિષ્ટમાંથી જન્મતી હિંસાખોરીનું આલેખન અહીં થયું છે. માનવે પોતાના જેવા જ માનવની કેવી અવદશા કરી છે. હજારો વખોથી સવર્ણ હિંદુઓ ઢેડ કોમને અસ્પૃશ્ય ગણી એમની સાથે પશુથીય બદત્તર અમાનુષી વર્તવ કરતા આવ્યા છે. આભડછેડનો આ આચાર ધર્મ જાળવી રાખવા માટે સવર્ણો ઢેડના કોમને જાતભાતના અત્યાચારોનો ભોગ બનાવતી આવી છે. હજારો વર્ષના દૈન્યને કારણે અને ધર્મ અંગેની અધૂરી સમજને કારણે ઢેડ કોમ આ અત્યાચારોને મૂંગે મોંએ વેઠતી આવી છે. એટલું જ નહિ સવર્ણોના વાદે ચડી એ જ ઢેડ કોમ પોતાનાથી ઉતરતી ભંગી કોમને એવા જ અત્યાચારોનો ભોગ બનાવતી આવી છે. સવર્ણો ઢેડને હડધૂત કરે ને ઢેડ વળી ભંગીઓને એ જ રીતે હડધૂત કરે, ત્રાસ આપે—ધર્મને નામે ચાલતા આભડછેટના વિષયકનું આ અમાનુષી ડિંડાવાણું અહીં ઘેરા કરુણ રંગોમાં આલેખાયેલું છે. ઓમકાર જેવા સનાતની બ્રાહ્મણો હાથે માર અને ગાળ ખાતો વાલિયો ઢેડ પોતે પાછો બાલા જેવા ભંગીને એવા જ માર અને ગાળનો ભોગ બનાવે છે ! ઉચનીચના ભેદભાવોની આ તે કેવી બલિહારી !

કથાવસ્તુનો ક્રમિક વિકાસ :

અસ્પૃશ્યતા અને આભડછેટના આ વિચિત્ર અમાનુષી વિષયકને ઉમાશંકર જોષીએ ત્રણ દશ્યોમાં સબળ રીતે નિરૂપ્યું છે. ત્રણ ત્રણ લાંબા દશ્યોથી વહેંચાયેલી આ નાટિકા એની આવી દશ્ય વિપુલતાને કારણે પણ અન્ય એકાંકીઓથી જુદી પડેઆવે છે.

પ્રથમ દશ્યમાં રાત્રીના કાળા અંધકારમાં ગામતળાવે ચોરીછૂપીથી પાણી ભરવા આવેલા ત્રણ ઢેડ—કચરો, વાલિયો એક નાનો છોકરો આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે. ઢેડને ગામના તળાવના પાણીને અડવાની અને આભડી મારવાની સપ્ત મનાઈ છે. એમને કાં તો ત્રણ—ચાર માઈલ દૂર આવેલી નદીએથી પીવાનું પાણી ભરી લાવવું પડે કાંતો ઢેરોને પીવાના હવાડામાંથી ઢેરોની લાળવાળું ગંદુ પાણી લેવું પડે. હવાડાના પાણી પી પીને થાકી ગયેલ આ ત્રણે રાત્રીના અંધારામાં ચોરીછૂપીથી તળાવેથી પાણી ભરી માટલાં લઈને આવ્યા છે. પ..ણ એમના કમનસીબે બ્રાહ્મણ ડોસા ઓમકારની નજરે ચડી જાય છે. કચરો અને વાલિયો અમાનુષી અને અત્યાચારનો ભોગ બને છે.

બીજા દશ્યમાં સવર્ણોને હાથે હડધૂત થતાં ઢેડ લોકો પોતાનાથી હલકા ગણાતા ભંગીઓ પ્રત્યે કેવું દુર અને તિરસ્કાર ભર્યું વર્તન રાખે છે તેનું આલેખન થયું છે. ઢેડ લોકોએ ગામનાં સવર્ણોને કરગરી કરગરીને તળાવથી થોડે દૂર કુવેડી ખોદી પોતાના પૂરતો ત્રાસ દૂર કર્યો હતો. પણ ઢેડ લોકો પોતાની એ કુવેડીથી ગામના ભંગીઓને પાણી ભરવા દેતા નહીં કારણકે

ભંગીઓ પોતાનાથી હલકા છે અને એ જો કુવેડીને અડકે તો કુવેડી અભડાઈને અપવિત્ર બની જાય એમ ઢેડ લોકો માનતા. આ કુવેડી પરથી પાણી ભરી જવા માટે ભંગી બાલો અને મેરું ચોરીછૂપીથી આવે છે. ત્યાં વળી કુવેડીમાં પડેલ ઓમકાર બચાવો બચાવોની બૂમ સાંભળતાં તેમને બહાર કાઢતાં “ ધરમ કરતાં ઘાડ ” પડે છે અને ઓમકાર બોલે છે. “ સાળા ભંગિયા મને અભડાવી માર્યોમારે હવે પ્રાયશ્ચિત કરી દેહશુદ્ધિ કરવી પડશે અને તેં ઢેડાઓની કુવેડી અભડાવી ”

ત્રીજા દશ્યમાં સવર્ણો અને ઢેડાઓ ભેગા મળી બિયારા ભંગી બાલા અને એના કુંટુબ પર જે વિતકો ગુજારે છે. તેનું આલેખન છે.

દશ્યોનું આયોજન પણખ સૂજભર્યું છે. પ્રથમ દશ્ય જેવી જ કરૂણ પરિસ્થિતિ બીજા દશ્યમાં પણ આલેખાઈ છે. જામતી રાત, ચોરી છૂપીથી પાણી ભરી જવા આવતા માનવીઓ, ઓમકારના હાથે એમને થતી સજા આ બધું બંને દશ્યોમાં એક સરખું છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે પહેલા દશ્યમાં ઢેડ કચરો અને વાલિયો છે અને એમને સવર્ણોનો ડર છે જ્યારે બીજા દશ્યમાં ભંગી કોમના બાલો અને મેરું છ અને એમને સવર્ણો અને ઢેડ લોકોનો ડર છે. સવર્ણોની પોપટ અને સગવડીયા ધર્મવૃત્તિ પર લેખકે ઓમકાર ડોસાના પાત્ર દ્વારા કટાક્ષ કર્યો છે.

વાસ્તવિક અને અનુકંપા પ્રેરક પાત્રસૃષ્ટિ :

નાટકની પાત્રસૃષ્ટિ વાસ્તવિક અને પ્રતીતિજનક છે. ઓમકાર ડોસા દ્વારા સવર્ણ સમાજ એની બધી તુમાખી, જોહુકમી, નિષ્ફુરતા અને ધર્માઘતા સાથે આપણી સમક્ષ પ્રગટ થયા છે. તો ઢેડ તથા ભંગી કોમનાં દૈન્ય અને દાસ્ય, લાચારી અને હાલાકી વાલિયો, બાલો, કચરો અને મેરું જેવા પાત્રો દ્વારા ઉપસે છે. બાલાની પત્ની હીરી તો જાણે કે વેદના મૂર્તિ બનીને આપણી આગળ ઉપસે છે. ઘરમાં ધાન તો નથી જ પણ પાણીનું ટીપું સુધ્ધાં નથી. ભૂખ્યાં છોકરાઓને એ એક જ ચીજ ખવડાવી શકે અને તે માર. અસહ્ય ત્રાસનો ભોગ બનેલી આ નારીની કરુણતા આગળ તો સીતા જેવી કારુણ્યમૂર્તિ પણ ઘડીભર ઝાંખી લાગે !

બળકટ ભાષા અને વેધક સંવાદો :

નાટિકા પ્રયોજાયેલી તળપદી બોલી પાત્રોનાં મનોગતને અને નાટિકાના કેન્દ્રવર્તી ધ્વનિને પ્રગટાવી શકે તેજી સમર્થ છે. ઓમકારની વાણીમાંથી તિરસ્કાર અને જોહુકમીની દાહકતા પ્રગટે છે તો કચરો, વાલિયો, બાલો વગેરેની વાણીમાંથી લાચારી દૈન્ય અને દાસત્વ નીતર

“બાવજી અમે તો ઢેડનો ઢેડ, આયખા પર પણ હીરીબાઈ રાખોડી ઢાંકજો ” આવાં અનેક વાક્યોમાં લોકબોલીના સામર્થ્યનો આપણને પરિચય મળે છે. કેટલીકવાર આ તળપદી બોલી કાવ્ય જેવી અર્થવત્તા અને ચોટ પણ ધારણ કરે છે ઉ.ત. નીચેનો સંવાદખંડ ટાંકી શકાય..

કચરો : બાવજી, ભગતીથી તે કંઈ તરસ ઓછી છીપે છે ? ઓમકાર : પણ, તમારી તે ભગતી જ શેની ? ખરી ભકિત હોય તો ભગવાન પંડે હાજરા-હજૂર પાણીની ઝારી લઈને બારણે !

કચરો : ભગવાન તો આ તળાવ ભરીને પોઢ્યો છે પણ કોઈ ચાંચ બોળવો દે તો ને !આવા સંવાદો અને ઘટના આપણા ચિત્ત પર માનવે માનવીની કરેલી પરમ અવદશાની ઘેરી ચોટ મૂકતું જાય છે.

સમીક્ષા :

આ એકાંકીમાં શ્રી ઉમાશંકર જોષીની જીવનદૃષ્ટિ અસરકારક રીતે પ્રગટ થાય છે. ડો. ચંદ્રકાંત મહેતાએ નોંધ લીધી છે. તેમ ‘ ઢેડના ઢેડ ભંગી ’માં લેખકના સમાજના અત્યંત નીચલા થરનાં પાત્રોના જીવનનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અને નિરીક્ષણનો આપણને ગાઢ પરીચય કરાવે છે.

સામાજિક માળખાની કરૂણતા ભાવકના હૃદયને હચમચાવી મૂકે છે. અહીં જુલ્મગારના જુલ્મનો ભોગ બનેલા ય બીજાઓ ઉપર જુલ્મ કરે છે. તેનું સચોટ ચિત્રણ કર્યું છે. માટે સાચા અર્થમાં બાલાભંગીની પત્ની હીરીનું પાત્ર આપણને અસ્પૃશ્યતાના અમાનુષી અનિષ્ટમાંથી જન્મતી વેદના અને વ્યથાનું દર્શન કરાવે છે.

...Published by...
<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ.
1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment
Nr. Bhavsar Hostel, New Vadaj,
AHMEDABAD-380013.